8/2119

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI:

GYALÓKAY JENŐ
R. TAG

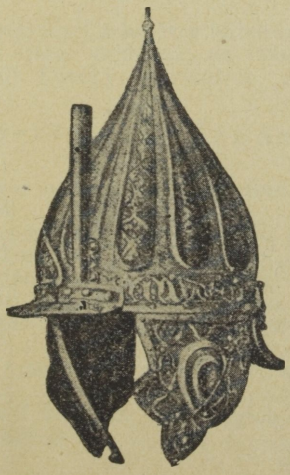

1942. ÉVFOLYAM.

A GRÓF VIGYÁZÓ SÁNDOR- ÉS FERENC-VAGYON
JÖVEDELMÉNEK FELHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1940.

TARTALOM.

Berkó István: Horvát határőrcsapatok felfrissítése magyar ujoncokkal (1797) 201
Gárdonyi Albert: A középkori zsoldosintézmény és a magyarság ... 129
Gyalókay Jenő: A váradi vár 64
Markó Árpád: Hadik András tábornok harcai Bergen op Zoom vára körül, 1748 elején 144
Dr. Rédvay István: II. József török háborúja. 1788—90 ..... 1, 179
Póka-Pivny Aladár: Az Amerikai Egyesült Államok lovasságának első kiképzőmestere magyar volt 168
Dr. Timon Béla: A magyar hadügyi politika fejlődése a Habsburg-uralkodók alatt 29

Hadtörténelmi Okmánytár.

Báró Mészáros János feljegyzései a hétéves háborúról 96
Békés László jelentése a vilnai vajdának, az 1594-i magyar—török harcokról (Közli: Dr. Divéky Adorján) 215

Hadtörténelmi Irodalom.

Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme, XVI—XIX. rész. (Ism. Markó Árpád) 124, 222
Fekete Nagy Antal: Trencsénmegye történelmi földrajza a Hunyadiak korában (Ism. Gy. J.) 121
Fisher H. A.: Európa története III. k. (Ism. Suhay Imre) 224
Kovács Márton: A felsőőri magyar népsziget (Ism. —y—ő) 223
Maggiorotti Leone Andrea: Archietti e Architetture Militari. III. (Ism. Gy. J.) 126
Montù Carlo: Storia dell'Artiglieria Italiana, VIII. k. (Ism. Gyalókay Jenő) 225
Petrichevich Horváth Emil báró: A Petrichevich család történetének regestái (Ism. Sz—ő) 221

II. József török háborúja. (1788—1790).

(Első közlemény)

BEVEZETÉS.

Másfél évszázadnál valamivel tovább forgatjuk vissza a történelem lapjait. A nap a Kárpátok ölelő karjai között munkás magyar életre szórja fényét. Béke van, de mintha a keleti és a déli égbolton éjszakánként sűrűbben hullanának alá a csillagok. A bécsi császár háborúra készülődik a török ellen. Az ország szanaszétszórt helyőrségeiben szűknadrágos, fehérkabátos magyar gyalogkatonák, szőrkucsmás gránátosok és hengersüveges, mentés, tarsolyos huszárok gyakorlatoznak. Nemrég tértek meg a bajor örökösödési háborúból és tudják, hogy nemsokára ismét hadbaküldi őket a császári parancs. Mégpedig olyan ellenféllel szemben, amely nem ismer pardont, ha egyszer szablyát ránt. Kedvét leli a harcos vérontásban és asszonyok, gyermekek öldöklésében egyaránt. Fergetegként száguld gyors lován, pusztít, rabol, gyújtogat, hogy utána sebes vágtatással tűnjék tova. Rémület jár előtte és lángtenger a nyomában. A magyar katona négy évtizede nem hajtotta nyugovóra fejét, de a nagy királynő uralkodása alatt vívott harcok valahogy távolestek tőle. Nagy Frigyes porosz és szövetséges katonái ellen nem harcolt a földjét, sajátját védő ember tudatával. Ez a másik keleti ellenség, amelynek félvad tömegei annyiszor vágódtak a testéhez és görbe kardjaikkal oly sok magyar vért csurgattak a földre, jobban fölszítja harci kedvét. A törökkel szemben — ha a sors rákényszerítette a harcot — mindíg keményebben markolta meg a fegyverét. A multért bosszúállón. Valóban, pár év mulva, amikor ütött az óra, elszántan viaskodott. Hadbavonulásának akkori képe nagyon hasonlított a maihoz. Amíg a magyar katonaság egyik része az Alduna mentén és Erdély szorosaiban védőn állott őrt, addig az Erdős-Kárpátok átjáróin huszárok, annak a kornak gyorsanmozgói ereszkedtek le a kelet felé vezető útakon a Törökbirodalom területére, amely a Havasalföldet, Moldvát és a Fekete-tenger északi partvidékét is magábafoglalva, messze felhúzódott a végtelen orosz síkságok közé.

—o—

Mária Terézia, a nagy királynő, akit halálakor Belgiumban csakúgy megsirattak,[1] mint a birodalom keleti sarkában, már jónéhány éve, hogy megtért a béosi kapucinusok kriptájában nyugvó őseihez. A „mater castrorum", az ősi Habsburg-nemzetség utolsó tagja, hosszú uralkodása alatt minden sebet meggyógyított, amelyeket elődei okoztak. Az asszonykirály mivel sem szolgált rá arra, hogy Európa egyik legmozgalmasabb korszakában, állandó viharzások közepette kormányozza az állam hajóját. Határozottsága és jellemszilárdsága mellett szelíd alaptermészetű, mélyen vallásos nő volt, s távolesett attól az uralkodásra termett, nagyravágyó nő típusától, amelyet egyik kortársa, II. Katalin orosz cárnő személyesített meg. Hogy ennek ellenére a legválságosabb körülmények között is mindig rátalált a veszélyes sziklák és örvények közül kivezető útra, azt tiszta vallásosságából fakadó bizakodó hitének és annak a különösen fínom női ösztönének köszönheti, amely a mágnestű érzékenységével figyelmeztette a helyes irányra.

Amennyire megáldotta a sors Mária Teréziát a jó uralkodás egyik legfőbb kellékével, a hasznos cselekedetek ösztönös megérzésével, annyira megvonta azt fiától, II. Józseftől. Ez a határozottan tehetséges férfi, minden jószándéka ellenére, állandóan helytelen utakra tévedt. Ahová csak nyúlt, mindenütt zavart csinált. Attól a naptól kezdve, amikor anyja 1765-ben társuralkodóként maga mellé vette és reáruházta a katonai ügyek legfőbb irányítását,[2] árnyként kísérte a balszerencse. Nemcsak az államkormányzás, hanem a hadvezetés terén is. II. Frigyeshez való viszonyától kezdve a bajor örökösödési háborún és a belga forradalmon keresztül egészen haláláig, amely az 1788-ban Oroszországgal együtt megindított török háborúskodás közepette érte, jóformán semmi sem sikerült neki. Mintha valami végzetszerű, magasabb akarat keze húzta volna keresztül minden szándékát. Még az olyan kisebbfajta tervét, mint az osztrák Németalföld kicserélését Bajorországgal, sem tudta nyélbeütni. Feltűnő ez a tény annál inkább, mert az uralkodó kiváló ítélőképességgel és széles látókörrel rendelkezett. Különösen külpolitikai kérdésekben szerkesztett emlékiratai s az államkancellárral, Kaunitz herceggel váltott levelei szólnak meglepő szellemi képességei mellett.[3] A legbonyolúltabb kérdéseket világos gondolatokkal egyszerűsítette le és éles következtetésekkel jutott azok megoldásához. Amikor azonban

[1] *Nosinich-Wiener:* Kaiser Josef II. als Staatsmann und Feldherr. Wien, 1885. 295. l.
[2] U. o. 16. l.
[3] U. o. 271—281. l.

a gondolatok megvalósítására került a sor — amint látni fogjuk — a legtöbbször egészen ellentétes dolgok sűltek ki. Az elmélet embere csődöt mondott a gyakorlati élet síkján. Valahol veszendőbe mentek a nagyszerű elgondolások. Így történt az 1787 és 1791-es évek közötti török háborúban is.

A majdcsak három éven át tartó háborúskodás, amelyben a monarchia hadserege az oroszok szövetségeseként mérte össze kardját a törökkel, a császári zászlóknak nem hozott dicsőséget. Nagyjában ugyanaz volt a sorsa, mint annak a másiknak, amelyet kerek fél évszázaddal előtte, 1737-ben, Mária Terézia atyja, III. Károly indított a félhold ellen. Ha helyenként mutatott is fel szép eredményeket — mint például a Coburg Josias herceg vezette galíciai hadtestnél — a vége lesújtó volt. A nagyvonalú háborús és hadműveleti célok fokozatosan olvadtak szét a hosszantartó és elkeseredett viaskodások melegében. Teljesen megsemmisültek. Nem a harcoló csapatok, hanem a magasabb vezetés hibái következtében. II. József nem volt jó hadvezér. Az ahhoz szükséges ismereteket és a katonai tehetséget is nélkülözte. Idős tábornokai sem tudtak megbirkózni az új feladatokkal. A legendásnevű Hadik tábornagy közvetlen a háborút megelőző évben, 1787-ben a 80-ik életéve felé tartott, tehát már nem jöhetett számításba;[4] Laudon, a kunersdorfi hős 70 körül járt;[5] Lacy tábornagy homlokán pedig hat évtized gondjai húztak barázdákat.[6] A két hadviselő szövetséges udvar — a bécsi és a szentpétervári — között is gyönge lábon állott a barátság. A maga önző céljaira függesztett szemekkel mindegyik külön utakon járt, s a háború terheit kölcsönösen egymás nyakába igyekeztek varrni. Ha időnként meg is egyeztek holmi hangzatos, de annál homályosabb és széles határok között mozgó közös hadműveleti tervekben, azokat egyik sem tartotta magára nézve kötelezőnek. Mindkét hadsereg azt tette, amit a saját érdekében jónak látott. A törökök természetesen kihasználták ellenfeleik gyöngéit. Felváltva hol az egyikre, hol a másikra sújtottak. A nagyobb csapásokat a hozzájuk közelebblévőre, az osztrák haderőre mérték.

A feladat, amely előtt a császári hadvezetőség állott, kétségkívül nem tartozott a legegyszerűbbek közé. A kötött hadviselés szabályaihoz szokott osztrák tábornokok egyébként is nehezen tudtak alkalmazkodni a törökök minden rendszeresség nélküli, főleg meglepetésekre épített keleti hadviseléséhez. Ez a gyöngéjük majdcsak mindig érezhető volt,

[4] *Hirtenfeld:* Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder. Wien, 1857. 39. l.
[5] U. o. 48. l.
[6] U. o. 60. l.

ha csapataikat, hosszabb ideig tartó nyugati hadakozások után, minden átmenet nélkül a Törökbirodalom fegyveres ereje ellen fordították. Nemcsak az új ellenfél sajátságos és nehezen kiismerhető harcmódja, hanem maga a térszín s a nagy távolságok is új követelmények elé állították őket. Különösen a kor nyugati hadseregeinek a pótlóvonalakhoz és élelmező alapokhoz kötöttsége, tehát az aránylag szűk mozgási lehetőségek nehezítették meg a hatalmas keleti térségeken való hadműveleteket egy olyan hadsereggel szemben, amely az ilyesfajta akadályokat nem ismerte. E kor török hadserege csak kivételesen emelt raktárakat. Élelmét magával vitte. A félhold hadvezetésének az igénytelen török harcos ellátása nem okozott különösebb gondot. Az napjában csak egyszer étkezett: kevés rizst, kenyeret vagy kétszersültet. A legtöbbször üres kávéval is beérte.[7] A török hadsereg ennek következtében különösen gyorsmozgású volt. Ha valahonnan fölkerekedett, az akkori viszonyok között aránylag hamar elérte menetcélját. Útközben napjában egyszer, legfeljebb kétszer pihent meg.[8] Akkor is csak rövid időre. Hogy ez egymaga milyen előny volt neki és mekkora veszedelem ellenfelének, ahhoz nem kell bővebb magyarázat. Mindezek ellenére sem lehet azt mondani, hogy a török hadsereg legyőzése — bár nem volt egészen egyszerű — emberfeletti vállalkozás lett volna. A jó hadvezetést éppen az jellemzi, hogy a változó viszonyokhoz rugalmasan alkalmazkodik, és — ha fejtörések árán is — de előbb-utóbb megtalálja nyitját a nehézségek leküzdésének. Csakhogy éppen az ehhez szükséges hajlékonyság hiányzott az osztrák tábornokokból. Az ember egy bizonyos életkoron túl — ha meg is őrzi szellemi frisseségét — nem szívesen szakít megszokott elveivel, s az életben szerzett tapasztalatait rendszerint örökérvényűnek tekinti.

Az a kudarc, amely különösen az első, 1788-i hadjárati évben érte az osztrák hadsereget — amint már említettük — egyedül a magasabb vezetés számlájára írható. A csapatok teljesítményét átlagban nem érheti megszólás. Különösen a magyar nemzetiségű katonaság adta alkalmazhatóságának fényes bizonyságait. Ezt aláhúzottan kiemeljük annál is inkább, mert — amint később látni fogjuk — magatartása nem volt egybehangzó az ország lakosságának II. József önkényes intézkedései nyomán keletkezett nyugtalan hangulatával. A magyar lovasság, a hadisikerek terén, messze maga mögött hagyta fegyverneme többi tagjait. Ez utóbbi meg-

[7] *Rédvay:* Adatok a XVIII. század végének török hadseregéről. (*Hadtörténelmi Közlemények* 1940. évf. 125. l.)
[8] U. o.

állapítást a tárgyilagosság megnyugtató tudatával vethetjük papírra. Manapság különben sem találunk benne semmi valószínűtlent. A magyar huszárság éppen azzal a képességgel rendelkezett, amelyre leginkább szükség volt a törökökkel szemben: a mozgékonysággal. Akárcsak napjaink gyorsanmozgó páncélosai, mivel sem törődve tört előre a végtelen keleti síkságokon. Lehetővé tette az erők gyors, alkalomszerű átcsoportosítását és azt a támadószellemű hadviselést, amely nélkül már abban az időben sem lehetett győzelemre számítani a keleti népekkel szemben. Ezen kívül volt még egy veleszületett tulajdonsága, amely a török elleni harcra különösen alkalmassá tette: a lendületes és kíméletlen harcmód. Megbecsülhetetlen szükségszerűség volt ez a félvad ázsiai hordákkal vívott harcokban. Jaj volt annak, aki az emberiesség sugalmazására hallgatott azokkal szemben, akik a fogságukba esett ellenfelüknek, a győző természetes jogaként, egyszerűen fejét vették. Huszárainknak nem kellett a szomszédba menniök a kíméletlen, keleties harcmódért. Idővel még a törökök kegyetlenségeit is elsajátították. Megtörtént, hogy többször, győzelmi jelekként, maguk is török fejeket nyújtottak át osztrák parancsnokaiknak.[9] Nem annyira megbízható tanúságként, mint inkább a kor magyar hangulatára jellemző adatként idézzük az események idejében élt Keresztesi József református prédikátor uram egyik fölényesen büszke és kissé merész állítását: „Ezen háborúban a magyar huszárok örökös névre és hírre tettek szert. Maga az ellenség is becsülte és csodálta ezeket, mely innen is megtetszik, hogy a török micsoda árát szabta a foglyoknak, t. i. egy németnek 5; egy oláhnak 8 garas vala az ára; egy magyar gyalognak 3, egy huszárnak 10 forint."[10]

A hosszantartó hadakozásban a huszárok mellett a magyar gyalogság is derekasan megállta helyét. Sok valóban szép, önfeláldozó tettel gazdagította hadi történelmünket. Teljesítményére vonatkozólag az előbbinél jóval értékesebb adat az, amelyet Ypsilanti herceg, moldvai fejedelemnek 1788 április havában történt fogságbajutásával kapcsolatosan olvashatunk a félhivatalos Wiener Zeitung[11] nyomán haladó Magyar Kurir egyik számában. Eszerint Ypsilanti, a Moldvában működő osztrák hadtest parancsnokának, Coburg hercegnek arra a kérdésére, hogy mi a porta véleménye a császári seregről, a következőket válaszolta: „Hatalmas

[9] *Witzleben:* Prinz Friedrich Josias von Coburg-Saalfeld. Berlin, 1859. 145. l.

[10] *Keresztesi József* egykorú eredeti naplója. Budapest, 1882. 174—175. l.

[11] 1780 előtt *Wienerisches Diarium.*

Hertzeg engedelem mellett mondván a Porta a Huszárságot hozzá hasonlíthatatlannak tartja; de a gyalog Seregekről semmit sem tart; én pedig részemről azt mondom, hogy még a Porta a Tsászári gyalog-sereg vitézségét nem esméri, következendőképpen ezen vélekedése is fundámentum nélkül való."[12]

A magyar katonaság Mária Terézia hosszú uralkodása alatt életerős gyökereket eresztett a birodalom hadseregének talajába. Észrevétlenül megkapaszkodott benne és alkalmazkodott az idegen környezethez. Időnként még felütötte fejét sorai között a magyar függetlenségre való emlékezés nyugtalansága, de a jóságos királynő művészi kezekkel szőtt fátyla eltakarta a mult árnyait, amelyekre az idő is ráhullatta a feledés porszemeit. Ezzel párhuzamosan erősödött meg benne az a tudat is, hogy nemzetének „Nyugat" életközösségébe ágyazott életét a legjobban azok a félvad emberhullámok fenyegetik, amelyek „Kelet" végtelen rónáiról lendülnek időnként a Kárpátok falai felé. Ez a meggyőződés lelkiségének annyira alkotóeleme lett, hogy azt még II. József nek önkényes és nemzeti önérzetét bántó intézkedései sem ingatták meg. Ősi faji tulajdonságait, az életerős népek szívósságával, az egységesítő császári törekvések ellenére is megőrizte. A birodalmi hadsereg hatalmas szervezetében is megmaradt magyarnak. A hadvezetőség azzal, hogy az ezredek legénységét nem keverte, külön magyar katonaszellem kifejlődését tette lehetővé. A magyar csapattestek zárt, családias környezetében II. József idején csak a vezényszó volt német. Az élet, amelyet a falusi kisnemesek és jobbágyok lelke adott, a levegő és a föléjükboruló égbolt magyar volt. A nemzeti értékek ilyen megőrzését természetesen az is elősegítette, hogy a magyarság akkor már tekintélyes számban volt jelen a hadseregben. Rohamos térfoglalását misem igazolja jobban, mint az, hogy III. Károly halálakor a magyar gyalogezredek száma mindössze 3 volt, ellenben II. József korában már 12 magyar gyalogezredet és 4 gránátos zászlóaljat találunk.[13]

A látvány, amelyet egy ilyen magyar gyalogezred nyújtott, fölemelő lehetett. Tagjai mind hatalmas, megtermett legények voltak. 5 láb és 3 hüvelyknél kisebb embert nem toboroztak közéjük.[14] Nem csoda, hogy a katonakirály, Nagy Frigyes tetszését is megnyerték. Amikor 1770 szeptember 3-án, a II. József császárral történt találkozása alkalmával,

[12] *Magyar Kurir* 1788. évf. I. k. 410. l.
[13] *Wrede:* Geschichte der k. u. k. Wehrmacht. Wien, 1898, I. k.
[14] *Marczali:* Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. Budapest, 1898, 447. l.

az osztrák katonaság díszmenetben elvonult előtte, az egyik magyar gránátos zászlóalj megpillantásakor elragadtatásában önkéntelenül felkiáltott: „Olyanok ezek a magyar katonák, mintha valamennyien Mars fiai volnának!“[15]

I.

Általános helyzet.

Az aránylagos nyugalom, amely Európa nyugati felén III. Károly korában uralkodott, halála után egyszeriben felborult. Aki a változást előidézte, egy fiatal, tehetséges államfő volt: II. Frigyes porosz király. Azzal, hogy népének a német törzsek közötti vezetésre való hivatottságát ösztönösen megérezte és annak megvalósítására is tört, új fejlődési korszakot nyitott a nyugati államok történetében. Fellépésével felkavarta az európai népek életét. A nemzetközi politika látszólag síma felületű vizei megmozdultak és megindult az a hullámverés, amely kisebb kihagyásokkal kerek háromnegyed évszázadig, az 1814—15-i bécsi kongresszusig tartott. Európának ebben a mozgalmas korszakában, amely idő alatt keleten is megszólaltak a fegyverek, az államok közötti ellentétek növekedésével és enyhülésével párhuzamosan hatalmi csoportok keletkeztek vagy estek szét alkotóelemeikre. A időnként egymással szembenálló erőkről, amelyek rendszerint az egyensúlypolitikának megfelelően helyezkedtek el, az állandó változások miatt bajos pár oldalon átfogó képet adni. Csak annyit jegyzünk meg, hogy a porosz-osztrák ellentétekben döntőbírói szerepet is betöltő cári birodalom 1762-ben, vagyis III. Péter trónralépése idején, Poroszország mellé állott: amikor azonban később, a Törökbirodalom ellen irányuló keleti politikája érdekében Ausztria támogatására volt szüksége, 1781-ben a bécsi udvarral kötött szövetséget és teljesen hátat fordított régi szövetségesének, amelyhez elsősorban Lengyelország felosztására irányuló törekvése kötötte.[16]

Ausztria az új baráttal föltétlen megerősítette külső politikai helyzetét. Amíg ugyanis a hétéves háború kezdetétől, 1756-tól főként a forradalom felé haladó és szemlátomást gyengülő Franciaországra támaszkodott,[17] most a hatalmas

[15] *Nosinich—Wiener:* I. m. 43. l.

[16] *Criste:* Kriege unter Kaiser Josef II. Wien, 1904. 19. l.

[17] Franciaország hatalmi állását és tekintélyét abban az időben a közelgő forradalom érezhetően megrendítette. A belső politikai és gazdasági nehézségek megbénították erejét és képtelenné tették aktívabb külpolitikára. Hanyatlása már a hétéves háború idején érezhető volt.

Oroszbirodalom oldalán biztonságban érezhette magát legnagyobb ellenségével, Poroszországgal szemben. Azok a hosszú és elkeseredett küzdelmek, amelyeket 1740 óta fennmaradásáért vívott, bár anyagilag megviselték, de ugyanakkor meg is edzették erejét. Területileg sem volt vesztesnek mondható. Elvesztette Sziléziát, ellenben megszerezte a Zsigmond király által 1417-ben elzálogosított szepességi városokat, Galíciát, Bukovinát és a bajor örökösödési háború (1778—1779) gyönge eredményeként az úgynevezett „Innviertel"-t Braunauval.[18]

Ez a kép azonban csak a kártya egyik oldala volt. A másikon ott állott az a szomorú valóság, hogy a császári ház lábai alatt nyugaton megingott a föld. Poroszország föllépésével szakadozni kezdtek a szálak, amelyek a német választófejedelmeket a Habsburg-házhoz fűzték. A régi Német-római Birodalom már a hétéves háború alatt is két táborra szakadt. II. Frigyes kiválóan értett ahhoz, hogy a birodalmi hercegeket, akik maguk is önállóságra törekedtek, fejük, a császári ház ellen hangolja és őket szövetségkötésekkel maga mellé állítsa.[19] Elég csak egy pillantást vetnünk Ausztriának 1763 és 1780 közötti területi változásait feltüntető térképére, és nyomban szemünkbe ötlik, hogy térfogata kelet felé bővült. Nem szólva Szilézia elvesztéséről, II. József minden erőlködése ellenére sem tudta országát még csere árán sem nyugat felé kikerekíteni.[20] A monarchia tehát képletesen szólva kimozdult helyéből. Súlypontja kelet felé tolódott el. Ezen a tényen nem változtatott az sem, hogy a bécsi udvar legnagyobb ellensége, II. Frigyes 1786-ban elhúnyt. A mozgásba lendült eseményeket nem lehetett föltartóztatni. A nyugatról kiszorult császári hatalom orosz szövetségesének érdekkörébe lépve, annak delejes érintésére kelet felé fordította arcát. Külpolitikai irányváltozásának időpontja semmiesetre sem volt kedvező, mert ugyanakkor történt, amikor háta mögött egy új, fenyegető háború előhírnöke kezdte felütni fejét: a francia forradalom.

Csakhogy amíg amott alulról, a bécsi császári kormányzás alatt álló országokban felülről indultak ki a nyugtalan-

A bécsi diplomácia részéről a nyolcvanas évek végefelé szorgalmazott újabb szövetségbevonása is emiatt hiúsult meg. A párisi osztrák követ, Mercy gróf oly mélyre látta Franciaországot süllyedni, hogy egyik 1788-ban kelt levelében azt a kérdést is felvetette: vajjon Franciaország, ha a szövetségbe be akarna is lépni, egyáltalán képes lesz-e elvállalt kötelezettségeinek megfelelni. *(Wertheimer:* A tervezett négyes szövetség Ausztria-, Orosz-, Francia- és Spanyolország közt. Budapest, 1880., 66. l.)

[18] *Nitsche:* Österreichisches Soldatentum im Rahmen deutscher Geschichte. Berlin, 1937. 81. l.

[19] *Nosinich—Wiener:* U. o. 12. l.

[20] Bajorországot az osztrák Németalföld ellenében.

ságot keltő erők. A különösen fejlett szociális érzékkel megáldott, tehetséges uralkodó az új kor eszméi és a saját monarchikus elgondolása szerint, tehát felemás megoldással akarta felépíteni korlátlan hatalmi szóval irányított korszerű mintaállamát. Azt a meggyőződése szerint ideális szerkezetű gépezetet, amelyben minden csavar óraműszerű pontossággal működik. Ebben a szervezetben a hivatalnok feladata — állította fel II. József az új tételt — a közösség szolgálata. „Aki az államnak szolgálni akar — írta egyik 1783-ban kelt rendeletében — annak nem lehet más törekvése, csak az, ami a többség javát szolgálja."[21] Pár oldallal tovább ekként folytatta: „Hogy a hivatalnokok csizmában, megfésülve vagy borzas hajjal teljesítik-e kötelességüket, az egy értelmes embernek teljesen mindegy."[22] Ő maga valóban előljárt a kötelességteljesítésben. Minden tábornokával személyesen levelezett.[23] Nem tett különbséget ember és ember között. A méltóságok adományozásánál nem a származást, hanem a tehetséget nézte.[24] Ellenszenvesen viselkedett környezetének előkelő osztrák és cseh főuraival szemben. Sokszor megszégyenítően kíméletlen volt hozzájuk.[25] Egyszeriben nyájassá vált azonban, ha szegény pór került a színe elé. A bécsi várban majdcsak naponta fogadta a szegényeket. Mindenkit meghallgatott, aki ügyes-bajos dolgával hozzáfordult. A magyar jobbágyról különösen jó véleménye volt. Mindíg elismeréssel szólt róla.[26] Amikor csak tehette, maga kereste fel birodalma szegényeit. Ilyenkor szigorúan megtiltott minden ünnepélyes fogadást, hódolatot. Bárki személyesen nyújthatta át neki kérvényét. Katonai kíséretet csak elhagyatott, veszélyes vidékeken tűrt meg maga mellett. Került minden feltűnést és ünnepeltetést. Amikor a budai polgárok 1784-ben szobrot akartak neki állítani, a városi elöljáróságnak a következőket írta: „Köszönöm a megtiszteltetést, de nem érdemlem meg. Ha majd netán egyszer elérem azt, amit célúl tűztem ki magam elé, hogy felvirágoztatom a magyar ipart és kereskedelmet, az országot egyik végétől a másikig útakkal és hajózható csatornákkal látom el, akkor talán köszönettel elfogadom a megtiszteltetést."[27] A császár emberi közvetlen-

[21] *Keresztury:* Constituta regia, quae regnante august. imperatore et rege apostol. Josepho II. pro regno Hungariae eidemque adnexis regnis et provinciis ..... Viennae, 1788. 7. l.

[22] U. o. 10. l.

[23] *Benedikt:* Kaiser Joseph II. Wien 1936. 354. l.

[24] *Fessler:* Geschichte von Ungarn. Leipzig. 1883. V. K. 495. l.

[25] *Benedikt:* I. m.

[26] *Marczali:* Magyarország II. József korában. Budapest, 1885. I. K. 258. l.

[27] *Fessler:* I. m. V. K. 547. l.

sége öltözködésében is megnyilvánult. Legtöbbször egyszerű, sokszor foltozottkönyökű egyenruhában járt. A legszívesebben a hadseregnél, katonái közepette tartózkodott. Ilyenkor szívélyesen, tréfálkozva elbeszélgetett altisztjeivel és rendfokozatnélküli katonáival. „A tsászár a táborban gyakran a legalábbvaló köz-emberhez is leereszkedik, elfelejtkezve a maga méltóságáról, azokkal beszél és tréfálódik ..." — olvashatjuk a Magyar Kurir egyik számában.[28] Örömmel osztozott katonái sorsában. 1788-ban, a Délvidéken felvonult hadsereg táborában spártai egyszerűség közepette élt. Főeledele a zöldség- és főzelékféle volt; egyedüli itala a víz, amelyet Bécsből hozatott magának. Lugoson és Illován egy szegényes sárkunyhóban lakott, amelynek ablakai olajbamártott papírdarabok voltak. Másutt közönséges vitorlavászonból készült sátor alatt a földön aludt.[29] Jó szíve a társadalom elesettjein kívül különösen a betegekkel szemben nyilatkozott meg. Az emberi részvét melegével fordult feléjük. 1784-ben a bécsi várban lévő pincéjének összes drága külföldi borait a város kórházaiban ápolt betegek és a szegényházak lakói között osztatta szét.[30] Felvilágosult gondolkodására jellemző, hogy egy alkalommal az őt támadó gúnyirat szerzőjét katonairodája titkárává nevezte ki, s az előtte megjelent tettesnek a következőket mondta: „Ha ön az állam ellen vétkezett volna, most fejével lakolna, de mivel csak engem bántott, megbocsátok önnek és — hogy tehetségét a jövőben hasznosabb dolgokra fordíthassa — katonai irodám titkárává nevezem ki."[31]

Ennek a jószívű uralkodónak szép tulajdonságai mellett több fogyatékossága volt. Nem volt érzéke a valósággal szemben. Szemléletében az elvont és a reális élet síkjai összeolvadtak. Ehhez a lelki adottságához hozzájárult még az, hogy a hatalmon lévő ember tudata elfogulttá tette. Azt hitte, hogy hatalmi szóval és eszközökkel mindent elérhet. Akaratának megvalósításában kíméletlen volt. Nem számolt a következményekkel és nem volt tekintettel a nagy birodalom népeinek egymástól különböző jellemére, sajátosságaira. Különösen a magyarságnak már abban az időben fejlett nemzeti érzéséről nem akart tudni. Ugyanúgy bánt véle, mint a nemzeti tudatuk küszöbéig sem érkezett oláhokkal vagy délszlávokkal. Igaz, hogy erről nem tehetett. Nem magyarnak született, tehát nehezen fedezhette fel a nemzeti érzésnek azokat az alig észrevehető lerakódásait, amelyek az utolsó magyar jobbágy lelkét is megfeküdték. Ugyanabba a hibába

[28] *Magyar Kurir* 1788. évf. június 25-i száma.
[29] *Szentkláray:* Száz év Délmagyarország újabb történetéből. 506. l.
[30] *Fessler:* I. m. V. K. 549. l.
[31] *Fessler:* I. m. V. K. 468. l.

esett, mint elődei közül a legtöbben, akik nem ismerve a magyar nép lelkiségét, nem tudtak bánni véle. Durva hatalmi eszközökhöz nyúltak akkor is, amikor egy pár meggyőző, jó szó százszorta célravezetőbb lett volna. Találóan állapította meg róla egyik történetírónk, hogy „II. Józseffel beteljesedett az idegen királyok alatt élő magyarság történetfilozófiája. Kívülről, idegen nyelven és szellemben megkísérelt reformtervét, mely pedig a koreszméknek megfelelően becsületes kezdemény volt, visszautasította a nemzet jellegét féltő magyarság, holott ugyanazt kétségtelenül teljes sikerrel hajthatta volna végre a köréből származott uralkodó."[32] Mindezeken kívül talán legnagyobb fogyatékossága az volt, hogy fejedelemnek és nem újítónak született. Fejlődésben nem tette meg azt a hosszú, tapasztalatszerző utat, amelyen a népből való újítók végigmennek.

Rendeletei Magyarországon sokban bántották a régi, megszokott képzeteket, a rendiségnek a nemzetivel összevágó hagyományait. Különösen azok az intézkedései keltettek szélesebb körökben visszatetszést, amelyek a nemzeti érzést sértették. Ilyenek voltak: a szentkorona Bécsbe vitele és a német nyelv hivatalossá tétele.[33] II. Józsefnek minden alaposabb megfontolás nélküli egységesítő és reform rendeleteire a magyar nemesség fokozott nyugtalansággal válaszolt. Az ország területén egymásután zavargások keletkeztek. Nemcsak a kisnemesek, hanem a parasztok körében is.[34] A nyugati vármegyékben csakúgy fellobbantak az elégedetlenség lángjai, mint a keleti részeken. Erdélyben 1784 őszén az oláhok lázadtak fel és kegyetlen vérszomjjal kezdték irtani a magyar földesurakat.[35] Az esztelen vérengzésnek 4000 magyar úr és nemes esett áldozatul.[36] Nemcsak hazánkon, hanem a Habsburg-birodalom többi tartományain is végigszáguldott a nyugtalanság szele: Tirolon, Csehországon és a Németalföldnek osztrák főhatalom alá tartozó részén, ahol az elégedetlenség 1787-ben fegyveres fölkelésbe lobbant.[37]

A magyar nemesség elkeseredése az 1788-ban kezdődött török háború alatt a végsőkig fokozódott. Az alkotmányellenesen kiadott újoncozási és gabonaszállítási parancsok megszólaltatták az ellenállás szavait. Leghevesebben a rendi jo-

[32] *Szekfű:* A XVIII. század. 363. l.
[33] *Szekfű:* U. o. 263. l.
[34] *Fessler:* I. m. V. K. 516. és 523. l.
[35] *Gross—Hoffinger:* Lebens und Regierungsgeschichte Josephs des II. III. K. 131. l.
[36] *Rónai Horváth:* Magyar Hadi Krónika. Budapest, 1897. II. K. 433. l.
[37] *Meynert:* Geschichte Österreichs, seiner Völker und Länder. VI. K. 172. l.

gok fellegvárai, a vármegyék tiltakoztak.[38] Ilyen körülmények között érthető, hogy akadtak olyanok is, akik a háború megpróbáltatásaitól megviselve, nem lelkesedtek a török háborúért és elkeseredésükben titkon a török fegyverek győzelmét kívánták.[39] Ezek között helyenként felvillant az a remény is, hogy a török segítségével esetleg alkalom nyílhat a nemzet régi függetlenségének a visszaállítására.[40] Rákóczy korszakának a lelkekben elhalványult képe egyesekben új színeket kapott. Az idősebbek emlékezhettek még arra, a fiatalok pedig apáik elbeszéléseiből hallhatták, hogy a porta kerek fél évszázaddal azelőtt, III. Károly uralkodása idején, a nagy fejedelemnek Törökországban tartózkodó fiát, Józsefet akarta a magyar trónra ültetni. Konstantinápolyban 1788 táján valóban törték is a fejüket hasonló terveken, de azok csak gyönge óhajok maradtak.[41] A magyar nemzet józanabb és nagyobb része nem kért a török pártfogásból. Jól tudta, hogy az csak véres, keleti szolgaságot jelentene neki. Inkább eltűrte a császári önkényt, minthogy leggyűlöltebb ősi ellenségének jármába hajtsa fejét. Úgylátszik, hogy ugyanabban az időben a porosz diplomácia is foglalkozott a magyar függetlenség gondolatával. Erre vall az, hogy Dietz gróf, a konstantinápolyi porosz követ, már 1788 március havában hírt adott róla, hogy elérkezett az idő Magyarországnak önálló királysággá való átalakulásához.[42] Ezen az oldalon természetesen egészen más volt a helyzet. A magyar nemzetnek főleg protestáns rétegeiben nagy volt a rokonszenv a hasonló vallású porosz királysággal szemben, amelynek uralkodói a multban is mindig szívesen fogadták a Habsburgok vallásüldözései miatt hozzájukfordult magyar protestáns főnemeseket.[43]

A magyar közhangulat a XVIII. század nyolcvanas éveinek közepefelé, amikor már előrevetette árnyékát a török háború, nem volt egységes, de amikor eldördültek a fegyverek, — összeforrt. Később azután, a balsikerek hatása alatt természetesen ismét szétesett. Ez azonban nem változtatott azon, hogy a keresztény magyarság szélesebb tömegei szívesen hajlottak az ősi ellenséggel való leszámolásra. A hevülékenyebbek, akik már jóval előbb nyugtalan várakozással néztek a nagy élménynek ígérkező esemény elé, kitörő lelkese-

[38] *Szentkláray:* I. m. 469. l.

[39] *Karácson:* A porta terve a magyarokkal 1788-ban. *(Századok,* 1910. évf. 92. l.)

[40] *U. o.* 91. l.

[41] *Rédvay:* Az erdélyi szorosok védelme 1788-ban. *(Hadtörténelmi Közlemények* 1939. évf. 234—235. l.)

[42] *Krones:* Geschichte der Neuzeit Österreichs. Berlin, 1879. 466. l.

[43] *Marczali:* Porosz-magyar viszonyok 1789—90-ben. *(Századok* 1878. évf. 309. l.)

déssel köszöntötték az első puskalövést. A toborzás és a hadbavonulás mámoros napjaiban a kor irodalmi ízlésének megfelelő, áradó hangú és derűlátó szellemi termékek láttak napvilágot.[44] Az ilyen túlságosan bizakodó hangulatot élesztette az is, hogy az ozmán birodalom nemzetközi tekintélye az utóbbi évtizedekben, egyrészt az állandó belső zavargások, másrészt az orosz fegyverektől elszenvedett vereségek következtében alaposan megcsappant. Egy idő óta a legtöbb európai történetíró közeli bukását és Európából való kiűzését jósolgatta.[45] Magyarország műveltebb köreiben is ehhez hasonló volt a felfogás. A két szövetséges nagyhatalom anyagi erejét és haderőinek számát mérlegelve, mindenki biztosra vette a törökök vereségét és Európából való kiszorításukat.[46]

Aránylag a hadseregnek volt legtöbb haszna II. József tevékeny munkásságából. A császár 1765-től egészen az 1790-ben bekövetkezett haláláig állott az élén. Hatáskörében azzal kezdte, hogy hevesen tiltakozott minden létszámcsökkentés ellen. Igyekezetének meg is volt az eredménye. Ausztria abban az időben állandóan 150.000 főnyi, jólfelszerelt békehadsereget tartott fegyverben, amely 16 és fél millió forint kiadással terhelte meg az államháztartást.[47] Igaz, hogy azokban a mozgalmas években csak ilyen hatalmas hadsereggel tudta megőrizni érdekeit és tekintélyét.

II. József korának feudális színezetű hadseregében több olyan jellemvonást látunk, amely szellemére káros volt és csökkentette ütőképességét. A tiszt és a legénység között nem volt meg a benső kapcsolat. A főnemesek soraiból kikerült parancsnokok a magasabb kaszt fölényével bántak alárendeltjeikkel. A fiatal uralkodó éles szemei azonnal rávillantak a hibákra. „A tisztek közül sokan — írta egyik 1765-ben kelt rendeletében — különösen a nemesség tagjai a katonai szolgálatot nem kötelességnek, hanem időtöltésnek tekintik." Ugyanakkor a következő újszerű gondolatokat ajánlotta hadserege tagjainak figyelmébe: „A tisztet buzgalom, kötelességérzet és a csapatához való ragaszkodás hassa át. Szigorú szabályok között nevelkedve, képzett férfi legyen. Olyan, aki képes arra is, hogy észrevegye a dolgok össze-

[44] Ezek egyik bizakodó tartalmú latin költeményének első versszaka:

„Cum simul Osmani lunam transire parabant
Jupiter Austriacus Russicaque alma Venus
Nigret in Europa fatalis gloria lunae
Splendet ubi melior Jupiter atque Venus."

(Keresztesi József naplója. 170. l.)

[45] *Népetlen:* Geschichte des osmanischen Reiches. 153. l.

[46] *Szirmai:* Historia secreta sui temporis. 145. §. *(Magyar Nemzeti Múzeum* kézirattára.)

[47] *Nosinich—Wiener:* I. m. 23. l.

függéseit és aki teljesen hivatásának szenteli magát. A közkatona pedig nemcsak bátor és engedelmes legyen, hanem önállóan gondolkozzék is."[48]

A császár azonban nem nyúlt mélyebben a hadsereg belső életébe. Valószínűleg azért, mert maga is érezte, hogy újításoknak ott a legkevésbbé van helye. Megelégedett azzal, hogy az egyes kirívóbb hibákat kiküszöbölje. Jól tudta ugyanis egyrészt azt, hogy a hadsereg szellemének fejlődése külső tényezőktől is függ, másrészt azt is, hogy az annak belső életébe avatkozó kéz könnyen évszázados hagyományok megvetett ágyát dúlhatja fel. Annál több olyan császári intézkedéssel találkozunk, amelyek közvetett úton igyekeztek emelni a hadsereg szellemét és véle együtt teljesítőképességét is. Ilyen volt a vitézségi érem alapítása és az egyik 1778-ban kelt szociális tartalmú rendelete, amellyel a háborúban résztvevő katonaság otthonmaradt hozzátartozóinak megsegítését valósította meg.[49]

De a hadsereg körében való munkálkodása terén sem kísérte szerencse. Itt sem az történt, amit szeretett volna. Anélkül, hogy sejtette, az egyik kezével épített, a másikkal azonban rombolt. Erőszakos, mindenáron való németesítése felszította és csak jobban érlelte a magyar katonaság tudatos nacionalizmusát és véle együtt ellenállását is. II. József egységesítő szelleme értelmetlenül állott az új korszakot jelentő nemzeti vágyakozásokkal szemben. Regényes hajlamoknak tekinthette őket. Képtelen volt magyar tisztikarának lelkéhez férkőzni. Az pedig éppen emiatt napról-napra eltávolodott kalapos királyától. Különösen a magyar nemesi udvarházak falai közül kikerült tisztek merevítették meg derekukat a tűzzel-vassal németesítő császári markok szorításában. Van valami igazság e kor egyik szereplőjének, Farádi Vörös Ignácnak abban az állításában, hogy „az armada a Joseff császárhoz való hívségében igen gyengén állott".[50] Adatok számolnak be arról is, hogy a háború előtt, de különösen annak tartama alatt, több magyar katona a törökökhöz szökött.[51] Az osztrák hadvezetőség egyrészt szigorú megtorló intézkedéseket hozott ellenük, másrészt a megtérőknek bocsánatot hir-

[48] *U. o.* 19. l.

[49] *Zákonyi:* Hadbavonult katonák családjainak ellátása II. József korában. Eszerint a hadbavonult tisztek visszamaradt feleségei a kincstártól ingyen szállást, a közkatonák házastársai pedig a szálláson kívül napi egy adag kenyeret kaptak. *(Hadtörténelmi Közlemények:* 1915. évf. 397. l.)

[50] *Farádi Vörös Ignác* visszaemlékezései az 1778—1822. évekről. Budapest, 1927. 114. l.

[51] *Karácson:* I. m.

detett.[52] Hogy a szökésekben a politikai megfontolásoknak volt-e nagyobb részük, vagy a rossz hadvezetés és a hadifáradalmak következtében keletkezett elkeseredéseknek, azt ma már bajosan tudjuk megállapítani. Valószínűbbnek ez utóbbi látszik. Emellett szól az, hogy az Alduna mentén felvonult hadsereg fegyelme az 1788-i, vagyis az első háborús év végén, több egybehangzó egykori hiteles feljegyzés szerint, valóban siralmas volt. Egy bizonyos: az átpártoltak a magyar csapatok létszámának csak elenyésző hányadát tehették. Ha a szökések általánosabb jelleget öltöttek volna, akkor azoknak e hadjáratot megörökítő osztrák művekben nyomát találhatnók. Márpedig ilyenekre nem akadtam. A legvalószínűbb az, hogy a magyar katona nem lelkesült császárjáért, de kötelességét megtette. Annál szívesebben, mert a török ellen hadakozott, amelyre való hajlandóságot évszázadok hagyományaként a lelkében hordozta.

II.

Az orosz-osztrák szövetség.

E korszak történelmi irodalmában a háború kitörésének okait illetőleg annyi ellentétes és téves állítással találkozunk, hogy érdemes lesz valamivel részletesebben megismerkednünk az előzményekkel, jobbanmondva azzal az úttal, amelyet Ausztria a francia szövetségtől a számára oly tragikusan végződött orosz barátság küszöbéig megtett. Ez a politikai irányváltoztatás valóban végzetszerű volt a bécsi udvarra nézve. Olyan fegyveres vállalkozásba sodorta bele, amely voltaképen érdekével ellentétes volt. Tanúságos is az eset, mert bizonyság amellett, hogy a félelem a legrosszabb tanácsadó. Sokszor olyan események felidézője, amelyek céltudatos és érzelmektől mentes megfontolás esetén könnyen elkerülhetők. Az osztrák birodalmat ugyanis egyedül a Poroszországtól való félelme vitte a cári udvar politikai vonalának közelébe és véle együtt az 1788—1790-i török háborúba. A szentpétervári cári palota küszöbéig jóformán bekötött szemmel ment. Barátságot kért anélkül, hogy sejtette volna az árat, amelyet azért majd fizetnie kell. A szövetségkötés után már nem volt a saját sorsának ura. Az események árja sodorta tova. Azzal, hogy az orosz barátság ölelései közepette a maga hasznát is kereste, nem sokat javított a dolgán. Amit a háborúskodásban a legjobb esetben nyerhetett, az csak gyönge fizetség volt azért, amit kockáztatott.

[52] *Magyar Kurír* 1788. május 7-i száma.

II. Katalin, aki férjének III. Péternek 1762-ben történt meggyilkolása után került az orosz trónra,[53] II. Frigyeshez hasonlóan, nagyratörő vágyakozásokat hordozott magában. Ez a hiú és becsvágyó uralkodónő eltökélte magában, hogy birodalmát mindenáron megnöveli. Szívós, férfias energiája segítségével valóban sikerült is neki Oroszországot az európai kontinens leghatalmasabb államává tenni. Hódító politikája a belső zavarokkal küzdő és szétesés előtt álló Lengyelország, majd utána a Törökbirodalom ellen fordult. Az előbbi célja érdekében első lépésként, III. Péterhez hasonlóan, már 1764 április 11-én szövetséget kötött Nagy Frigyessel, aki Lengyelországgal szemben hasonló terveket forgatott a fejében. Utána mindketten céltudatosan láttak munkához. Mindenekelőtt a királyválasztással megzavart Lengyelország belpolitikai életébe avatkozva, 1764 szeptember 7-én a bizalmukat élvező Poniatowskit emelték a lengyel trónra.[54] Ausztria akkori érdeke és politikájának egyik elve Lengyelország függetlensége volt. Ennek megfelelően barátságtalan szemmel nézte a porosz-orosz törekvéseket. Több ízben tiltakozott is ellenük, de részben a közelmultban lezajlott hétéves háború, részben külpolitikai helyzete következtében kénytelen volt ölbetett kézzel nézni az eseményeket.[55] A török porta Ausztriához hasonlóan ugyancsak aggódva figyelte a lengyel fordulatot. Megsejtve azonban, hogy nemsokára ő kerül sorra, elszántan elébevágott a jövőnek, és 1768 október 6-án megüzente a háborút az Oroszbirodalomnak.[56] A sors azonban nem kedvezett a török fegyvereknek. Már a háború első évében súlyos vereségek érték. Az orosz győzelmek hírei fokozott izgalmakat szültek nemcsak az osztrák, hanem az orosszal szövetséges porosz udvarban is. A távolkeleti égboltra határozott körvonalaiban rajzolódtak föl az orosz hatalmi politikának Európát fenyegető jelei. Ezek hatása következtében a két ellenfél közeledni kezdett egymáshoz. II. Frigyes és II. József először 1769 augusztus 25-én Neisseben,[57] majd a következő évben Mährisch-Neustadtban találkoztak.[58] Mindkét alkalommal többek között az Európát fenyegető orosz veszély volt a bizalmas beszélgetés tárgya. Nagy Frigyes sejtelemszerű aggódással vetette fel azt a gondolatot, hogy Oroszország megfékezése végett valamikor még egész Európa fegyveres erejére lesz szükség; a könnyen hevülő fiatal József pedig már lelki

[53] *Criste:* I. m. 3. l.
[54] *Criste:* I. m. 12. l.
[55] *Nosinich-Wiener:* I. m. 33. l.
[56] U. o.
[57] U. o. 38. l.
[58] U. o. 41. l.

szemei előtt látta a porosz-osztrák szövetségnek az Adriától a Balti-tengerig húzódó germán acélfalát.[59] A két államfő találkozásai azonban, amelyeket az Ausztriával szövetséges viszonyban lévő Franciaország féltékeny érdeklődéssel kísért,[60] nem hoztak eredményt. Poroszország pillanatnyi érdekei — mindenekelőtt a lengyel kérdés megoldása miatt — még orosz barátságot kívántak. Amíg az egyik oldalon a bécsi udvar komolyan foglalkozott azzal a tervvel, hogy az orosz veszély ellensúlyozására, Törökország oldalán beavatkozik a háborúba, ugyanakkor Berlin, két hónappal a neisseni találkozás után, 1769 október 12-én megújította az orosz udvarral 1764-ben kötött védő- és támadószövetséget.[61] A teljesen élére állított politikai helyzetet a cári kardok hasították ketté. Az orosz csapatok 1771 október végéig nemcsak a Krími-félszigetet foglalták el, hanem a Dunán átkelve, a megvert török sereg után Babadaghig nyomultak. A rugalmas kaunitzi külpolitika erre nyomban alkalmazkodott a tényekhez. Törökország megsegítésének tervét hirtelenében a vízbe ejtette, s a porosz-orosz hatalmi csoport mellé állva, hozzájárult Lengyelországnak most már Oroszország részéről is szorgalmazott felosztásához. 1772 augusztusában már létrejött a három hatalom közötti egyezmény, amelynek értelmében Ausztria a 13 szepességi várost, Galiciát és Lodomériát kapta; pár évre rá az orosz-török háborúskodást befejező 1774-i kucsuk-kainardzsii béke alkalmával pedig, Oroszország jóvoltából, Bukovina birtokába jutott.[62]

Az események további fejlődésének a bajor örökösödési háború (1778—1779) adott lökést, amelyben az osztrák hadsereg ismét a nagy ellenfelével, a porosz sereggel és Szászország katonáival mérkőzött. Voltaképen az ezalatt szerzett tapasztalatok voltak azok, amelyek a bécsi udvart arra bírták, hogy végkép szakítson az 1756-ban Franciaországgal kötött szövetséggel és a porosz politika állandóan fenyegető magatartása ellen, keleten keressen barátot magának. Franciaország ugyanis nemcsak a legutóbb lezajlott események közepette, hanem már a hétéves háború éveiben is megmutatta gyöngeségét; a bajor örökösödési háború alatt pedig az osztrák diplomáciának szomorúan kellett tapasztalnia, hogy amíg a cári udvar baráti kötelezettségének megfelelően támogatta Poroszországot, ugyanakkor a francia kormány szövetségese oldalán semmiféle komolyabb támogatásra nem

[59] U. o. 39. l.

[60] *Wertheimer:* Franciaország magatartása II. József császárnak II. Frigyes porosz királlyal történt találkozásaival szemben. Bp. 1883.

[61] *Nosinich-Wiener:* U. o. 41. l.

[62] U. o. 70. l.

volt kapható.[63] II. József, aki anyjának 1780-ban bekövetkezett halála után teljhatalmú uralkodóvá lett, nem volt sohasem a francia barátságnak rajongó híve. Az új szövetségesként kiszemelt II. Katalin felé nyomban a tescheni béke után megtette a közeledő lépést. A cárnőnek kapóra jött az ajánlkozás. Lengyelországi tervének első szakaszát megvalósította, és azokban a napokban ismét Törökország felé fordította figyelmét. Amott Poroszországnak, emitt Ausztriának vehette jobban hasznát. II. Frigyes megsejtve a veszélyt, nyomban közbevetette magát. A két egymásfelé vágyakozó közeledését azonban nem tudta megakadályozni. József és Katalin első találkozása 1780 június elején Mohilevben történt.[64] Bár ez alkalommal a két uralkodó között politikai megállapodásra nem került sor, az eredmény csakhamar megmutatkozott: Szentpétervár a Berlinnel 1772-ben 8 évre kötött szerződést nem hosszabbította meg.[65] A találkozás után József és Katalin között élénk levélváltás indult, amelynek eredménye az 1781-ben kötött szövetség lett. A két szerződő fél ebben kölcsönösen biztosította egymás területét és kezességet vállalt a Törökországgal szemben fennálló megállapodásokért. II. József ezen kívül kötelezte magát arra, hogy amennyiben a porta a cári birodalom ellen háborút kezdene, teljes erejével szövetségese mellé áll.[66]

A bécsi és a szentpétervári udvar ettől az időtől kezdve közös megegyezéssel haladt egymás oldalán. A barátságban Oroszország célja föltétlen markánsabb és többetigérőbb volt, mint Ausztriáé. Amaz ugyanis a Fekete-tenger egész északi partvidékének a meghódítására törekedett, ez pedig legfeljebb az 1739-i belgrádi békében elvesztett balkáni területrészek visszaszerzését remélhette. Nem szólva arról a veszélyről, amelyet Oroszország megjelenése a Fekete-tenger nyugati partvidékén, vagy a Balkánon Ausztria számára jelentett, ez utóbbinak számolnia kellett azzal is, hogy a török elleni fegyveres leszámolás esetén elsősorban neki kell majd a hátát tartania. Ezek a megfontolások egész bizonnyal mély barázdákat húztak a bécsi udvar hatalmasainak homlokán, akik emlékezhettek még arra, hogy már III. Károly környezetének is milyen súlyos aggodalmakat okoztak, az 1737-ben ugyancsak Oroszországgal szövetségben megindított török háború előestéjén, a cári külpolitikának Nagy Péter idejéből

[63] U. o. 223. l.
[64] U. o. 249. l.
[65] U. o. 251. l.
[66] U. o. 253. l.

származó balkáni tervei.[67] Poroszország fenyegető magatartása ellen azonban nem volt más menekvés. Ha valamennyien érezték is, hogy külpolitikájuk zsákutcába jutott, réműlve gondoltak arra a másik lehetőségre, hogy Oroszország esetleg egymaga is leszámol a portával és akkor Kaunitz szavai szerint: „Ausztria félelem és remény közt lesz kénytelen bevárni, vajjon melyik párthoz csatlakozik majd az orosz udvar."[68] Ilyen aggodalmak közepette természetesen nem lehetett más megoldás. A kegyetlen játékhoz jó arcot kellett vágni és abban keresni vígasztalást, hogy — bár akaratuk ellenére — a dolgon nyerni is lehet valamit.

Az orosz-osztrák szövetségnek csakhamar ki kellett állania a tűzpróbát. A porta semmiképen sem tudott belenyugodni az 1774-ben kötött megszégyenítő békébe. Különösen a Krími-félsziget függetlensége bántotta, ezért mindent elkövetett, hogy annak tatár néptörzsei között nyugtalanságot szítson. Az ebből keletkezett ellentéteket Oroszország akként intézte el, hogy a félszigetet egyszerűen megszállta és bekebelezte.[69] Az egyoldalú elintézés miatt majdnem kenyértörésre került a sor a porta és a két szövetséges hatalom között. Ausztria 1783-ban mozgósított, de háborúskodásra nem érzett kedvet magában. Inkább diplomáciailag támogatta szövetségesét. A sarokbaszorított török diplomácia engedett és az 1784 január 8-án létrejött szerződésben elismerte a fennálló helyzetet.[70]

A két szövetséges uralkodó időközben jövő politikai céljaiban is megegyezett. Katalin terve az volt, hogy Moldvából, Havasföldből és Besszarábiából Dácia név alatt egy független ütközőállamot alakít. Ugyanilyen államalakulatot szándékozott létesíteni a törökök Európából történő kiszorítása után a régi görög császárság helyén is. II. József óvatos volt, s bár hozzájárult a képzeletgazdagságra mutató tervekhez, de szükségesnek vélte azokhoz Porosz- és Franciaország hozzájárulását is megnyerni. A maga részéről Kis-Havasalföldre, Viddinre, Orsovára, Belgrádra és a Velencei-köztársaság fönhatósága alá tartozó Dalmáciára jelentette be igényét.[71]

Mialatt az események lassan, de annál biztosabban közeledtek a vég felé, II. József különösen Poroszországtól tartott.

[67] *Rédvay:* Az 1736 és 1739 közötti törökországi háborúk. *(Hadt. Közl.* 1935. évf. 71. l.)

[68] *Wertheimer:* A tervezett négyes szövetség Ausztria-, Orosz-, Francia- és Spanyolország között. Bp. 1880. 25. l.

[69] *Névtelen:* Geschichte des osmanischen Reiches von seiner Entstehung bis auf die neuesten Zeiten. Wien, 1811. III. K. 117—118. l.

[70] U. o. 125. l.

[71] *Krones:* I. m. 458. l.

Attól félt, hogy egy netaláni török háború esetén a porosz hadsereg hátbatámadja. II. Frigyesnek 1786-ban bekövetkezett halála után újból föl akarta venni a barátság fonalát. Kaunitz azonban ellene volt a tervnek. Tudni sem akart a Poroszországhoz való közeledésről. Az volt a meggyőződése, hogy a két hatalom egymást keresztező érdekei eleve lehetetlenné tesznek minden őszinte barátságot.[72] A császár nem tudott szabadulni a nyomasztó érzéstől. Belgium népének forradalmat sejtető magatartása is nyugtalanította. Mindenkép azon törekedett, hogy a fegyveres leszámolás idejét lehetőleg elódázza. Ilyen leki állapotban határozta el magát arra, hogy Katalin meghívásának eleget tesz és a cárnőt ismét fölkeresi. 1787 április hóban indult útnak. Amíg József kíséretével kocsin igyekezett az orosz rónaságokon kelet felé, azalatt Katalin Kievtől 80 hajó kíséretében ereszkedett le a Dnyeperen. A két uralkodó a Cherson környékén lévő Kaidak falu közelében találkozott.[73]

Konstantinápolyban természetesen élénk érdeklődéssel kísérték a nagy eseményt. Érezték, hogy a találkozáson sorsukról döntenek, s az efölötti elkeseredésükben a fejükbe szökött a vér. Előre látva az elkövetkező eseményeket, szokásukhoz híven tiszta helyzetet teremtettek. A nagyvezér az orosz követet, Bulgakowot 1787 augusztus 16-án ünnepélyes diván-ülésre hívta. A törökök ott határozott követeléseket terjesztettek elé, és amikor az vonakodott teljesítésüktől, haragjukban letartóztatták és a héttoronyba zárták.[74] Az esetet augusztus 24-én, az Oroszországnak szóló hadüzenet követte.

III.

Hadműveleti tervek, háborús előkészületek, események 1787-ben.

II. Józsefet kellemetlenül érintette a török hadüzenet híre. A legnagyobb aggodalommal Poroszország felé tekintett, amelynek magatartása II. Frigyes Vilmos uralkodása alatt sem változott meg. A hivatalos berlini külpolitika, amikor egyrészt a porta és a szövetséges hatalmak közötti ellentétek elsimításán fáradozott, ugyanakkor a másik oldalon Anglia, Hollandia, Svédország és Lengyelország felé szőtte a közeledés szálait. A bécsi udvar részéről is megindultak ugyan a tapogatódzások a kettős szövetségnek Francia- és

[72] U. o. 475. l.
[73] *Meynert:* I. m. 177. l.
[74] *Zinkeisen:* Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. Gotha, 1859. VI. K. 628. l.

Spanyolországgal való kibővítésére, de ennek sorsa még bizonytalan volt.[75] Érthető, hogy bár a császár a török hadüzenet után nyomban sietett biztosítani Katalint hűségéről, még megfontolta a dolgot. Előbb biztosítékot akart magának szerezni arra, hogy a cárnő valóban hajlandó-e őt szívvel-lélekkel támogatni egy esetleges porosz támadás ellen. Amikor azután megérkezett Katalinnak erre vonatkozó megnyugtató válasza, maga is elszánta magát a háborúra.[76]

A két szövetséges hatalom között mindenekelőtt a közös hadműveleti tervekről indultak meg a tárgyalások. Amikor a két fél megbízottai a tárgyaló asztalhoz ültek, nyomban megmutatkoztak a barátkozás gyengéi. A háborús célok szétágazása következtében a hadműveleteket nem tudták összehangolni. Kölcsönösen egymástól vártak támogatást. A cári udvar tábornokai azt kívánták, hogy az osztrák hadsereg hadműveleteinek súlyát északra, a Chotin vára körüli területre helyezze, a császári meghatalmazottak viszont a bekövetkezendő háborúban a Duna torkolata mellett szerették volna látni az orosz sereg zömét. Mivel nem tudtak megegyezni, a végén abban állapodtak meg, hogy csak az egymás közelében működő szövetséges seregtestek támogatják egymást, egyébként mindkét fél hadserege egymástól függetlenül, érdekeinek megfelelően cselekszik. Törökország szétzúzásáról és a csillogó katalini tervekről a tárgyalások alatt egy szó sem esett. Azok a valóság előtti komoly percekben reális célokká zsugorodtak. Az egyik oldalon Bosznia és a dalmát tengerpart elfoglalását emlegették, a másikon pedig beérték volna a Fekete-tenger partján lévő Ocsakov várának elfoglalásával.

A szövetséges erők ilyen egymástól független alkalmazása mégis igért valami hasznot: azt, hogy a török sereg zöme előreláthatólag csak az egyik ellen fog fordulni, a másiknak tehát könnyebb lesz a dolga. Hogy a két szövetséges közül melyik lesz a szerencsésebb, az természetesen más lapra tartozott. A lehetőségek mérlegének nyelve inkább a bécsi udvar hátrányára mutatott.

Az oroszok 1787 őszén három hadsereget állítottak fel. Az egyiket Ukrajnában (Rumjänzow gróf tábornagy), a másikat Jekaterinoslaw környékén (Potemkin herceg tábornagy) és a harmadikat Kubanban (Tökölly tábornok).[77] A Potemkin-féle hadsereg célja Ocsakov elfoglalása volt, az ukrajnai hadseregnek pedig kettős feladat jutott: egyrészt

[75] *Wertheimer:* I. m.
[76] *Criste:* I. m. 146—148. l.
[77] *Bécsi Kriegsarchiv:* Manuskripte —1788— 77.

Potemkin, másrészt az esetleg Moldvába nyomuló osztrák seregtest támogatása.

II. József 1787 őszén még nem üzente meg a portának a háborút. Azt csak hadserege felvonulása után akarta megtenni. Célja érdekében egy régi és bevált diplomáciai fogáshoz nyúlt. Konstantinápolyban békeközvetítőként lépett fel,[78] ugyanakkor azonban titokban hadserege mozgósítását is elrendelte. Szeptember 15-én adta ki a felvonulási parancsot. Hadserege a következőkép csoportosult: A derékhad a császár vezetése alatt Pétervárad közelében, egy-egy hadtest Horvátországban (De Vins altábornagy, később Liechtenstein Károly herceg), Szlavoniában (Mittrowsky gróf altábornagy), a Temesi-Bánságban (Wartensleben gróf altábornagy), Erdélyben (Fabris gróf altábornagy) és végül Galiciában (Coburg Josias herceg lovassági tábornok).

A következő évre szóló hadműveleti terv szerint, a Pétervárad környékén felvonuló derékhad feladata Belgrád és Szabács várának elfoglalása, majd a Dunán való átkelés után, a török fősereg megtámadása volt. A horvát- és a szlavonországi hadtesteknek azzal egyidőben Boszniába kellett nyomulniok; Coburg herceg galíciai hadteste pedig azt az utasítást kapta, hogy az oroszokkal való összeköttetést fenntartva, először foglalja el Moldvát, azután az erdélyi hadtesttel karöltve Viddin váráig hatoljon, ahová követni fogja Wartensleben bánáti hadteste.[79]

Nem szívesen bíráljuk az elmult idők hadieseményeit előidéző intézkedéseket. Ha mégis elkerülhetetlennek véljük, csak óvatosan tesszük. Először azért, mert nézetünk szerint nem feladatunk, másodszor pedig azért, mert bármennyire ismerjük is a kort, amellyel foglalkozunk, mindig akadhatnak olyan körülmények, amelyekről nem tudunk. Éppen ezért sohasem szabadulhatunk attól az érzéstől, hogy az utókor bíráló, élesszavú krónikása abban az időben talán maga is hasonlóan cselekedett volna. Csak egyet említünk meg. A XVIII. század hadviselésének középpontjában nem a támadás, hanem a védelem állott. Nagyobb megkerülő mozdulatokról a nyugati hadseregeknél, márcsak a pótlás nehézsége miatt sem lehetett szó. Maguk a lassan mozgó harcalakzatok is — mint például a négyszögek — ezt a célt szolgálták. Különösen érvényesült ez az elv a törökökkel szemben, akik ellen a támadó fél, hacsak nem sikerült neki az ellenséges derékhad fölkeresése és lehetőleg gyors megsemmisítése, sohasem volt biztonságban. A gyorsmozgású és megkerülő török mellék-

[78] *Zinkeisen:* I. m. 641. l.
[79] Kriegs-Chronik Österreich-Ungarns. Wien, 1891. III. K. 283. l

oszlopok még ebben az esetben is olyan károkat okozhattak, amelyek sokszor nem voltak arányban az elért eredménnyel. (Országrészeinkbe való betörések, pusztítások stb.) A vélük szembeszálló osztrák haderőnek természetesen a kockázatot vállalnia kellett. Csakhogy az eredményes föllépés első követelménye a hadsereg átszervezése lett volna. Mindenekelőtt több könnyűlovasságra, vagyis huszárezredekre volt szüksége. Ezek hiányában érthető, hogy óvatos volt és lehetőleg széles kiterjedésben csoportosult, amelyben föltétlen szerephez jutott II. Józsefnek népéért való aggodalma is a török pusztító betörésekkel szemben. Arra azonban, hogy az osztrák hadvezetőség mindössze 200.000 főnyi seregét az Adriától a Dnyeszterig terjedő, tehát közel 1500 kilométernyi területen szórta szét, nem találunk észszerű magyarázatot. Egyrészt azért, mert ez az aránytalanul széthúzott csoportosítás az egymástól távoleső seregtestek kölcsönös támogatását eleve kérdésessé tette, másrészt azért, mert azzal magát a védelem célját sem érhette el. Egész természetes volt, hogy a kordonszerű védelem vonalát az ellenség ott töri majd át, ahol akarja.

1787 őszén a csapatok felvonulásával egyidőben az ország belsejében és a határszéleken a szükséges hadikészülődések is megindultak. Mindenütt serény ütemben folytak az építkezések. A határmenti várakat, a kisebb erődöket megerősítették. Raktárakat és fából segélyhelyeket emeltek. A kolostorok egyrészét kórházaknak rendezték be.[80] Töltésút épült Zimony környékén és a Tisza melletti Szurduk község közelében.[81] A lövő- és élelmiszer hosszú oszlopokban ömlött az Alduna, Erdély és Galicia felé. A dunai flottát felszerelték. II. József a ragályos betegségek megelőzése céljából különböző intézkedéseket tett. Ezek egyike elrendelte, hogy a táborban reggelente minden katona forralt bort kapjon.[82] A tisztek a legénység köpenyegéhez hasonló, díszítés nélküli ruhadarabot kaptak. „A F. Tsászár parancsolatából — olvashatjuk a Magyar Kurirban — minden katonatisztek olyasszerű köntösbe fognak öltöztetődni mint amit a köz emberek viselnek, hogy meg ne esmértessenek a Törököktől: mert a Törökök egy Stab-Tiszt-Főért 10, más Tisztért 3, a közlegényért pedig egy arany jutalmat kapnak."[83] A Szerbia területéről Magyarországba szökött délszlávokból önkéntes sza-

[80] *Witzleben:* I. m. I. K. 136. l.

[81] *Brinner:* Geschichte des k. k. Pionnier-Regimentes. Wien, 1878. 284—285. l.

[82] *Witzleben:* I. m. 137. l.

[83] *Magyar Kurir* 1788. évf. I. K. 358. l.

badcsapatokat állítottak fel. Kiképzésüket magyar altisztekre bízták.[84]

A politikai természetű előzetes intézkedések közül megemlíthetjük azokat, amelyek alapján a balkáni keresztény népek fellázítására megbízottak mentek. Ezek a vállalkozások helyenként sikerrel jártak, a legtöbbször azonban kudarccal végződtek. A Balkánon már akkoriban is érezhető volt az orosz propaganda hatása.[85] Végül idekívánkozó érdekes eseményként emlékezünk meg arról, hogy II. József már 1787 elején megbízta Pray Györgyöt azzal, hogy dolgozza ki történelmi alapon a magyar korona jogos igényeit Szerbiára, Boszniára, Bulgáriára, továbbá Moldvára, Havasalföldre és Besszarábiára.[86]

A törökök, bár sejtették, hogy a készülődések ellenük irányulnak, nyugodtan viselkedtek. Az ilyenkor szokásos határmenti csatározások elmaradtak. Az év végének nyugalmát csupán egy esemény zavarta meg. Az is osztrák, illetőleg magyar részről. A császár még a háborúskodást megelőzőleg Belgrád várát meglepetésszerűen hatalmába szerette volna keríteni. A feladatot Alvinczy tábornokra bízta, aki javarészt magyar csapattestekből álló csoportjával december 2-áról 3-ára virradó éjjelen kísérelte meg rajtaütésszerűen a császári parancs végrehajtását. A vállalkozás nem sikerült. Nem a helytelen intézkedések, hanem a Dunán hirtelen kerekedett vihar és az áthajózásra kirendelt műszaki alakulat gyámoltalansága következtében.[87]

A hadieseményekben az évben az idő előrehaladottsága miatt az orosz hadszíntéren sem fordultak komolyabbra. A rendelkezésre álló hónapokat valamennyien a következő év nagy mérkőzéseihez szükséges előkészületekre fordították.

IV.

A hadsereg csoportosulása és ereje.

A portának 1788 február 9-én átnyújtott osztrák hadüzenet az egyes csoportokat felvonulási területükön a következő összetételben találta:[88]

[84] *Vaniček:* Spezialgeschichte der Militärgrenze. Wien, 1875. III. K. 365—367. l.

[85] *Criste:* I. m. 154. l.

[86] *Marczali:* Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. Bp. 1898, 446—447. l.

[87] Részletes leírását lásd a *Magyar Katonai Szemle* 1940. évf. 510—516. l. *(Rédvay:* Alvinczy vállalkozása Belgrád ellen 1787-ben.)

[88] *Hadilevéltár:* Gróf Hadik András tábornagy levéltára. (1788. IV.—7.)

1. *A Pétervárad melleti fősereg.*

Parancsnoka: II. József.

Helyettese: Lacy Móric gróf tábornagy.

A) *Gyalogság.*

Ferdinánd főherceg-gyalogezred 2 zászlóalja[89]
Alvinczy-gyalogezred 2 zászlóalja[90]
Gyulay Sámuel-gyalogezred 2 zászlóalja[91]
Esterházy Miklós-gyalogezred 2 zászlóalja[92]
Esterházy Antal-gyalogezred 2 zászlóalja.[93]
De Vins-gyalogezred 2 zászlóalja[94]
Nádasdy-gyalogezred 2 zászlóalja[95]
Károlyi-gyalogezred 2 zászlóalja[96]
és 30 nem magyar gyalogzászlóalj.

Kempf-gránátos zászlóalj[97]
Petrasch-gránátos zászlóalj[98]
Spielmann-gránátos zászlóalj[99]
Poppini-gránátos zászlóalj[100]
és 6 nem magyar gránátos zászlóalj.

B) *Lovasság.*

A Wurmser-huszárezred[101] 10 százada és 87 nem magyar lovasszázad.

C) *Tűzérség, műszaki alakulatok és folyamerők.*

14 tábori tűzérszázad[102], 5 műszaki század és 1 csajkás zászlóalj.

[89] Cs. és kir. 2. gyalogezred.
[90] Cs. és kir. 19. gyalogezred.
[91] Cs. és kir. 32. gyalogezred.
[92] Cs. és kir. 33. gyalogezred.
[93] Cs. és kir. 34. gyalogezred.
[94] Cs. és kir. 37. gyalogezred.
[95] Cs. és kir. 39. gyalogezred.
[96] Cs. és kir. 52. gyalogezred.
[97] 2., 34. és 32. magyar gyalogezredek gránátos osztályaiból.
[98] 53., 19. és 34. magyar gyalogezredek gránátos osztályaiból.
[99] 39., 33. és 52. magyar gyalogezredek gránátos osztályaiból.
[100] 31. és 51. magyar gyalogezredek gránátos osztályaiból. (Az 53. gyalogezred legénysége horvát volt.)
[101] Cs. és kir. 8. huszárezred.
[102] Az ütegnek megfelelő harcászati egység akkori elnevezése.

Mindössze: 46 gyalog-, 10 gránátos-zászlóalj, 97 lovasszázad, 14 tábori tűzér-, 5 műszaki század és 1 csajkás zászlóalj. (kb. 98.000 fő).

2. A horvátországi hadtest.[103]

Parancsnoka: De Vins altábornagy (később Liechtenstein Károly herceg)

A) Gyalogság.

Ferdinánd főherceg-gyalogezred 1 zászlóalja
Esterházy Miklós-gyalogezred 1 zászlóalja
és 18 nem magyar gyalogzászlóalj.

B) Lovasság.

A Graeven-huszárezred[104] 4 százada és 6 német lovasszázad.

C) Tűzérség és műszaki alakulatok.

2 tábori tűzér- és 1 műszaki század.
Mindössze: 20 gyalogzászlóalj, 10 lovasszázad, 2 tűzér- és 1 műszaki század. (kb. 40.000 fő.)

3. A szlavonországi hadtest.

Parancsnoka: Mittrowsky gróf altábornagy.

A) Gyalogság.

Nádasdy-gyalogezred 1 zászlóalja
Károlyi-gyalogezred 1 zászlóalja
Gyulay Sámuel-gyalogezred 1 zászlóalja
és 7 nem magyar gyalogzászlóalj.

B) Lovasság.

A Wurmser-huszárezred 2 százada.

C) Tűzérség.

2 tábori tűzérszázad.
Mindössze: 10 gyalogzászlóalj, 2 lovas- és 2 tűzérszázad. (kb. 18.000 fő).

[103] *Bécsi Kriegsarchiv:* M.—1788—70.
[104] Cs. és kir. 4. huszárezred.

4. A Temesi-bánátban felvonult hadtest.

Parancsnoka: Wartensleben gróf altábornagy.

A) Gyalogság.

Alvinczy-gyalogezred 1 zászlóalja
Esterházy Antal-gyalogezred 1 zászlóalja [105]
De Vins-gyalogezred 1 zászlóalja
és 5 nem magyar gyalogzászlóalj.

B) Lovasság.

A Graeven-huszárezred 6 százada
és 6 német lovasszázad.
Mindössze: 8 gyalogzászlóalj és 12 lovasszázad.[106] (kb. 20.000 fő).

5) Az erdélyi hadtest.[107]

Parancsnoka: Fabris gróf altábornagy.
16 gyalogzászlóalj és 14 lovasosztály. (Kb. 20.000 fő).

6. A galíciai hadtest.

Parancsnoka: Coburg Josias herceg, lovassági tábornok.

A) Gyalogság.

10 nem magyar gyalogzászlóalj.

B) Lovasság.

Erdődy-huszárezred 8 százada[108]
Barco-huszárezred 8 százada[109]
Császár-huszárezred 8 százada[110]
Székely határőr-huszárezred 4 százada[111]
és 8 német lovasszázad.

[105] 1788 július végén mindkét zászlóalj az erdélyi hadtesthez került.
[106] A tűzérségre vonatkozó adat hiányzik.
[107] Részletes összetételét és 1788. évi működését lásd a *Hadtörténelmi Közlemények* 1939. évf. 229—257. l. *(Rédvay:* Az erdélyi szorosok védelme 1788-ban.)
[108] Cs. és kir. 9. huszárezred.
[109] Cs. és kir. 10. huszárezred.
[110] Cs. és kir 1. huszárezred.
[111] Cs. és kir. 11. huszárezred.

C) Tűzérség.

76 löveg

Mindössze: 10 gyalogzászlóalj, 36 lovasszázad és 76 löveg. (Kb. 24.000 fő).

A mozgósított hadsereg harcoló állománya hozzávetőleg 220.000 fő volt.[112]

Dr. Rédvay István.

[112] Ez a szám a harcoló állományt tűnteti fel. A teljes állomány 245.062 fő volt. (*Criste:* I. m. 271. l.)

A magyar hadügyi politika fejlődése a Habsburg-uralkodók alatt.

A XVII—XVIII. század fordulóján a mindegyre kibontakozó fejedelmi önkényuralom, a feudális képződmények és a rendi kiváltságok laza, tarka, s bizony sokszor széthulló egyvelegéből próbálja összekovácsolni az új, egységes államot. Ebben a történeti fejlődésben a magyarságnak az a tragikuma, hogy ezt a fejlődési folyamatot idegen király és idegenekből álló királyi udvar testesíti meg.

A magyarságnak nincs is módja, hogy döntően szólhasson bele saját sorsának alakításába. A magyar király, sajnos, elsősorban német császár és így országunk sorsa akarva, nem akarva összefonódik a császári birodalom sorsával; annak függvénye lesz a helyett, hogy saját, nemzeti érdekei irányíthatnák. Hasztalan mondják ki törvényeink, hogy a király az ország területén lakjék[1] és a Magyarországot érintő, érdeklő ügyeket magyar tanácsosok meghallgatásával és azok tanácsai alapján[2] intézze. A király legfeljebb látogatóba jön el az országba. Az uralkodó székhelye és a birodalom főhatóságai is Bécsben vannak, ez utóbbiak rendelkezéseit idegen érdekek, a császári birodalom érdekei határozzák meg.

A magyarság mégis megkísérli nemzeti céljainak védelmét mindannak ellenére, hogy az idegen törekvések elleni küzdelemben, az erőviszonyok mindinkább a fejedelem javára hajolnak el. A választott király, és az ősi kiváltságokra támaszkodó rendek közötti küzdelemben megvolt mindvégig a nemzeti magyart megtartani kívánó akarat. De ebben a harcban a rendiségnek úgyszólván természetévé vált bizonyos fokú tétlenség, öntevékenységnek és munkafegyelemnek

[1] 1439:22., 1492:5., 1536:57., 1546:18., 1547:5., 1548:22., 1550:4., 1551:1., 1567:46., 1608:(K. e.)18., 1723:8., 1741:7., 1751:1., 1764:1, 1790:9., 1792:5., Vö:1848:3, 2 §. 1867:7. 1 §.

[2] 1439:5., 12., 15., 1492:6., 7., 1523:17., 1526:42., 1546:15., 1559:8., 1569:38., 1608(k. e.)10., 1622:2., 9. §., 1658:1., 4. §. 1659:1., 4., §., 1741:11., 15., 1760:17., 1792:8., 1. § és 4 §., 1879:30., 1883:1 § V. ö. 1453:3., 1458:7., 1492:8., 1490:30., 1500:35., 1536:43., 1552:42., 1563:54., 1599:31., 1655:31., 1655:20, 1659:37., 1715:17., 1725:16, t. c.

hiánya, melyet még csak fokozott a kiváltságokat őrző és a külsőségekhez ragaszkodó rendi maradiság. Az természetes, hogy így aztán minden újítás és minden kezdeményezés a fejedelemre, illetve annak udvari hivatalaira hárult. Ezek a hivatalok mindenekelőtt, különösen pedig ebben a korban, a Habsburg-birtokok széteső csoportjai felé forduló családi politikának irányítását vannak hivatva hathatósan képviselni. Ezek a magyarságot megbízhatatlan népként kezelve, ősi alkotmányunkat csak elavult tákolmánynak és így nem létezőnek tekintik. Országgyűlést csak akkor tartanak, ha oly dolgot kívánnak megvalósítani, mely végeredményben önkényuralmi céljaik eléréséhez az útat egyengeti. Ilyennek nevezhetjük az 1687. évi országgyűlést is. Ez kimondja a Habsburgház fiúágon való örökösödését[3] az ország trónján, sőt az Aranybullában leszögezett ellenállási jogról is lemondatja a rendeket. A trónörökös hitlevele pedig oly tág értelmezést enged meg, hogy avval a további hatalmi terjeszkedést a rendek meg nem akadályozhatják;[4] a „jus resistendi" elejtése pedig minden rendi ellenállást már eleve törvénytelenségre kárhoztat.[5] A nemzeti védekezésben a rendek kénytelenek felőrölni erejüket és nem tudják azt — szerencsésebb nyugateurópai népek példájára — a fejedelmi hatalom anyagi és szellemi erejéből fakadó, általános emelkedést biztosító gondoskodás szolgálatába állítani.

[3] 1687. 2. t.-c.: „... hogy mostantól kezdve jövőre s örök időkre senkit mást, mint fent címzett Ő császári és királyi felségének saját ágyékából származó fiú örökösei közül az első szülöttet fogják törvényes királyuknak és uruknak ismerni és azt mindenkor ... e Magyarországon belül, megkoronázzák." („... quod amodo imposterum, meminem alium, quam altetitulatae suae caesareae et regiae majestátis propriis ex lumbis suis descendentium mesculorum haeredum... pro legitimo suo rege, et dominisint habituri: ... intra hoc regnum Hungariae rite coronaturi.") (Vö. 1547:V. t.-c. 5. §. 1723:I—III. t.-c.)

[4] 1687. 1. t.-c. előírt eskü: mi Isten anyaszentegyházait, a főpap urakat, bárókat s nemeseket, a szabad városokat s minden országlakóst mentességeikben és szabadságaikban, jogaikban, kiváltságaikban s régi jó helybenhagyott szokásaikban, *amint ezeknek értelmezése és használata iránt* a király és a karok s rendek *országgyülésileg közösen megegyeznek, megőrizzük:* (... quod nos ecclesias Dei, dominos praclatos, barones nobiles, civitates liveras et omnes regnicolas, in suis immunitatibus, et libertatibus, juribus, privilegiis, ac in antiquis bonis, et approbatis consuetudinibus, prout semper eorum intellectu et usu regio ac communi statuum consensu, dictaliter conventum fuerit:) ..."

[5] 1687. 1. t.-c. eskü szövegéből: néhai felesége András király rendelkezését (kivéve s félretéve azonban ugyanezen rendelkezés 31. cikkének záradékát, mely így kezdődik: Hogyha pedig mi, stb., e szavakig: ellentmondhassanak mindöröké) megtartjuk...": („... serenissimi quondam Andreae regis decreta (exlusatamen, et semota articuli 31. ejusdem decreti clausula, incipiente: quodsi vero nos, etc. usque ad verba: in perpetuum facultatem) observabimus:...)."

Megmutatkozik íme annak káros hatása, hogy a rendek, az idegen uralom alatt lassanként végleg kiszorulva az ország kormányzásából, magukra maradnak és így kikopnak az országépítő munka egyre szélesedő mezőiről.

A fejedelmi önkényuralom végrehajtóinak nemzetünket, rabszolgaként sanyargató rendszere ellen, emelt fegyvert II. Rákóczy Ferenc. Ám, ha Rákóczy helyt nem áll a rendekért és birtokaink hatalmas erőforrásait nem állítja önzetlenül a nemzeti küzdelem szolgálatába, ez a harc is hiába való lett volna; már csak azért is, mert a rendekben nem volt építő, újat alkotó akarat és lendület. Így azonban, bár az ország a küzdelemben végleg kimerült, mégsem vált valóra Zrinyi Miklós azon jóslata, hogy, ha a Habsburgok verik ki a törököt országunkból a németek „ekkor jobban felfuvalkodván, éppen eltaposnának bennünket."

III. Károly király mindenesetre tanult annyit a történtekből, s belátta, hogy egy ily hosszas hadakozás nemcsak kényelmetlen, de veszedelmes is lehet az uralkodóházra. Ezért már uralkodásra léptekor, de később is mindig azt hangoztatta, hogy a bosszúállás helyett a magyarság bizalmának megnyerésére kell törekedni. Ám a bécsi fejedelmi tanácsosok gondoskodnak arról, hogy kormányzásuk lényege változatlan maradjon: legfeljebb a módszerben áll be némi változás. Eleinte, de csak a látszat kedvéért, még úgy ahogy tiszteletben tartják alkotmányunkat, de később, különösen a pragmatica sanctionak 1723-ban történt elfogadása után, az önkényuralom leplezetlen nyíltsággal áll elő.

A III. Károly király által irányított Habsburg-önkényuralom törekvése az egyetlen központból irányított összbirodalom megvalósítása, mely természetesen nem vehette tekintetbe Magyarország különállását. III. Károly tanácsosaitól nagyon is távol áll az önálló felségjogú Magyarország elismerése, jóllehet nagyon sok felségjogot éppen az *önálló* magyar király hatalmi jogaiból vesznek. Ezek a tanácsosok a magyarság helyét a birodalom másodrendű, szolgáló népei között jelölik ki, hallani sem akarván arról, hogy a magyarság képviselői, még saját országuk sorsának irányításába is beleszólhassanak.

Számban, erőben megfogyatkozva; önálló magyar haderő, jóformán az önrendelkezés minden lehetősége nélkül; saját hazájában is ellenséges érzelemtől táplált kormányszervektől körülvéve, állt a magyarság az újkor újjáépítő munkáinak küszöbén, értetlenül, teljesen magára hagyatva. Nemcsoda tehát, ha az idegen uralkodó szélesen megalapozott idegen érdekektől vezetett önkényuralmának országunk csak játékszere lett.

A magyar rendeknek pedig, elszokva már a hadakozástól és minden önálló tevékenykedéstől, a XVIII. század derekán eszükbe sem jut a kínálkozó alkalmat kihasználni és az osztrák örökösödési háború végső veszedelmében védtelenül álló Mária Teréziát sorsára hagyni. Feledik III. Károlynak a magyar államiságot fojtogató önkényuralmát és lovagiasan, alattvalói hűséggel sietnek királynőjük megsegítésére. Ez a ténykedésük is csak azt mutatja, hogy a magyarság akkori vezető rétege még nem tudott, vagy nem akart ráeszmélni a Zrinyi Miklós által hirdetett és államiságunk fenntartásához mindenekelőtt szükséges önálló, nemzeti, magyar gondolkodásra és arra, hogy nem elég csak a vagyont gyarapítani, de a haza megmentésére áldozatokat is kell hozni.

Sajnos, a nemzetünk sorsát irányító főnemesség — egyesek kivételével — értelmetlenül áll a koreszmékkel szemben, avagy behódolva a Habsburg király, magyarnak semmi esetre sem nevezhető udvari szokásainak, a nemzeti életre a legtöbb esetben elveszettnek tekinthető.

A köznemesség pedig, a törökhódoltság alatt egyre szegényedvén, kénytelen volt valamelyik nagy úr vagy az idegen király szolgálatába állani. A vagyoni viszonyokban beállott változás, majd az aránytalanul megnövekedett nemesítés, természetesen maga után vonta a köznemesség műveltségi színtvonalának süllyedését. Egyébként is megállapíthatjuk, hogy a nemesi privilégium még nem jelentett tényleges kiváltságot, azt a vagyon gyarapodása vagy a királyi hivatali szolgálatban elért magas állás emelte csak tényleg érvényre. Azt is megállapíthatjuk, hogy a főnemesség és a — mondjuk — hivatalnok nemesség valamint a gazdagabb köznemesek, ha egyszer a Habsburg-udvar vonzókörébe kerültek, nem igen tudtak többé az udvar lenyűgöző varázsa alól szabadulni. Bécsben, a birodalmi hivatalok központi székhelyén, szélesebb távlatok tárulnak a rendek eddigi szűk látóköre elé, s ha meg is őríznek valamit őseik politikai hivatástudatából őket, az itt Bécsben tapasztalt központosító irányzat lassan magával ragadja és szinte észrevétlenül, hazájok érdekeit a birodalom szempontjainak rendelik alá. Azok a nagybirtokos urak pedig, akik körül még a török hódoltság alatt a végvári magyar vitézek tömörültek, hogy hazájuk fennmaradásáért harcoljanak, lassanként a Habsburg udvar köré gyűlnek és az osztrák arisztokráciához hasonulnak, nem vették észre, ill. már nem képesek észrevenni, hogy a Habsburg-uralkodóház már gyarmati színvonalra és a többi országokkal szemben alárendeltebb viszonyba süllyeszti országunkat. Pedig, az ország egykor sorsát abban a hitben kötötte a Habsburg-uralkodóházhoz, hogy az, országunk sajátos al-

kotmányát és fejlődését szem előtt tartva részére, uralkodói jogaruk alatt élő országaik között külön elbánást biztosít, márcsak azért is, mert a mindenkori Habsburg-uralkodó mindenekelőtt Szt. István koronájából meríti uralkodói felségjogait.

Azonban még azt is meg kell állapítanunk, hogy valójában csak most kezd kialakulni a korszerű állam fogalma: azé az államé, amely már sem a rendiség hagyományos megkötöttségeit, nemesi osztályérdekeket, hűbéri szétosztást, sem az egységben rejlő erő bárminő egyéb másformában jelentkező megbontását nem tűri és minden eszközzel arra törekszik, hogy az ország egész életerejét központiasan egy kézben tartsa. Mindazt, amit eddig vagy kicsiny nemesi közösségek vagy az egyház értelmi munkássága önmagától, helyhez, körülményekhez mért okszerűséggel termeltek ki, azt most a korszerű állam céltudatos, messzeterjedő, nagy egységre törő hatalma veszi kezébe és alakítja a maga céljaihoz. Nincs az állami életnek olyan területe, melyre ki ne terjesztené figyelmét, de mindig egy a cél: az egységes, központiasan irányított állam. Ezzel a friss, erőtől duzzadó önkényuralommal, mely már teljes mértékben magán viseli a felvilágosodás minden bélyegét és a korszerű emberszeretet jelszavával áll csatasorba, természetesen nem kellhetett versenyre a magyar rendiség. Az idő eljárt, az élet elsuhant fölötte. Köröskörül, az egyetlen Lengyelország kivételével, a rendiség már mindenütt engedelmesen fejet hajtott az uralkodónak, csak itt nálunk élt még, látszatra töretlen erőben, makacs szívóssággal. A magyar rendiség egyedül, magára hagyatva áll Európa porondján: nincs nyugati társa, akitől ösztönzést, új erőt kaphatna, nincsennek új életlehetőségei. A mostoha sors és a folytonos élet-halál küzdelem közepette, természetesen lemaradván minden újításról, még a kezdeményezést is kiadta kezéből. Igy aztán nem maradt más hátra, mint egész erejével a még meglévőbe, a dicső multba való kapaszkodás: a rendi-nemzeti kiváltságokhoz való mindenképeni ragaszkodás, még akkor is, ha belátták, hogy az, az új idők követelményeivel homlokegyenest ellentétben áll és a hazára káros. Minden tekintetük csak a közjogi berendezésre irányult és annak sértetlenségén őrködött még akkor is, mikor a központi, idegenektől irányított kormány ezek megkerülésével terjesztette ki olyan területekre hatalmát, mely a magyar nemzeti lét fennmaradását veszélyeztette.

Jellemző rendiségünkre, hogy az ősi alkotmány formáinak gyakorlásában élte ki magát. A Hármaskönyv, a Corpus Juris volt mindenük és ami ezekből hiányzott, vagy ellenke-

zett velük, arról még hallani sem akartak. Ez természetesen úgyszólván kínai falat vont minden haladást jelentő elgondolás, minden még oly önzetlen gondoskodás elé és így kerékkötője volt a korszerű önkényuralom még oly jótékony, és haladást jelentő intézkedéseinek is.

Ám az is igaz, hogy a magyar nemzetnek idegen önkényuralom, akkor, mikor le akarta rombolni a magyar rendiség kiváltságainak még meglévő bástyáit, a magyar, nemzeti önrendelkezést veszélyeztette. Ennyiben tehát menthető a rendiségnek az adómentességhez való görcsös ragaszkodása. Ez biztosította számára az anyagi függetlenséget ahhoz, hogy a korlátlan uralkodói hatalommal szembeszállhasson. Viszont a közteherviselés merev elutasítása, éppen az új kor küszöbén és jóformán majdnem a XX. századig, már a korszerű hadakozás kívánalmainak sem felelt meg. Emellett még fokozta ezt a fonák helyzetet az is, hogy éppen az adómentesség volt a régebbi idők katonáskodásának alapja, vagyis az adómentesség olyan kiváltság volt, mely a katonáskodás kötelezettségét vonta maga után. Ám a kiváltságos rend lassanként elszokott a fegyverforgatástól, sőt még a szükséges katonaság fenntartását is igyekezett minden erejével a királyra áthárítani, nem véve észre azt, hogy ezzel a haza megvédését adja ki kezéből. Ezzel természetesen rendi különállása értelmetlenné vált, mert hisz elvesztette belső igazolását sőt az egészséges nemzeti társadalom fejlődésének is útját állta.

De bármilyen szívósan ragaszkodott a rendiség ősi alkotmányos berendezkedéséhez, mégsem tudta megakadályozni, hogy az idegen, központi hatalom az állami élet különböző területeiről őt ki ne szorítsa. A külvilág felé látszatra az ország még a rendiség állapotában van, valójában azonban az idegen király korlátlan akarata érvényesül az állami élet minden vonatkozásaiban.

A rendek nem akarják észrevenni, hogy rendi kiváltságuk alapja, a nemesi felkelés, immár teljesen elvesztette katonai értékét és a hadvezetés szempontjából hasznavehetetlenné vált. A nemesi felkelés nehézkes: csak nagy üggyelbajjal tud összegyűlni; az összegyűlt csapatoknál a fegyelem hiányzik, így az akalmazhatóság csökken. Nem tudják megérteni, hogy a korszerű hadviselésben nem a személyes teljesítményeken van a fősúly, hanem, az egyetlen célnak és akaratnak való alárendelésben. Márpedig a korszerű állam csakis az egy akaratnak engedelmeskedő, fegyelmezett, a katonáskodást élethivatásának tekintő hadsereget kívánt, nem pedig hébe-hóba lóraülő, gyakorlatlan felkelő hadat.

A folytonos háborúskodás is az állandó haderő fenntartásának szükségét igazolta, de egyszersmind azt is megmutatta, hogy a jól fegyelmezett és kiképzett haderő hivatott egyedül az állami felsőbbség biztosítására. Enélkül semmit sem ér a Tripartitum és a Corpus Juris. Mégis azt látjuk, hogy a rendiség az általa is szükségesnek tartott állandó katonaságban nem lát mást, mint adózási kérdést, s így, mert ez nemesi kiváltságát csorbítaná, a katonaság fenntartásának terhét megint csak az idegen királyra hárítja át. Ezzel természetesen az önálló, nemzeti hadsereg felállítását könnyelműen kiadja kezéből.

Az nem lehet kétséges, hogy az idegen királytól, idegen vezetés alatt felállított katonaság nem lehetett nemzeti és magyar katonaság, hanem csakis az idegen uralkodó érdekeit alátámasztó és végrehajtó hatalom.

Magyar haditanács felállítása, független magyar hadvezetés csak jámbor szándék marad; sőt a nádor, hajdan az ország haderejének legfőbb vezére, katonai vonatkozásban teljesen elveszíti jelentőségét.

A nádori méltóság katonai vonatkozású hatásköre az 1485. évi, a nádori méltóság tárgyában hozott törvény 4. cikkén alapul. Ez a következőképpen szól: „Negyedszer: ha valamikor az ország szorult helyzete sürgősen kívánja, és szükséges, hogy az ország lakosai a megfelelő védelemre felkeljenek, a nádor, az ő vállalt tiszténél fogva, az ország és a lakosok közönséges és főkapitánya vezesse őket, de a királyi felség parancsa és határozata szerint."[6]

A rendek a nádornak ezen törvényen alapuló jogkörét a Habsburg királyok uralkodása alatt is igyekeznek fenntartani, nem veszik, vagy nem akarják észrevenni, hogy a nádornak e katonai méltósága hovatovább nem felel meg a korszerű követelményeknek. Nem felel meg pedig azért, mert a szigorúan vett katonai követelmények a folytonos háborúskodás következtében, a fővezéri méltóság betöltésére mindenképpen jól képzett katonát kívánnak. Másrészt pedig ennek a személynek, miután Habsburg-királyaink a fővezérséget személyesen sohasem gyakorolták, feltétlenül olyan egyénnek kell lennie, aki a közjogunk szerinti legfelsőbb Hadúr teljes bizalmát bírja és e teljes bizalom birtokában gyakorolja aztán a fővezéri hatalmat.

[6] Art. 4. Est capitaneus generalis. — Quarto: si quando urgeret regni necessitas et opus esset, ut pro ejus necessitate, et necessaria defensione regnicolae insurgerent: palatinus, ex suscepto officio debet esse generalis, et supremus capitaneus regni, et regnicolarum, et illos gubernare: juxta tamen voluntatem, et arbitrium regiae celsitudinis." Vö. 1454 : I. t.-c.

Mármost, ha tekintetbe vesszük azt, hogy a magyar rendek úgyszólván a katonatartás minden költségét a királyra igyekeztek áthárítani, érthető, hogy a király a nagyrészt nem magyar pénzből fenntartott katonaságát nem akarja a rendek kívánsága szerint a nádorra bízni, hanem saját maga választ, saját, idegen környezetéből fővezért. Igy tehát papíron előáll az a helyzet, hogy van ugyan nádor-főkapitány, hatáskör nélkül és van, vagy vannak idegen kapitányok, akik bizony nagyon is sokszor beavatkoznak a magyar ügyekbe. Ez azonban természetes, mert az idegen kapitányok és vezérek már idegen voltuknál fogva sem szolgálhatták a kizárólagos magyar érdekeket, hanem csakis Legfelsőbb Hadúruk érdekeit. De azt is figyelembe kell vennünk, hogy a már akkor is időszerű hadviselés azt kívánta, hogy a fővezérlet, amennyiben azt a király maga személyesen nem gyakorolja, egy kézben egyesíttessék.

Habsburg-királyaink uralkodásuk alatt, ha meg is ígérik, sőt törvényesen jóváhagyják a nádori méltóság katonai vonatkozású jogkörét, ez rendesen csak a papíron van meg, vagy legfeljebb az amúgy is katonailag teljesen értéktelen felkelés fővezérletére vonatkozik.

De tekintsünk csak végig az erre vonatkozó törvényeinken. Az 1536. évi XVI. t.-c. bevezető soraival csak annyit mond, hogy a király az országban „a szokott hatalommal" helytartót nevez ki.[7]

Az 1552. évi XV. t.-c. 3. §-a, ha nem is vonatkozik kimondottan a nádorra, de úgy intézkedik, hogy „a magyaroknak élére magyar főkapitányt kell állítani."[8]

Az 1554. évi VI. t.-c. 1. §-a már határozottan utal arra, hogy „ennek a nádornak pedig ugyan azon hatalma és jogköre legyen", mint a többi nádornak mind ez ideig az ország törvényei és szokásai szerint volt.[9]

Az 1601. évi IV. t.-c. 2. §-a a katonaságot „Őfelségének rendelkezéséhez képest közvetlenül a magyar kapitányoknak alárendeli.[10]

Az 1608. évi XVIII. t.-c. 1. §-ban úgy rendelkezik, hogy „a király Őfelsége a leendő nádornak mindenféle teljes ha-

[7] „XVI. — Regia majestat constituit dominum locumtenentem in regno, authoritate solita."

[8] (3. §. „. . . . Hungaris similiter capitaneus generalis hungarus praeficiatur. . .")

[9] (1. §. Quia quidem palatinus, authoritatem, potestatemque eam habere debebit, quam alii palatini, juxta veteres regni libertates, ac consuetudines, habere soliti fuerunt.")

[10] (IV. 2. §. „. . . a capitaneis Hungris supremis, immediate dependeat: ex dispositione suarum majestatum")

talmat megadjon.[11] A teljes hatalom alatt természetesen az 1485: évi nádori jogkört szabályozó törvényben megállapított jogokat és hatalmat értették.

Az 1609. évi LXVI. t.-c. bevezető részében az uralkodó „a nádor ispán urat a nádorság tisztében a hivatala teljes méltóságának reá ruházásával kegyelmesen megerősíteni méltóztatott.[12]

Az 1613. évi VII. t.-c. „a nádori hatalom fenntartásáról a régi bevett szokás szerint" címmel van ellátva és így szól: „A nádori méltóságra nézve, annak hatalma a régi bevett szokás szerint a bécsi és az 1608. k. e. cikkekhez és esküjéhez képest érintetlen maradjon."[13]

Az 1618. évi IV. t.-c. 1. §-a akként intézkedik, hogy „a kapitányok összesen és egyenként, valamint a hadaknak bármely nemzetiségű tiszttartói, ettől a nádor úrtól függjenek."[14]

Az 1622. évi XXI. t.-c. 1. §-a, illetve maga az egész törvénycikk a felkelés módozatait tárgyalja abban az esetben, ha ellenséges támadás érné az országot és így erre nagy szükség lenne. Mint e törvényből is kitűnik, a hadkötelezettséget a „nádor úrral együttesen", de „csak az ország határain belül" vállalták rendeink.[15]

Az 1662. évi VII. t.-c. 5. §-a elrendeli, hogy felkelés esetén „a megyék csapatai és tisztjei a magyar főkapitányoknak és a nádorispán úrnak, Őfelsége után alárendeltessenek és neki engedelmeskedjenek."[16]

Az 1681. évi I. t.-c. 1. §-a galánthai gróf Esterházy Pálnak nádorrá való választásával kapcsolatosan, akként rendelkezik, hogy „Őfelsége ezt a nádor urat, az ő hű szolgáját,

[11] XVIII. 1. §. ... majestas sua regia, palatino futuro, plenariam, ac omnimodam potestatem attribuat," ..."

[12] LXVI. Quoniam sacra regia majestas, dominus noster elementissimus, dominum comitem palatinum, in officio palatinatus, attributa sibiplena ejusdem offici authoritate, clementer confirmaredignata est."

[13] „Art. VII. Ratione officii palatini: meneat ejus authoritas more antiquitus solito, juxta articulos Viennenses, et anno 1608, ante coronationem editos, et juramenti ipsius continentiam."

[14] IV. 1. §. „Et ut omnes et signuli capitanei, et gentium praefecti cujusvis natonis, ab eodem domino palatino dependeant: ..."

[15] XXI. 1. §. Et cum eodem domino palatino, universi, et singuli domini praelati barones, magnates, et nobiles, tam possessionati, quam unius sessionis: aliae item personaeecclesiasticae possessinonatae, amiliter et nobiles armales, etiam in civitatibus degentes, quo fieri poterit majori apparatu, intra limites regni ad defensionem ejusdem insurgere, militareque teneantur."

[16] VII. 5. §. Gentesque, et officiales comitatuum, generalibus capitaneis Hungaris, et domino comiti palatino, post suam majestatum, subsint ac pareant."

a régi nádori joghatóságban, s hatalomban... jóságosan megfogja tartani."[17]

Az 1715. évi XXI. t.-c. a nádori méltóság katonai jogkörét ugyancsak a felkeléssel kapcsolatosan rendeli el. „Az ország felkelni tartozik, ebben az esetben az 1485. évi IV. t.-c. szerint az ország mostani és jövendő nádorispán ura legyen továbbra is az ország főkapitánya."[18]

Az 1741. évi IX. t.-c. a nádori hivatalról szól és a 2. §-ban azt mondja, hogy „az teljes és törvényes hatalmába és jogaiba visszahelyeztetvén, abban meg fog tartatni."[19]

Az 1751. évi II. t.-c. mely gróf Batthyány Lajosnak nádorrá választását iktatja törvénybe, akként intézkedik, hogy „aki — értsd Batthyányt — Ő császári és királyi szent felsége által mindazon jogokban és törvényes kiváltságokban, melyek a nádori és azzal összekötött helytartói hivatalt az ország törvényei szerint megilletik" ebben megerősítik.[20]

Az 1790. évi V. t.-c. Sándor Lipót főherceg nádorrá választását hirdeti ki. Ennek 2. bekezdésében a következőképpen rendelkezik a törvény: „a nádori és az azzal törvény szerint összekapcsolt helytartói hivatal törvényes működésének gyakorlásában, a most megválasztott királyi Fenség semmiképpen és semmi részben nem fog akadályoztatni."[21]

Az 1796. évi I. t.-c. József főherceget iktatja nádori hivatalába „a nádori jelöléséről, választásáról és megerősítéséről szóló törvények épségben tartása mellett."[22]

Az 1808. évi II. t.-c. 17. §-ban a felkeléssel kapcsolatosan van a nádori főparancsnoki jogkör megemlítve. Ez ugyanis

[17] I. 1. §. „Ulterius etiam status, et ordines humillime confidund: quod eadem sua majestas, eundem dominum palatinum, fidelem servum suum, in pristina jurisdictione, et authoritate palatinali... hoc loci renovatos benigne sit conservatura."

[18] Art. XXI. De generali regni capitaneatu. „Annuente sua majestate decretum est: quod ubi ad mentem articuli 8 praesentis diaetae, ac aliarum regni legum superinde sancitarum, regnum hoc insurgere dedebit: eo in casu, sensu articuli 4. anni 1485. dominus regni palatinus modernus, et futuri. generalis regni capitaneus ultro quoque manebit."

[19] Art. IX. De officio palatinali 2. §. „Idemque in plenam et legalem authoritatem, atque jurisdictionem repositum, in eadem conservabitur."

[20] Art. II. De noviterelecto regni palatino. „... qui per suam sacram caesaream et regiam majestatem in omnibus juribus, et legalibus praerogativus, palatinali, illque lege juncto locumtenentiali officio, juxta leges regni competentibus benigne conservandus, jurejurando juxta decretalem formulam deposito initiatus et obstrictus est..."

[21] Art. V. „... quod omnes sui partes legali palatini, adeoque lege juncti locumtenentis officii functione, inviolabiliter, et in salvo permansuras."

[22] Art. L. „... Sua majestas sacratissima se clementer deferre, salvis caeteroquin legibus de candidatione, electi one, et confirmatione palatini sonantibus, innusset..."

kimondja, hogy a kiállított felkelés „közvetlenül Ő szent Felségének az ország nádora, Ő császári királyi Fensége útján gyakorlandó főparancsnoksága és vezérlete alatt áll."[23]

Az 1848. évi II. t.-c. István főherceg nádorrá választását iktatja törvénybe. Érdekessége e törvénynek az, hogy mindannak ellenére, hogy a III. t.-c.-kel a független, felelős magyar miniszteriumot felállítják, „a nádori méltóság hatósága és jogai... minden jövendő időkre épségben fenntartatnak" nyilvánítják, sőt a törvény következő szakasza még újólag megerősíti azt, hogy „a nádori méltóságot minden törvényes jogaiban ennekutána is fenn fogja tartani és eszközölni, hogy az elválasztott új nádor a nádori és helytartói méltóság minden törvényes jogait és kötelességeit egész kiterjedésében, minden bárhonnan eredő akadály nélkül teljes mértékben gyakorolhassa."

Ez a nádori törvény a nádort még meghagyja teljes hatás- és jogkörének gyakorlásában, de ugyanekkor a III. t.-c. a nádort teszi meg a király helyettesének, ha az nem tartózkodna az országban és ezzel a II. t.-c.-ben adott jogokat annyiban nyírbálja meg, hogy a nádor rendelkezéseit is a miniszteriumnak ellenjegyezni kell, amennyiben azt a király nevében gyakorolja.[24]

Végül meg kell emlékeznünk az 1867. évi VII. t.-c.-ről, mely a nádornak, mint királyi helytartónak jogkörét hatályon kívül helyezi. Egyébként is a nádori méltóságot a beállott helyzetre való tekintettel nem tölti be a törvény, csak kilátásba helyezi, hogy ha a hatáskört újból szabályozták, akkor fog az ország nádort választani.

Ám a kiegyezés utáni kettősrendszerű egyeduralomban erre nem került sor. Nem látszott szükségesnek, hogy ez a közjogi állás, alapul véve az 1485. évi nádori jogkört szabályozó törvényt, ha korszerűbb alakban is, de megjelenjék illetve visszaállíttassék. Különben sem volt meg annak a lehetősége, hogy a nádor a magyar katonaság főparancsnoki méltóságát töltse be, mivel ilyen katonaság nem is volt. A későbbi m. kir. honvédség főparancsnoki állásának pedig már semmi köze sincs a nádor e jogköréhez, mert ezt a csupán katonai méltóságot az 1868. évi XLI. t.-c. 25. §. rendelkezései alapján „tisztán katonai rendelkezés céljából Őfelsége..... ezevezi ki." Tehát nem választják, mint a nádort. De a fő-

[23] II. 17. §. „... immediate a Suae majestis sacratissimae imperio, et directione medio Suae celsitudinis caesareo regiae domini regni palatini, qua supremi regni capitanei exercendis, dependentiam habebit..."

[24] Vö. 1848 : XXVIII. t.-c.

parancsnoki jogkör szűkebb voltát mutatja a törvény 26. §-a is. Ennek címe: „Őfelségéhez intézendő felterjesztések."

A felterjesztéseket a honvédelmi miniszter és nem a honvédség főparancsnoka teszi. Igy ez a törvénycikk a honvédelmi minisztert a király és a honvéd főparancsnok közé iktatja. De egyébként is felettes hatóságnak tekinthető, mert: „Rendeleteit a honvédelmi miniszter a honvédségi főparancsnokság útján intézi a honvéd hatóságokhoz s ugyan ezenúton veszi azokat. Ez utóbbi a hatásköréhez tartozó ügyekben a honvéd hatóságokkal és csapatokkal rendelkezik ugyan, de fontosabb rendelkezéseiről egyúttal a honvédelmi minisztert értesíteni köteles."

De még jobban rávilágít a 27. §. arra, hogy a honvéd főparancsnoki állásnak már semmi köze sincs a nádori 1485 : 4. cikkhez. A 27. §. „A honvédségi főparancsnok szolgálati viszonya a sorhadbeli főparancsnok irányában" címet viseli és szól: „A honvédségi főparancsnok, béke idején a hadsereg vezénylő tábornokaival egyenrendű viszonyban áll."

„A tettleg szolgálatban álló honvéd csapatok, béke idején, s valameddig kiválóan csak a belrend és biztosság fenntartására alkalmaztatnak, kizárólag a honvéd hatóságok rendelkezése alatt állanak: mihelyt azonban közös cselekvésre, vagy a hadsereg csapataival együttes fegyvergyakorlatra hívatnak fel, ezen viszony tartamára az illető hadseregbeli csapatparancsnok rendelkezése alá esnek.

A honvéd főparancsnok az országban fennálló honvédhadosztályok létszáma és elhelyezése, valamint az ezekben előforduló változások felől a hadseregbeli vezénylő tábornokokat a szükséghez képest vagy maga értesíti, vagy a honvédkerületi parancsnokok által értesítteti.

Háborúban az összes honvédség, főparancsnokával együtt, a fővezérnek van alárendelve, aki azt a körülmények igénylete szerint magasabb rendű külön hadtestekben és vagy külön, vagy a hadsereg csapataival egyesítve használja."

Itt még a 31. §. második bekezdését is fel kell említenünk: „A honvédség katonai képzettségi fokáról s fegyelmi állapotáról a közös hadügyminiszternek, a honvédség főparancsnoka részéről, a honvédelmi miniszter útján, időszakilag jelentés teendő."[25]

Mindebből megállapíthatjuk, hogy evvel illetve ezekkel a törvénycikkekkel, a nádori méltóságnak az 1485. IV. tc.-ben meghatározott jogköre végeg megszűntnek tekinthető. Az

[25] V. ö. 1868. XL. tc. 49. §.

1868 évi XLI. t.-c.-ben szűkreszabott hatáskör — a honvédség katonai ügyekben béke idején a honvédség főparancsnokának van alárendelve, háború alatt pedig a király által kinevezett hadvezér vezérlete alatt áll — már nem volt a nádor közjogi állásához mérve, de nem is lehetett ahhoz alkalmazni, mert a magyar haderő, mint olyan, csak az 1868. XLI. tc.-el hívatott életre. Eddig csak császári-királyi hadsereg volt, mely kimondottan az uralkodónak volt alárendelve és csak ez rendelkezett vele. A magyar rendeknek egyéb kötelezettsége nem volt, mint, hol katonával, hol pénzzel, e császár-királyi hadsereg fenntartásához hozzájárulni.

Az természetes, hogy ez a császár-királyi hadsereg 1715-ben történt felállításától a mindenkori szükségnek megfelelően fejlődött és ment át mindazon változásokon és korszerűsítésen, melyek a fejlődésnek velejárói voltak és érkezett el ahhoz a szervezetéhez, melyet a 67-es kiegyezés talált.

Ez a szervezet azonban nem máról-holnapra teremtődött, hanem évszázados folyamat eredménye volt, és minden szálával a Habsburg király főhadúri jogára támaszkodott és abból merítette erejét is. Főerőssége az egy kézben való egyesítés volt. Ez azonban nemcsak az uralkodó szempontjából volt a legmegfelelőbb, hanem, eltekintve minden politikai és hatalmi vonatkozásoktól, katonai szempontból is az egyedüli helyes megoldásnak tekinthető. Helyes megoldásnak pedig azért, mert csakis akkor tud egy hadsereg a reábízott feladatának jól megfelelni, ha azt egy akarat irányítja. Ezt már I. Ferdinánd is felismerte és minden bizonnyal ezt szerette volna hadügyi politikájával megvalósítani. Ha sikerült volna I. Ferdinándnak Budán maradnia, akkor minden valószínűség szerint, ez a katonai egykéz, a nádor kezében marad. Sajnos, másként történt és a nádori méltóság katonai jogkörét rendeink csak papiron mentették át, anélkül, hogy számoltak volna a hadügy időközben beállott fejlődésével. A rendek ezt a méltóságot tényleg, mint katonai, de közjogilag is kiépített, méltóságot a korszerű követelményeknek megfelelően kifejleszthették volna, mert meg volt nemcsak az alkalom, de a lehetőség is, ám a rendek nem éltek vele; megelégedtek azzal, hogy papiron le-leszögezzék a jog fenntartására irányuló kívánságukat, nem igen törődve azzal, hogy a király által kinevezett nádorok a törvényeken alapuló nádori jogkörük és hatalmuk teljes birtokába helyeztettek-e? Nádoraink pedig inkább politikai jogaik megtartására vetették a fősúlyt, elhanyagolva méltóságuk katonai oldalát; vagy amennyiben katonák is voltak, mint császár-királyi tisztek mindenek előtt a Legfőbb Haduruknak tartoztak engedelmességgel és így, e jogkör magyar érdekeknek megfelelő kiépítését nem is szorgalmazhatták.

A mai korszerű hadvezetés pedig teljes mértékben megköveteli, hogy ezt a méltóságot minden tekintetben, katonai szakember töltse be, akinek éppen úgy, mint a legfőbb bírói méltóság viselőjének, egyéb más természetű állami tisztje nincs. Ez azért szükséges, mert ezt az állást feladatánál fogva, nyugodtan mondhatjuk az állam biztonsága legfőbb őrzőjének és így egyike lesz legfőbb közjogi méltóságainknak. Ennek a nádor főhadparancsnoki jogkörét átvevő közjogi méltóságnak, igaz teljesen idegen hatások alatt kifejlődött, de a hadügyi fejlődésnek minden tekintetben megfelelő, jogkörét akként jellemezhetjük, hogy az állami életben betöltött hivatalánál fogva, az ő kötelessége a haza védelmét nemcsak előkészíteni, hanem azt a Legfelsőbb Hadúr jóváhagyása alapján végre is hajtani, illetve a végrehajtást vezetni. A honvédelmi miniszter nem lehet, mert neki közigazgatási, szervezési és ebből folyó végrehajtási jogköre van. Ezek ma oly nagy mérvűek, hogy irányításuk már egymagában is, külön embert igényel. Tehát a tényleges védelem megszervezését, annak vezetését, valamint adott esetben a védelem végrehajtását, egy külön, csakis evvel a feladatkörrel felruházott egyénre lehet bízni, aki ebben a feladatkörében, a királynak államfői jogkörében megillető hadúri jogánál fogva, közvetlenül kell, hogy alárendelve legyen, illetve ezen hivatásában olyan közjogi állást kell betöltenie, melyben kifelé kifejezésre jut, hogy a szó-szoros értelmében vett honvédelem, ebben az egy kézben fut össze. Ez már azért is szükséges, mert a királyt államfői jogkörében, mint Legfelsőbb Hadurat megilleti az a jog, hogy az államélet egészére kiható létkérdésekben főhatalomszerűen, belátásra bízott alapon[26] rendelkezzék. Bár az természetes, hogy itt is bizonyos, az alkotmány által megállapított korlátozásokat, illetve szokásokat kell figyelembe venni.[27]

Ahhoz, hogy a haderőnek háborúban való vezetése mindenképen a legmegfelelőbben működhessék, szükséges, hogy az előkészületek már béke idején megtétessenek, tehát annak, aki az államfő előbbemlített főhatalmából és belátásából, valamint bizalmából kifolyólag mindezek megtételére kijelöltetett, közjogi méltóságot kell viselnie. Ennek a méltóságnak azonban sohasem szabad személyhez kötöttnek lenni; ez ellenkeznék a korszerű hadviselés követelményeivel, de ellenkezik magával a történeti fejlődéssel is.

[26] *Tomcsányi Móric.* „Magyarország közjoga." 511—15. old. Bp. Egyetemi-nyomda, 1940.

[27] 1920 : I. tc. és 1920 : XVII. tc. ltt. a hadsereg vezérletére a hadseregnek háborúban való vezetésére gondolok.

Ám a korszerű hadviselés azt is megköveteli, hogy ellentétben az 1940 : IX. tc.-kel, mely a honvédelmi érdekek békében és háborúban való minél hathatósabb kielégítésének és összhangjának biztosítására a Legfelsőbb Honvédelmi Tanácsot állítja föl, ez az ügykör egy kézben egyesíttessék, mégpedig arra hívatott szakember kezében. Ez nem miniszteriális hatáskör, hanem teljesen különleges, egyrészt az államfői jogkörből folyó, másrészt a korszerű hadviselés kívánalmainak megfelelő. A korszerű megoldás tehát azt kívánná, hogy ez a közjogi állás, minthogy ügyköre a történelmi fejlődés szerint a nádori méltóság egyik — katonai — velejárójából származik,[28] ennek megfelelő helyet kapjon alkotmányunkban. Ez a méltóság ugyanis, hadügyünk évszázados idegen befolyás alatti fejlődésének következtében úgyszólván teljesen feledésbe ment, ami azonban semmi esetre sem elegendő ok arra, hogy az korszerű alkotmányunkban és közjogunkban új helyet ne kapjon.

Már említettem, hogy a magyar rendek, mindannak ellenére, hogy ők is tudták, mennyire szükséges volna a Habsburg-monarchia keleti felének védelmét magyar és nemzeti hadseregre bízni, mégis egyrészt az adómentességükben rejlő nemesi kiváltságukat veszélyeztetve látván, érthetetlen ellenállást fejtettek ki, másrészt a bécsi idegen udvar örökletes bizalmatlansága sem engedte, hogy korszerű, magyar katonaság állíttasék fel. Már pedig a török hódoltság harcai, de a nyugateurópai háborúk is, mind az állandó jellegű hadsereg felállításának szükségességét igazolták.

Ugyanekkor azonban mit látunk itt nálunk? Jóllehet, már az 1602 : IX. tc. is megállapította, hogy a nemesi felkelés, mint katonai erő, teljesen hasznavehetetlen,[29] mégis a magyar rendek, s ezt szomorúan kell megállapítanunk, nem az önálló magyar hadsereg felállításáért, hanem saját adómentességük épségbentartásáért küzdöttek. Ékes bizonyíték a rendek e törekvésére az 1700. évek eső két évtizedében lefolyt és az állandó hadsereg felállítását célzó különféle tárgyalás. Ezekből kitűnik, hogy igenis megvolt a lehetősége annak, hogy egy magyar és nemzeti haderő állíttassék fel, csak a rendeknek kellett volna az általuk is elismert haderő fenntartásának szükségességén túlmenően, arra az álláspontra is eljutni, hogy az a haderő, melyet ők tartanak el, amely te-

[28] V. ö. 1485 4., 1554 : 6. 1. §., 1608 : 18. 1. §., 1609 : 66. Bevezető rész, 1613 : 7., 1618 : 4., 1681 : 1. 1. §., 1715 : 21., 1741 : 9. 2. §., 1751 : 2., 1790 : 5. 4. bekezdése., 1808 : 2. 17. §., 1848 : 2. 3. bekezdése., 1867 :7. 2.§.

[29] Az 1602 : 9. tc. címe „Status et ordinis regni, personalis insurrectionis unitilitate declarata:..." (Az ország karai és rendei a személyes felkelés haszontalanságát jelentik ki...)

hát létében tőlük függ, nem lesz egyedül csak királyi haderő, hanem magyar nemzeti haderő is. Sajnos, azonban azt látjuk, hogy az 1712-ben összeült hadügyi deputatio nem a magyar nemzeti katonaság megalkotásáról tanácskozik, hanem megint csak az adózás kerül szóba és emellett a lakosságot ért sérelmek, az idegen parancsokok s katonák kihágásai feletti időtrabló jogi viták töltik ki a tanácskozási napokat. Szinte érthetetlen, hogy a magyar rendek, minden bevallott felismerésük ellenére is, kitartanak azon véleményük mellett, hogy a szükség esetén elrendelt nemesi felkeléssel eleget tesznek honvédelmi kötelezettségüknek és tőlük többet nem lehet kívánni: jobbágyaik pedig amúgy is oly sok terhet viselnek, hogy más, állandó sereg eltartását már nem bírnák el. Mint látjuk, a nemzeti haderő ügyét, önálló főhatalmiságunk egyik alapját, a rendek megint csak pénzügyi kérdésnek tekintik és úgy az előzetes tárgyalásokon, mint a bizottsági üléseken azt kérik, hogy a felállítani tervezett katonaság ellátását király uruk máshonnan fedezze, sőt az ország terhein is könnyítsen. Ilyen meggondolások alapján született meg a Habsburg-monarchia állandó haderejét Magyarországon is törvényesen szabályozó 1715. évi VIII. tc. Ennek már a címe se az „exercitus hungaricus"-t, hanem „De insurrectione, et contributione", vagyis nem a magyar haderőt, hanem a nemesi felkelést és a hadiadót nevezi meg. Bár a rendek által hozott törvény 2. szakasza elismeri, hogy Magyarországnak szüksége van egy „hazaiakból és külföldiekből álló rendes hadseregre", de — és itt van a szomorú hangsúly — a rendek megint megelégedtek annak a kívánságuknak hangoztatásával, hogy a hadsereget fizesse a király „az azelőtt is dícséretesen követett mód szerint."[30] Ezzel

[30] 1715 : VIII. t.-c.: De insurrectione et contributione. Quandoquidem nobiles, et omnes illi, quos sub nomenclatione hac (cujuscumque sint honoris, dignitatis, et status personae) in Hungaria lex complectitur, pro regni defensione militare: adeoque personaliter insurgere, suaque respective banderia producere, et praestare teneantur:

1. Id sacra caesarea regiaque majestas quoties necessum esse judicaverit, ad conformitatem hactenus sancitarum superinde legum, amodo imposterum quoque desiderare, et exigere poterit.

2. Quia tamen per eam solam, regnum hocce sufficienter defendi nequiret, adeoque validior, et regulata militia, tum ex nativis, tum externis constans, pro omni eventu intertenenda veniret, quam sine contributione comparari non posse, indubitatum esset: hinc subsidiorum, et contributionum eatenus necessarium materia, diaetaliter (quo aliunde spectare dignoscitur) cum statibus deliberanda erit.

3. Ubi vero extraordinarius inopinatae irruptionis hostilis casus xemerserit: aut varii et improvisi flagrantis belli ratio, ordinariam rei tam arduae tracrandae methodum, et formam non admitteret: pro ejusmodi casibus iidem status, et ordines, non solum consultum, ast et necessarium

a törvénnyel természetesen az idegen király a nagyrészt saját jövedelmeiből és egyéb országainak adóiból eltartott katonaság felett korlátlan rendelkezési jogot kapott, míg a nemesség megint kiadta kezéből azt a lehetőséget, hogy maga, saját elhatározásából állítsa fel a magyar nemzeti hadsereget.

Az természetes, hogy ily körülmények között, a rendek által a bizottsági tárgyalásokon szóbakerült magyar haditanács felállítása és ezzel kapcsolatosan a nádor főhadparancsnoki jogának[31] újbóli visszaállítása és minden magyarországi katonaságra való kiterjesztése, a király tiltakozásán — mert ezt felségjogaiba való beavatkozásnak tekintette — elbukásra volt ítélve. Megalakult tehát a Magyarországtól független „Őfelsége hadserege", mellyel a király korlátlanul rendelkezett. A magyar nemességnek pedig Őfelsége megengedte, hogy az adót megajánlhassa. De már ezen engedéllyel is kihúzott egy rendi méregfogat akkor, mikor ugyan ebben a törvényben azt is kimondotta Őfelsége, hogy ha szükséges és a hadiadó ügyének tárgyalása halasztást nem tűr, nem kell az országgyűlésre várni, hanem „concursusokat" kell összehívni.[32] Ezzel Őfelsége elérte azt, hogy pénzügyi téren is függetlenítette magát az országgyűlések időtrabló húza-vonájától, mert hisz a hadiadót a concursusra gyakorolt enyhe nyomással, országgyűlés nélkül is fel lehetett emeltetni.

Annak, hogy így a rendek kiadták kezükből a magyar hadsereg megalkotásának lehetőségét, természetes következménye volt, hogy a magyar talajból kiszakadt és csak néhány huszár- és hajdú-ezreddel kapcsolatban álló császár-királyi hadsereget az országban idegennek tekintették és a katonáskodástól amúgy is mindinkább elszokó nemesség még nemesi előjogainak megcsorbítóját is látta benne. Ez az ellenszenv ment át a magyar köztudatba, pedig e császár-királyi haderő magyar ezredei dícséretes vitézséggel küzdöt-

esse statuerunt, ut palanitus, et primas regni, item praelati baroncs tabula judicaria regia, comitatusque, et regiae ac liberae civitates, in quantum, et quo frequentiori numero fieri poterit, intra, et non extra regnum convocentur.

4. Qui cognita hujusmodi inopinatae necessitatis causa, eaque ad utilitatem et necessitatem regni, pro sufficienti agnita, et adinventa: in puncto hujusmodi contributionis (et non aliorum regni negotiorum) deliberare et decernere possint.

[31] 1715 : 21. tc. De generali regni capitaneatu.

Annuente sua majestate decretum est: quod ubi ad mentem articuli 8, praesentis diaetae, ac aliarum regni legum superinde sancitarum regnum hoc insurgere debebit: eo in casu, sensu articuli 4. anni 1485. dominus regni palatinus modernus, et futuri generalis regni capitaneus ultro quoque manebit.

[32] 1715 : VIII. tc. 3. és 4. §§.

tek, őrizték és átmentették a magyar katonai erényeket, a mai magyar katonaság számára. Sőt a XVII. század magyar huszárja mintaképe és tanítómestere lett valamennyi állam könnyű lovasságának, melyek átvették nemcsak a magyar huszár harcmodorát, hanem katonai műveltségét és egyenruháját, melyre még ma is büszkék.

Miután azonban a császár-királyi haderőben lassanként egyöntetű szellem kezdett kibontakozni, s mert ennek természetes követelménye volt az egyöntetű vezénylet és vezérlet, ami viszont tekintve a haderő zömét csak német lehetett, bizonyos elnémetesítő irányzat is mutatkozott, melyet sokszor még az igazán jó magyar parancsnokok is pártolni látszottak. Ez viszont megint csak a haderő ellen táplált hangulat életbentartását segítette elő, jóllehet, ha meggondoljuk, ezek a parancsnokok csak a vezetés célszerűségéből és nem fajtájok ellen cselekedtek, mikor az egységes németnyelvű vezérlet és vezénylet mellett döntöttek. Azt meg is állapíthatjuk, hogy a tiszta magyar ezredek mindennek ellenére megtartották mindig magyar nemzeti voltukat és szégyent a magyar névre sohasem hoztak. Mindezeken kívül, mivel az ország minden előkészület nélkül — kaszárnyák és táborhelyek nem voltak — került abba a helyzetbe, hogy állandó katonaságot kellett az országban tartani, a sok visszaélés és túlkapás, melyet nemcsak az idegen parancsnokok és katonák követtek el, tetézte a rossz hangulatot. Ezt kaptuk örökbe s ezt kell most lassan elfelejtenünk, illetve felejtetnünk az ország közvéleményével.

De, hogy a magyar király hadúri jogának idegen körülmények közötti alakulását és fejlődését megérthessük, az állandó hadsereg, majd a császár-királyi haderő fejlődését is nagyjában meg kell ismernünk.

Az állandó jellegű haderő kérdése már a 30 éves háború idejében fel-felbukkan, különösen azzal az indokolással, hogy az évenként megismétlődő zsoldos elbocsátásokkal oly nagy összegeket fizetnek ki, amelyek nincsenek rendesen arányban az elért eredményekkel. Azért említem a zsoldosokat, mert az állandó jellegű hadsereg nem a nemesi felkelő seregből és nem a határok védelmében fegyverben tartott katonaságból képződött, hanem ezektől függetlenül, mint teljesen különálló zsoldos haderő alakult meg.[33] Ennek a kérdésnek megoldása a folytonos háborúskodás következtében, hovatovább kor-

[33] Geizkofler Z. 1597/1600 között, mint „Reichspfennigmeister" ebben az értelemben ad véleményt a határvédelem és az állandó jellegű katonaság megszervezésére. (Staatsarchiv. : Reichstagsakten : Fasc. 77.—1600.) Ugyan ily értelemben nyilatkozik a Hofkriegsrat 1601-ben. (Heeresarchiv : HKR. Reg. 1601. Sept. Nr. 27.)

mányzati — alkotmányos — kérdéssé, főleg pénzügyi kérdéssé vált és természetes, hogy végleges megoldása csak akkor következhetett be, mikor a kormányzatnak sikerült olyan pénzügyi műveleteket végrehajtani, melyek a haderő fenntartásához szükséges pénzt biztosították. Amig tehát a kormányzatnak állandó jellegű adók nem állottak rendelkezésére, e kérdés megvalósítása bizonytalan volt.

A Habsburg-uralkodók majdnem egy évszázadon át igyekeztek a birodalmuk rendjeitől oly adókat és segélyeket kapni, mellyel az akkoron szükséges haderőt fenntarthatták és így az állandó jellegű haderő alapjait lerakhatták volna. Azt ugyanis igen hamar felismerték, hogy a folytonos háborúskodás eredményesen csak akkor folytatható, ha megfelelően képzett és felszerelt haderő áll mindenkor az uralkodó rendelkezésére. Ezt a kívánalmat a zsoldos rendszer már nem tudja teljesen kielégíteni. Ezenkívül a zsoldos seregek fenntartása is jóval többe kerül, mint az állandó katonaság, azért már az állami pénzügyek is az utóbbinak a megvalósítását tették kívánatossá. De a Habsburg-birodalom folytonos pénzügyi zavarai erősen akadályozták, hogy az átmenet a zsoldos rendszerről az állandó hadseregre zökkenő nélkül történjék.

A zsoldosok, ha fizetésüket rendesen megkapták volna, télen-nyáron át folytatólagos szolgálatot is vállaltak volna, mint az ekkor Hollandiában rendszerré is vált. Mivel azonban a szükséges pénz már a toborzott ezredek felállítását engedélyező királyi okiratban — Bestallungsbrief — kikötött három hónapra sem volt meg, nem igen akartak a zsoldosok tovább szolgálni. De ezenkívül még az is csökkentette a szolgálatban maradási kedvet, hogy lassanként — a XVIII. század első évtizedeire — szokássá vált, hogy a télen át is fegyverben tartott katonaság kevesebb zsoldot kapott. Ennek legfőbb oka ugyancsak az örökös pénzszűke volt, de a zsoldosokkal szemben azzal indokolták, hogy a téli, helyőrségi szolgálat sokkal könnyebb, tehát így annak olcsóbbnak is kell lennie.[34] A XVI. század végétől, amennyiben elegendő pénz állott rendelkezésre, néhány toborzott csapattestet már télen-nyáron át fegyverben tartottak.

A joggyakorlat a következő volt. A toborzás megejtésére Őfelsége egy okiratot „Betsallungsbrief" állított ki, melynek alapján a toborzást meg lehetet ejteni. Ezen okirat szerint, a zsoldosokat rendesen három hónapra és addig amig szükségünk van rá — „auf drei Monate und hernach so lang wir

[34] Heeresarchiv : HKR. Exp. 1596. és — Feldakten 1600/VII. ad 2.

seiner bedürfen" — vagy „auf drei Monate und länger" — fogadták föl.

A valóságban a csapatok úgyszólván mindig tovább maradtak fegyverben, mégis mindvégig megtartották az okiratok e szövegezését. Tették pedig ezt azért, mert ha több hónapra szólt volna, akkor az egész, így kikötött időre meg kellett volna fizetni a zsoldot még akkor is, ha a csapat felhasználásra nem is került. Másrészt az említett „és addig amig szükségünk van reá" kifejezés arra szolgált, hogy az uralkodó által vallott és helyesnek tartott azon felfogást támogassa, hogy a csapatoknak addig kell szolgániok, míg azt a Hadúr szükségesnek és célszerűnek tartja. E felfogás katonai szempontból teljesen helyén való is, ám keresztülvitele elé a kormányzat örökös pénzügyi nehézségei gördítettek akadályokat.

A csapatok leszerelése — „Abdankung" — elméletileg uralkodói jogkörhöz tartozott, de élni vele csak akkor lehetett, ha a leszereléshez szükséges pénz is rendelkezésre állt. Már pedig ez vajmi ritkán fordult elő. Tehát úgy igyekeztek e bajon segíteni, hogy ha a leszerelés körül folytatott alkudozások — a katonák által okozott károk betudásával a kincstár mennél kevesebbet fizessen — nem sikerültek és a leszerelési szemle elmaradt a csapatot téli szállásba helyezték.[35] Ez természetesen a lakosságra súlyos megpróbáltatás volt, mert a zsoldosok az elmaradt zsoldjukért a lakosságon kártalanították magukat.

Egyébként a leszerelés — Licentia-Abdankung — rendesen egy, erre külön kijelölt helységben történt és szemlével — Musterung — volt egybekötve.[36] Ennél az alkalomnál a zsoldosokat lefegyverezték, igazolójeggyel — Passeport — látták el és a sikeres alkudozások eredményeként megállapított összeget ki kellett volna fizetni. Ám, miként az lassan szokássá vált, még ezt a kialkudott összeget sem fizették ki teljes egészében, hanem egy részéről az udvari kamara — Hofkammer — maradványjegyeket — Restzettel — állított ki. Ezeket a zsoldosok — misem természetesebb — áruba bocsátották, hogy így hamarább pénzt lássanak. Igy ezek a maradványjegyek a legtöbb esetben a kiállított névértéken alul cseréltek gazdát. Ez jövedelmező üzletnek bizonyult olyanok részére, akik az ily jegyeket megvásárolták és aztán a teljes összeg kifizetése végett az udvari kamarához benyujtották. Ebből természetesen csunya űzérkedés lett, úgyhogy a kormányzatnak a maradványjegyek árubabocsátását be is kel-

[35] Heeresarchiv : HKR. Prot. Exp. 1603. fol. 797.
[36] Heeresarchiv : HKR. Reg. 1602. Dec. 91.

lett tiltani. Nagyobb nehézségek elkerülése és amennyire lehet takarékoskodás végett, egy újabb megállapodást — Accordo — kötnek a zsoldosokkal. Ennek értelmében a kincstár kötelezi magát a hátralékos zsold kifizetésére és a jövőben a zsoldot négy havonként fogja kifizetni. Ezzel szemben a kincstár azt a jogot kötötte ki, hogy többször tarthat a csapatok létszámának ellenőrzésére szemlét. Minderre természetesen nem lett volna szükség, ha az állam, pénzügyeinek megfelelő irányítása mellett, mindenkor a szükséges összegekkel rendelkezett volna. Azonban nagyon is gyakran előfordult, hogy maguknak az ezredtulajdonosoknak kellett saját zsebökbe nyúlni és az elmaradt zsoldot kifizetni. Ha nem is szívesen, de mégis megtették ezt az ezredtulajdonosok, mert abban a biztos tudatban voltak, hogy, mint az udvari kamara hitelezői, igényeiket sikerül kamatos-kamatokkal megtéríttetni. Viszont így aztán olyan befolyásra tettek szert, mely hovatovább kellemetlen volt a kormányzatnak. Ezért látjuk, hogy a kormányzat igyekszik ezt a befolyást csökkenteni. Ez azonban nagyon is nehéz feladatnak bizonyult, mert az ezred felállítását az ezredtulajdonosok igen gyümölcsöző feladatnak tartották és így minden befolyásukat latbavetették kiváltságuk csorbítatlan fenntartására.

Takarékoskodás szempontjából megpróbálják a harcközben megcsappant kötelékeket egybevonni, több ezred töredékeiből egyet alkotni, mert így zsoldot lehetett megtakarítani. Ez ha nehezen is ment, végtére a kormányzatnak mégis csak sikerült. A XVII. század második felének ezredeket felállító okirataiba már e kérdés megoldását is kikötésként felveszik — a zsoldos kötelezi magát arra, hogy esetleg más ezredben is szolgálni tartozik.[37] Ugyancsak takarékossági szempontból, de egyúttal az űzérkedés megakadályozása végett, kiveszik az ezredesek kezéből a zsoldosoknak fegyverrel való ellátását. Ezzel azt a célt is el akarják érni, hogy a fegyverzet és felszerelés egyöntetűvé tétessék. Ezzel szemben az ezredesek bizonyos összegű bánatpénzt — Ergötzlichkeit — kapnának: viszont a kormányzat szertárakat állít fel a szükséges fegyverzet tárolására. Ez a kérdés is nagyon nehezen és csak a XVIII. század második felére jutott nyugvópontra.[38]

Megkísérlik azt is, hogy a zsoldos fogadásból kihagyják az ezredest és őt csak, mint a csapattest harcászati vezetőjét

[37] Heeresarchiv. : FA. 1598. Nov. 2., — HKR. Reg. 1601. Okt. 136., — FA. 1604. May. 4.

[38] Heeresarchiv. : FA. 1598/IV/ad. 2 — Gutachten des HKR. 1598. 26/3. HKR. Exp. 1604/V 89. — HKR. Prot. Reg. 1605. fol. 458 21/7. — HKR. Reg. 1615/XII/33. — Gutachten des HKR. vom 14. I. 1615.

alkalmazzák. Ezt azonban úgyszólván a XIX. századig nem sikerült keresztül vinni. Egyrészt, mert a kormányzat a zsoldos felfogadáshoz szükséges pénzzel nem igen rendelkezett, másrészt mert a kiváltságlevelet kapott ezredtulajdonos igen sok esetben ki sem vonult, hanem ezredének harcászati vezetését egy, általa felfogadott alezredesre bízta. Ő maga Bécsben, vagy otthonában maradt és onnan intézte gyümölcsözően ezredének pénzügyeit.[39] Ilyen gyümölcsöző pénzművelet volt a tiszti helyek eladása. Ehhez is csak nehezen tudott a kormányzat hozzányúlni.[40] A XVII. század végéig nem is sikerült mást elérni, mint azt, hogy az alezredes kinevezéséhez az uralkodónak, mint legfelsőbb hadúrnak jóváhagyása kellett. A XVIII. század közepéig már annyit sikerült elérni, hogy a törzstiszteket az udvari haditanács, az uralkodó jóváhagyásával, nevezi ki. Csak 1849-től kezdődően nevezi ki az uralkodó a törzstiszteket, míg a haderő összes tisztjeinek kinevezési jogát csak 1868-tól gyakorolja.[41]

A sok kísérletezésnek természetesen meg volt az a jogi eredménye, hogy az ezredes és ezrede közötti tisztán magánjogi viszony mindinkább meglazul és az ezredek viszonya lassanként az államfővel kerül jogi, éspedig közjogi viszonyba. A tisztán zsoldos hadból így, minden tekintetben az államfőtől függő haderő lesz, mellyel az urakodó szabadon rendelkezik.

A Habsburg-uralkodók közel 4 évszázados uralmuk alatt mindíg arra törekedtek, hogy az így kialakult. Legfelsőbb Hadúri jogukat csorbítatlanul megtartsák. Ez végeredményben mindvégig sikerült is. Ha hoztak is a magyar országgyűlések e jog korlátozására törvényeket, azok inkább csak kívánságok maradtak és lényeges korlátozást a király hadúri jogának nem is jelentették. De nem is jelenthették, mert mint azt már előbb ismertettem, a rendek a hadügyi kérdést mindenekelőtt adókérdésnek tekintették és közjogi oldalát teljesen elhanyagolták. Áldozatot kellett volna hozniok, sajnos, erre nem voltak kaphatók. Így aztán úgy hadügyünk, mint hadúri jogunk, idegen behatások alatt fejlődött és alakult ki. Egy tehát már történeti multú fejlődésre támaszkodó helyzet előtt állottunk az 1867-i kiegyezéskor, melyet magától értetődően, azonnal és gyökeresen nem lehetett megváltoztatni. De nem is lett volna célszerű az azonnali változtatás, mert hisz újat, jobbat helyébe állítani akkori kormá-

[39] Heeresarchiv. HKR. Prot. Reg. fol. 361. 9/7. — FA. 1602/VIII/7.
[40] Heeresarchiv. HKR. Prot. Exp. 1598. fol. 753. — Bestallung 722. 1602. 28/7.
[41] Heeresarchiv. : Gutachten des HKR. 1568. 21/6. — Mitteilungen des KrAr. 1881. évf.

nyunk nem tudott. Másrészt a pillanatnyi politikai helyzet sem volt olyan, hogy az elért eredményeket a közjogi helyzet kiéleződése nélkül bővíteni lehetett volna. Meg kellett tehát elégednünk az elértekkel.

Nagy érdeme Deák Ferencnek, hogy a hadügyi kérdések terén, noha nem szívesen, de megelégedett a félmegoldással. Félmegoldással azért, mert a kiegyezéssel országunk hadügyi téren még mindig nem nyerte vissza teljes állami felsőbbségét.

Az 1867 : XII. t.-c. 11. §. elismeri ugyanis a hadügyre nézve a régi jura regiát, a királynak alkotmányos fejedelmi jogát. E törvényszakasz kimondja, hogy „ami az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozik, Őfelsége által intézendőnek ismertetik el." Annyi azonban tény és itt van megint Deák nagy érdeme, hogy a Habsburg-uralkodók által három és fél századon át szinte korlátlanná fejlesztett királyi hatalmat józan korlátok közé sikerült szorítani. A jövőben tehát nem lehetett az idegenben lakó királynak szinte bármely tiszta magyar ügyet, királyi jogára hivatkozással, idegen tanácsosainak tanácsára közös ügynek nyilvánítani, sőt még a törvényben meghatározott „közös ügyeket" is, magyar alkotmányunkban különben eléggé határozatlan terjedelmű királyi jogtól függetlenítette Deák akkor, mikor azok kezelését, tökéletes egyenlőség és viszonosság alapján, az új osztrák-magyar monarchia két államának törvényhozására bízta. Így korlátozódott a hadúri jog is a már említett területekre, míg a hadsereg kiegészítése, újoncok megszavazása, kiállítása, a hadsereg elhelyezése, élelmezése azonban, már az országgyűlés jogai közé került.

De ne higyjük, hogy Ferenc József és Deák kiegyezési műve egycsapásra az Albrecht főherceg által vezetett összbirodalmi felelőtlenséget is kirekesztette a kormányzásból. Andrássy Gyulának sok idegölő harcot kellett még ezzel az érdekcsoporttal megvívni és nagyon is nehezen sikerült kikényszeríteni, hogy az eredetileg csak karhatalmi alakulatnak, vagyis másodrendű csapatnak szánt honvédség nem rendeltetett a közös hadügyminiszter alá, hanem önálló, a közös hadsereg kiegészítő részét képező, katonai erő lett. Igaz, egyelőre a fegyvernemek tekintetében, csonkán került ki a honvédség e küzdelemből. Andrássynak ugyanis, a honvéd tűzérség tényleges felállítása helyett, a törvénybe iktatott „egyelőre" szócskával kellett megelégednie. A törvény a honvédség fegyvernemeinek „egyelőre" csak a gyalogságot és a huszárságot engedélyezte. Andrássy az 1868 : XLI.

t.-c.-kel, a monarchia haderejének egységén csüngő és hadúri jogát féltő királlyal szemben, az újbóli felborulás veszélye nélkül, elérte az elérhető legtöbbet és megvetette az önálló magyar és nemzeti haderő alapját.

Mint már említettem a hadúri jog terén a kiegyezéskor egy több évszázadon át kialakult rendszerrel állottunk szemben. Egy olyan rendszerrel, mely természetesen lépést tartott a történeti fejlődéssel, illetve a hadügyi fejlődés korszerű követelményeivel. Azonban az is természetes, hogy ez a fejlődés gyökereiben teljesen idegen volt a magyar közjogtól, de mert az évszázados fejlődés folyamán az arra hivatott rendiség jobbat, magyarabbat soha sem tudott életre hívni, hanem folytonosan csak a mindinkább értéktelen felkeléssel és mint annak fővezérével a nádorral kísérletezett; nem csoda, hogy az idegen király az ő idegen tanácsosaival olyan rendszert teremtett, mely a Habsburg-birodalom védrendszerének a legjobban megfelelt.

Mivel pedig a mi hadügyi történetünk fejlődése végeredményben 1526-tól a Habsburg-birodalom történetétől el nem választható és mert a fejlődés, ha idegen befolyás alatt ugyan, de lépést tartott a mindenkori korszerű követelményekkel, az így kialakult hadügyi jogrendszert, mint a szokásjog alapján kialakultat, meglévőnek kell elfogadnunk. El kell azért is fogadnunk, mert a rendszer végeredményben, ha nem is gyökerezett a magyar közjogban, oda hallgatólagosan, mint felség jog mégis csak belekerült. Másrészt a fejlődés az idők folyamán a szükséghez képest lépést tartott a nyugateurópai, hasonló fejlődéssel és minden valószínűség szerint, ha tisztán magyar befolyás alatt fejlődhetett volna, akkor is hasonlóan alakul a király hadúri joga.

Röviden meg kell most ismerkednünk ezzel a közel négyszázéves történeti fejlődéssel.

Ennél a fejlődésnél sem János királynak, sem az erdélyi fejedelmeknek nem volt befolyása a Habsburg-király hadúri jogának kialakulására. De nem gyakoroltak semmi ilyen befolyást a magyar hadügy fejlődésére sem. Ezek úgyszólván külön területen és teljesen kiszakadva a közös magyar életből, a különálló erdélyi fejedelemség érdekeinek megfelelően alakíttattak ki, a mindenkori fejedelemtől. A fejedelemség megszűntével pedig egész Erdély is, a bécsi központi hivatalok igazgatása alá kerülve, itt is az idegen befolyás érvényesült.

Nekünk tehát csak a Habsburg-királyok alatt kialakult hadügyi kormányzattal kell megismerkednünk, mert lényegében az ezek uralma alatt kialakult rendszert vettük a ki-

egyezéskor át, illetve kíséreltük meg azt a magyar közjogba beállítani.

A fejlődés megértése végett vissza kell mennünk egészen I. Ferdinánd királyunkhoz, aki 1526-ban megalakította udvartartását, mégpedig német királyi és uralkodó hercegi szokás szerint és egyúttal lerakta a habsburgi központi kormányzat alapjait. Felállította a titkos tanácsot — „Geheimen Rat" —, az udvari tanácsot — „Hofrat" —, az udvari kancelláriát — „Hofkancelei" — és az udvari kamarát — „Hofkammer" —. Ezek a központi hivatalok természetesen nemcsak az örökös tartományokat voltak hivatva igazgatni, hanem a Habsburg-uralkodók jogara alá került összes országokat is.

I. Ferdinánd közvetlenmodorú, csupa jóindulat ember, mint tudjuk trónraléptekor az akkori magyar uraknak megmagyarázta, hogy, ha, bár ő nem is beszéli a magyar nyelvet, mégis magyar uralkodó akar lenni, mint volt annak idején Albert királyunk. A magyar urak igazat is adtak neki és I. Ferdinánd a pozsonyi országgyűlésen tett ígéretet, hogy idegeneknek nem adományoz magyarországi birtokot[42] és a magyar királyi tanácsba idegent nem nevez ki[43] mind haláláig meg is tartotta. Ferdinánd király nagy elődjéhez Zsigmond királyunkhoz hasonlóan, kiváló magyar királlyá lesz, ha évtizedeken át Budavárában uralkodhatott volna. Ám Buda törökkézre jutása és a királynak idegen földre kényszerült átköltözése, magától értetődően sok-sok mindenben gyökeres változást jelentett. Idegenben, idegen tanácsadóktól körülvéve természetesen az idegen hatások érvényesültek, különösen mikor német császárrá választják, előtérbe lép a birodalmi érdek, melynek minden egyéb ország és tartomány érdekeit alárendelik.

[42] 1536 : 42. t.-c.: „De bonis, et juribus possessionariis, beneficiis item, ac officiis, praefecturisque arcium et vegtigalium regiorum, alienigenis non conferendis, ac inscribendis: regia mejestas in his etiam, ad instar praedecessorum suorum Hungariae regum, se ipsum geret."

[43] 1539 : 8. t.-c.: „Et quia horum omnium praedictorum malorum, et gravaminum avertendorum, modus, et via inter alias, haec quoque haud postrema videtur, ut imposterum majestas, sua caesarea, in rebus Hungaricis, uti dignetur consilio Hungarico, et jurum ac libertatum regni perito:

1) Quam alioqui, ii etiam, de quorum capite, vita atque fortunis agitur, quique in dies in ipso periculo versantur, suae majestati de omnibus melius, quam extranei quipiam rerum Hungaricarum minus periti deque alieno periculo non sollicit, possint consulere:

2) Justumque videatur, ut quemadmodum nunquam adhibentur in negotiis, et consiliis, pure alinea regna concernentibus: sic etiam alinei, his, quae, pure et praecise ad libertates, et privilegia regni Hungariae spectant, non adhibeantur."

Az I. Ferdinánd által felállított központi kormányzatnak, mondhatnók legfőbb pillére és egyúttal legfőbb mozgatója a titkos tanács. Ha az 1527. január 1-én kiadott udvartartási rendszabály — „Hofstaatsordnung" — erre vonatkozó sorait olvassuk,[44] úgy ennek a tanácsnak első kötelessége az uralkodót külpolitikájában támogatni és az igazságszolgáltatás s a pénzügyek terén jó tanáccsal szolgálni. Hatásköre pontosan nincs meghatározva. Ez a legelőkelőbb és legfelsőbb udvari szerv és egyszersmind a kormányzat lelke. Az itt egybegyűltek tanácsainak meghallgatása után adták ki a Habsburg-uralkodók kormányzati rendelkezéseiket.

A titkos tanács mint ilyen 1749-ig működött, s mint legfőbb udvari szerv természetesen katonai ügyekkel is foglalkozott és bizony nagyon sokszor a napipolitikának a katonai érdek esett áldozatul.

Ennek a titkos tanácsnak a XVI. században egyetlen magyar tagja sincs. Az első magyar titkos tanácsossal csak 1664-ben találkozunk gróf Pálffy Pál személyében. Innentől kezdve már vannak magyar tagok is, de ezeknek csekély befolyása, a magyar ügyek magyaros intézésére nem elegendő.

Mária Terézia uralkodásának első éveiben még működött a titkos tanács, mint „Geheime Konferenz", de már e mellett, mint önálló hatóság a „Staatskanzelei" volt hivatva a külügyek intézésére. Gróf Kaunitz, hivatalba lépésekor, 1753-ban, maga személyesen veszi át az ügyek teljhatalmú intézését és irányítását s a titkos tanács már csak képviseleti hatáskört fejt ki.

A „Staatskanzelei"-t ugyan 1720-ban Károly király állította fel, mikor a császári udvari kancelláriából az osztrák kancellária kiválik, azzal a céllal, hogy ez a hivatal intézze majd a külügyeket, de úgy, hogy a belügyekre is legyen befolyása. Így került aztán ennek a hivatalnak élére két kancellár. Az egyik a külügyeket, a másik a belügyeket — a „Provinzial und Justizsachen" — volt hivatva irányítani.

Mária Terézia pedig, mint láttuk a „Staatskanzeleit" tette meg a birodalom központi irányító szervének. Ez a központi irányító szerv aztán mind végig, ha időközökben más elnevezések alatt is, de mindig megtartotta döntő és befolyásos szerepét.

Az udvari kancellária — „Hofkanzelei" — is teljesen idegen szervként létesült, ami kitűnik az 1528-ban Esztergomban I. Ferdinánd által kancellárja részére kiadott utasí-

[44] Hofstaatsordnung König Ferdinand I. Bécsi áll. levélt. Hofstaatenfasc. 149 ex 1527.

tásból.[45] Ebben a főkancellár — „Oberst Kanzler" — elnevezés minden bizonnyal azt kívánta érzékeltetni, hogy ez a személy, például a magyar kancellári állásnál magasabb udvari métóság. Ezt a nézetünket még az is támogatja, hogy a kiadott irodai szabályzat tekintetbe sem veszi a magyar kancellárt, hanem a magyar ügyeket egy titkárral kívánja intéztetni. Igaz ugyan, hogy I. Ferdinánd végeredményben a magyar ügyeket a magyar vicekancellárral intézteti, mint ahogy azt az 1559. évi VIII. t.-c. „Hungarica negotia, cum consiliariis Hungaris tractentur" vagyis a magyar ügyeket magyar tanácsosokkal kell tárgyalni: a IX. t.-c. „Cancellária ex Germanica, in rebus Hungaricis non edantur literea", vagyis magyar ügyekben a német kancellária leveleket ki ne adjon: az 1563. évi XXXV. t.-c. „Hungarico consilio rex utatur: et literae, ex cancellaria Hungarica in regnum expediantur", vagyis a király magyar tanáccsal éljen és az országban a leveleket a magyar kancellária adja ki, előírta.[46] Ám a bécsi központi hatóságok mindenkor megtalálták annak módját, hogy sikeresen megakadályozzák a magyar kancellária közvetlen útját a magyar királyhoz. Ezt igazolják mindazok a törvények, melyekben a magyar országgyűlés nyomatékosan kéri a királyt, hogy az országot érintő ügyekben magyar tanácsosait kérdezze meg és intézkedéseit a magyar kancelláriával adassa ki.[47] II. Ferdinánd alatt a helyzet annyiban változik, hogy az osztrák kancellária kezd önálló állami hivatallá fejlődni, azzal a rendeltetéssel, hogy a „jura" és az „authoritas domus Austriacae" megfelelő támaszt kapjon. Ez a folyamat természetesen nem máról-holnapra ment végbe, hanem lassan, de III. Károly király idejére, mint már előzőleg említettem, teljesen önálló hivatalként működött.

A harmadik központi hatóság, amelynek úgyszólván a titkos tanács után, igen hosszú ideig, a legnagyobb befolyása volt a Habsburg-uralkodók hadügyi politikájának intézésében, az udvari kamara — a „Hofkammer" —, melyet ugyancsak I. Ferdinánd királyunk szervezett meg. Az 1537-ben Prágában kiadott kamarai utasítás[48] kimondja hogy az udvari kamara rendeltetése a kamarajavak rendben

[45] König Ferdinands I. Instruktion für den obersten Kanzler. 17. századi másolata a volt cs. kir. belügy min. irattárában. III. A. 2. l. ex 1528. 9. csomag.

[46] Vö. 1553. 19. tc., 1563. 34. tc. 2. §.

[47] Vö. 1608 : 9 és 10., 1609 : 21., 1613 : 25., 1618 : 8., 1622 : 17., 1630 : 29., 1638 : 16., 1687 : 8., 1715 : 17., 1741 : 13 és 19. t.-c.

[48] König Ferdinand I., Instruktion für die allgemeine Hofkammer. Eredeti fogalmazványa a bécsi volt cs. kir. belügyminisztérium lt.-ban. V. A. 1. 2. ex 1537. 878 csmg.

tartása és minden olyan intézkedés megtétele, mely azok gyarapításához szükséges („....der höchst und guetigest haubtpunct gestelt und gesetzt ist das unser camergueter ordentlich gehandlt und alles, das zu merung derselben imer dienstlich ist und sein mag, bedacht furgenommen und in würkung gepracht werden solle.")[49] Ez alá az udvari kamara alá volt a magyar, cseh és a felső ausztriai kamara rendelve.

Mint látjuk tehát, a magyar kamara sem érintkezhetett közvetlenül a magyar királlyal, hanem minden közjogi ígéret és országgyűlési törvény ellenére is, az udvari kamarának maradt alárendelve.[50]

A Habsburg-uralkodók első százada a királyi közigazgatás korszerűsítésének jegyében áll. A királyság nagy lendülettel kiterjeszti figyelmét a közigazgatás minden ágazatára és igyekszik a rendiség kezéből amit csak lehet központi hivatalaiba áthozni és legcélravezetőbb megoldásukat előkészíteni. E téren is kiveszi a rendiség kezéből a kezdeményezést, úgyhogy a rendeknél itt is csak visszafejlődést tapasztalhatunk. Ez a XVI. század végén, akkor mikor úgy látszott, hogy a magyar nemzeti haderőt meg lehetne alkotni, szomorú eredményt szült. 1598-ban Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós azt javasolták, hogy a portális adó, a dica, végkép töröltessék el s helyette a vármegyék kerületenként vállalják el bizonyos számú katonaság kiállításának kötelezettségét. Ez a gondolat mint tudjuk, papiroson az 1559-i országgyűlésen meg is valósul. A törvényt tehát meghozták, de végrehajtani nem tudták. Pedig ez a törvény nem kevesebbet jelentett, mint a magyar, nemzeti hadsereget, rendi haderőt, melyet a rendek saját költségükön tartanak fenn, vele ők rendelkeznek, míg a külföldi csapatok eltartását teljesen a királyra hárítják. Sajnos, ott, ahol be is szedték a kivetett összeget, az nem jutott el a főkapitányokhoz, akik hivatva lettek volna a zsoldosok felfogadására, sőt az így befolyt összegek legfőbb kezelésével megbízott és az országgyűlésen kiválasztott urak is rendetlenül számolnak el és így ez, a magyar katonaságot fenntartani szánt összeg, a megszervezetlen rendi pénzügyigazgatás következtében haszon nélkül folyt szét. De egyúttal jó száz esztendőre megint megszüntette a magyar haderő felállításának lehetőségét.

Meg kell még azt is említenem, hogy már a XVI. században megkülönböztetés történt a kamarai javakból befolyt összegek és a rendek által megajánlott segély — sub-

[49] Eredeti fogalmazvány a volt cs. kir. belügyminisztérium levéltárában. V. A. 1. 2. ex. 1537.

[50] 1588 : 4., 1622 : 18., 1647 : 46 és 146. 1655 : 11., 1681 : 13., 1715 : 18., 1723 : 16. 1741 : 14., 1790 : 22., 1792 : 8. t.-c.

sidium — és hadiadó — contributio — címén befolyt összegek kezelésénél. A XVII. században pedig lassanként szabállyá lesz, hogy a kamarajavakból befolyt összegeket az udvartartás és a kormányzat, egyszóval a „civile" részére a „camerale" fedezze, míg a katonaság „militare" részére szükséges összegeket a „contributionale" fedezi. Ez utóbbit rendesen az udvari haditanács állapította meg és kérte az így megállapított összegnek, kamarai jóváhagyása után, az egyes országok kormányszékeivel való közlését. Ez utóbbiak voltak aztán hivatva az ország rendjeivel a kért összeg megadásának módozatairól tárgyalni. Az természetes, hogy ily eljárás mellett igen nehézkes és hosszadalmas volt az az út, amelyen a szükséges összeg a katonaság rendelkezésére volt bocsátható. Hogy gyorsabbá tehessék, állították fel a legfelsőbb hadibiztosságot — „obriste Kriegskommissariat"-ot — mely úgy az udvari kamarának, mint a haditanácsnak is alá volt rendelve és kötelessége volt a hadinép állapotát, elhelyezését, ellátását ellenőrizni és a szükséges pénzek előteremtését szorgalmazni.

Később I. Lipót 1697-ben az udvari főhivatalok vezetőiből egy külön bizottságot — „Deputation" — állított föl, melynek főfeladata a hadügyeket érintő pénzügyek intézése volt. Ennek magyar tagja nem volt, már azért sem, mert a magyar hadügyi kiadásokat érintő kérdéseket a külön erre a célra összehívott tanácsban — „Konferenc" — tárgyalták. Ám végeredményben a „materiae fundorum militarium"-ról a Deputatio döntött. Ekkor honosodott meg, hogy mai szóval éljek, a katonai költségvetési év, mely november 1-től a következő év október 31-ig tartott.

Az udvari kamara majdnem 3 és fél századon át megtartotta erős befolyását a hadügyek pénzügyi intézésében. Kezdetben, mikor még külön haditanács nem volt, a kamara volt ugyanis hivatva a határőrvidékre felügyelni, az erődítményeket neki kellett jókarban és rendben tartani, a legénység élelmezéséről és fizetéséről gondoskodni. Ezzel természetesen igen nagy befolyásra tett szert és nagyon is sokszor egy-egy hadművelet kevébbé szerencsés kimenetelét a kamarai tanácsosok szűkmarkúságának lehet felróni. Az idők folyamán igen sokszor megpróbálta az udvari haditanács ezt a visszás helyzetet orvosolni, de teljes eredményt megszűntetéséig sem ért el.

Miután ekként ha röviden is, de megismertük azokat a központi hatóságokat, melyek a Habsburg-uralkodók hadügyi politikájára lényeges befolyással voltak, most még meg kell ismerkednünk azzal a kormányhatósággal, amelyik ennek a hadügyi politikának letéteményese és megvalósítója

volt. Ez volt az I. Ferdinánd királyunk által oly sok nehézség és alkudozások árán 1556 november 17-én megalakított udvari haditanács — „Hofkriegsrat".

Az 1556 november 17-én kelt udvari haditanácsi utasítás[51] — „Hofkriegsratinstruktion" — a tanács kötelességévé tette a katonai közigazgatási szolgálat legfőbb irányítását. Kötelességei közé tartozott a hadinép kiállítása, felszerelése, élelmezése, a hadianyagról való gondoskodás és annak kiegészítése. A keleti határvédelmet Őfelsége különösen is a tanács lelkére kötötte. Mindehhez természetesen a haditanácsnak pénzre is szüksége volt, de itt nem ruházták fel azzal a joggal, hogy a szükséges összegeket közvetlenül kiutalhassa. A Haditanács a hadipénztárt — „Kriegszahlamt" — legfeljebb 150 forint kifizetésére utasíthatta, míg ha több pénzre volt szüksége, a kiutalás felől az udvari kamarával kellett tárgyalni és a kamara útján az összeg utalványozását az uralkodótól kérni. A kamarával való érintkezés megkönnyítésére egy kamarai tanácsost vezényelt az utasítás a haditanácshoz.

A haditanács megalakításánál I. Ferdinándnak minden bizonnyal az lebegett a szeme előtt, hogy olyan katonai tanácsadókat kapjon, akikkel a hadügyeket megtárgyalhatja és a tárgyalások eredményeként adja ki rendelkezéseit. Az természetes, hogy I. Ferdinánd ezt az udvari hatóságot is, mint a többit, az összes, uralkodói jogara alá tartozó országokra, így Magyarországra is kiterjedő rendelkezési jogokkal tervezte. Ezt már csak azért is tette, mert a XVI. századi Magyarország, különös tekintettel a törökök elleni állandó hadakozásra, a Habsburg-birodalom keleti határországa lévén, erre kellett a legtöbb gondot fordítani. Másrészt, hogy a haditanács felállításánál főleg a törökök elleni védelem központias megszervezése volt a főcél, már abból is kitűnik, hogy a portával való diplomáciai levelezést is ez irányította. Sőt ezt a kiváltságos helyzetét még akkor is megtartotta, mikor már az összbirodalom hadügyeinek az irányítását is át kellett vennie. A kelet felé irányuló diplomáciai levelezés — Porta és Oroszország — a XVIII. századig — 1741, illetve 1720 — a haditanácson keresztül folyt.

Az természetes, hogy a magyar urak a haditanács működésével és idegen összetételével nem lehettek megelégedve és ezért állandóan szót tettek annak Magyarországra való kiterjesztett hatásköre ellen. Sajnos azonban, mivel a haditanács helyébe jobbat ajánlani nem tudtak, el kellett tűrniök minden tiltakozásuk ellenére azt, hogy egy az eddigi

[51] Heeresarchiv. Wien: Bestallung. 1556.

szokásoktól és törvényektől merőben eltérő udvari főhivatal irányítsa a jövőben Magyarország hadügyeit.

A rendek e tiltakozását az 1569. évi 38. t.-c. örökítette meg. Ebben a rendek Miksa királyt arra kérik, hogy a magyar ügyekben a császári felség a magyarok tanácsával éljen. Azt kérik, hogy legalább két magyar tanácsosa állandóan vele legyen és „akikkel, ahol a szükség úgy kívánja, az ország hadügyeiről is értekezni fog."[52]

Mint mindegyik központi szerv, úgy a haditanács is, a kezdet nehézségeinek leküzdése után még igen sok változáson megy át. I. Ferdinánd halála után hatáskörét megnyírbálják a Grácban felállított „innerösterreichischer Hofkriegsrat" megalakításával, melynek főleg a vend és a horvát határ védelmét rendelték alá, amely egészen 1705-ig mint önálló hadihivatal működött is. Ekkor I. József június 5-én kelt rendeletével úgy határozott, hogy minden katonai ügy a haditanácsban intéződjék el és minden katonaság a haditanács alá rendeltessék. („das völlige Militare... von der löblichen österreichischen Hofkanzelei nicht mehr dependent, sondern hinfüro dero kaiserlichen Hofkriegsrat allein subordinirt sein solle.") A végleges alárendelést azonban csak Mária Terézia királynőnk idejében, 1748-ban hajtották végre, mikor ez a hivatal is főhadparancsnokság — Generalkommando — lesz.

II. Mátyás királyunk megkísérli a haditanács és az udvari kamara hatáskörét rendezni. Utasítja mindkét hivatalt, hogy egyenrangú hivatalok lévén, és mert egyik a másiknak alárendelve nincs, szolgálatukat az uralkodó hasznára és javára lássák el. Az udvari haditanács hatásköre kiterjed „pur lauteren Kriegsfach und was demselben anhängig", míg az udvari kamara maradjon meg „bei ihrem cameralibus." Mindennek ellenére azonban a pénzkiutalás továbbra is az udvari kamara hatáskörében maradt.[53] Ugyancsak a kamara hatáskörébe utalták az időközben felállított élelmező hivatalt — „Proviantamt" —, mert mint az 1615 évi november 15-i utasítás mondja „weil es mehrerentheils der Wirtschaft und Raitungssachen unterworfen und anhängig ist."[54]

III. Ferdinánd 1630-ban, majd később I. Lipót 1668-ban úgy rendelkezik, hogy a tanácsban csak 5 tag vehet részt,

[52] „§. 3. Cum quibus etiam de regni bellicis rebus, ubi necessitas postulabit, se collaturam: ..."

[53] Dekret des Königs Matthias, betreffend die Kompetenzgrenzen von Hofkriegsrath u. Hofkammer. Staatsarchiv. Öster. Staat. Fasc. 2.

[54] Hofkriegsratsinstruktion des Kaisers Matthias. 1615. XI. 14. bei Firnhaber: Zur Gesch. des. öst. Militärwesens. K. f. ö. Geschqu.

akiknek javaslatait és határozatait azonban a titkos tanács is megbeszéli. A pénzügyek intézésére az udvari kamara és a haditanács közös üléseket tartanak. A döntést Őfelsége hozza meg.

1655-ben a rendek a haditanács hatáskörét immár annyiban bővítik, hogy elismerik azt a jogát, hogy a magyar csapatoknak is kötelező parancsokat adhat.[55] Egyedüli kikötésük az, hogy a magyar ügyekben Őfelsége magyar tanácsosait is halgassa meg.[56]

Az 1650. II. 10-én, illetve az 1668-ban újból megerősített utasításban van először a főhadbiztosság — „Generalkriegskommisariat" — megemlítve. Erre a hivatalra a mindgyakrabban előforduló visszaélések megszűntetése érdekében igen nagy szükség volt. Főleg a szemléknél — „Musterung" — előforduló rendellenességeket kellett megszűntetni.

Ennek a hivatalnak is bővül a hatásköre, mert lassanként az ő feladata lesz a hadjáratok költségeinek hozzávetőleges előzetes meghatározása, később pedig az egész katonai költségvetési előirányzatnak — „Generalordnungsstaat" — elkészítése. E hivatásánál fogva természetesen lassanként az udvari kamara is bele-beleszól ügyködésébe, úgyhogy az 1681 évi utasítás „in ratione militaris" a haditanácsnak és „in ratione oeconomiae" a kamarának rendeli alá. A főhadbiztosság ezt a kettős alárendeltséget egészen 1746-ig többékevésbbé meg is tartja. Ekkor Mária Terézia egyenrangú udvari hatósággá teszi és egyszersmind külön utasítással is látja el.

A haditanácsnak, a kormányzat úgyszólván állandó pénzzavarai miatt, a legtöbbet kellett az udvari kamarával harcolnia. Az uralkodók ezen, mint látjuk, itt is, ott is megpróbálnak segíteni, de a gyökeres rendezést a pénzügyek rendezése nélkül nem lehetett keresztülvinni. Ilyen rendezési kísérlet volt az 1697. XII. 10-én kiadott rendelettel[57] életrehívott küldöttség — „Deputatio". Ez az udvari haditanács, az udvari kamara, a két udvari kancellária és a főhadbiztosság elnökeiből állott és fő rendeltetése az lett volna, hogy

[55] 1655. VII. t.-c. „Conclusum item est: ... in rebus quidem militaribus, jure militari per generales, et capitaneos locorum, ... processu puniantur. 1. ... capitaneorum, eorumque generalium, et vicegeneralium, amodo imposteribus legibus regni conformes, ex consilio bellico ..... extradentur.

[56] 1638. I. t.-c. 4. §. „Tertia conditio. Quod quando de rebus, et negotiis regni Hungariae aut partium ei subjectarum agetur: ea per Hungaros tractare et consultare dignabitur ..."

(Vö.: 1608. k. e. X. t.-c. 2. §., 1622 : II. 9. §., 1659 : I, 4. §.)

[57] (Instruktion Kaiser Leopolds I. für die Deputation des Status publico oeconomico-militaris.) Bécsi Staatsarchiv. Öster. Staat. Fasc. 2.

a katonai szükségletek és kívánalmak pénzügyi fedezetét előteremtése. Itt kellett az egyes országok és tartományok hadi hozzájárulását eldönteni, illetve a hadiadót meghatározni és ennek megtörténte után felosztani.

Azonban ezzel sem érték el a célt, mert ahelyett, hogy a hadügyekbe csak az eddig úgyis mindíg beleszóló udvari kamara intézkedhetett, az „aerarium bellicum"-ban immár jóformán az összes udvari hatóságok beleszólhattak. Ez semmiesetre sem gyorsította az ügymenetet, de az egyöntetűség, a szakszerűség is roppant sokat szenvedett és az útasításban meghatározott célt „status militaris in die beste oeconomi und publici gesetzt und darinnen erhalten werde" sem érte el. Mindezeken kívül az is megnehezítette az udvari haditanács ügymenetét, hogy minden egyes ügyről külön előadást is kellett készíteni s ezt a tanácskozáson bemutatni. Az itt hozott határozatot erre rávezették és minden egyes fontosabb esetben az uralkodó elé terjesztették. Ebben az utóbbi esetben pedig, az egész ügy a titkos tanács elé került és csak ennek döntése után kapott uralkodói jóváhagyást. Majd később, mikor a titkos tanács már csak méltóságot jelentett és ügykörét az 1709. III. 7-én kiadott útasítás[58] — „Konferenzordnung" — alapján a „Konferenc" veszi át, ez hatáskörét még a hadvezetés irányítására is kiterjeszti. Ebben a tanácsban azonban csak az udvari haditanács elnöke vehetett részt és így bizony igen sok esetben az elkövetett hibákat és tévedéseket nem lehet teljesen a haditanács számlájára írni. Már azért sem, mert, mint az eddig előadottakból is láttuk, a haditanács hatáskörébe tartozó ügyek úgyszólván sohasem intéztettek el itt, hanem akár előzőleg, akár utólag mindenféle egyéb hatóság is beleszólhatott és tárgyalhatta azt, míg végre az intézkedés megszületett. Így érthető, hogy a haditanács nem is volt abban a tetterős helyzetben, hogy olyan kezdeményezésekkel léphessen fel, mint amilyeneket talán éppen az adott helyzet megkövetelt volna.

De leginkább az udvari kamara az a hatóság, amely, valahányszor csak lehetséges, bele-beleszól a hadügyekbe. Így az 1714-ben a kamarán belül felállított „Hauptmilitärkommission" a kiadott útasítás szerint „das ganze oeconomicum militare"-t volt hívatva intézni.[59]

Az 1723-ban ugyancsak az udvari kamaránál megalakított „Militärreferat" is arra mutat, hogy a kamara nem igen akart pénzügyi befolyásától megválni.

[58] Bécsi Staatsarchiv. Öster. Staat Fasc. 3.

[59] Hofkammerinstruktion Kaiser Kal. VI. Bécsi Reichsfinanz archiv 63. D.

Az udvari haditanács végleges szövegezésű útasítását, melyet kisebb-nagyobb, de lényegtelen változásokkal fennállása végéig megtartott, Mária Terézia királynőnk 1745. március 25-én adta ki.[60]

Az útasítás kimondja, hogy mindent az uralkodó hagy jóvá.

A tanács főfeladata a hadrakelt sereg ügyeinek gyors elintézése, ahogy a szöveg mondja: „zuvorderist in Kriegszeiten dasjenige vorzüglich vor die Hand genommen werde, so von den Armeen einlangt oder Connexion damit hat". Sőt fontosabb és sürgős esetekben még a rendes tanácsülés összehívása sem volt szükséges „nicht erst die ordentlicher Referatsession abgewartet werden solle".

A főhadbiztosság — „Generalkriegskommissariat" —, a főszerhivatal — „Oberstzeugamt" —, a főhajóhivatal — „Oberstschiffamt" —, a főhadbíróság — „Generalauditorat" —, valamint az összes vezénylőtábornokok — „Generalkommandanten" — az udvari haditanácsnak rendeltettek alá.

Ugyancsak a haditanács ügykörébe útalták az ezredekkel való fegyelmi és harcászati rendelkezési jogot.

A főszállásmesteritörzs — „Generalquartiermeisterstab" — melyet most újonnan szerveztek, az ezredek elhelyezését és az ehhez szükséges menetek alatti pihenő helyiségeket jelölte ki, illetve ezeket a gyalogmeneteket készítette elő és irányította.

Mindezeken kívül, mint teljesen külön szervet, az igazságszolgáltatás szervét — „Justizwesen" — állította fel ez az útasítás. A legfelsőbb ítélőszék a bírói tanács — „Justizsenat" — volt.

De ugyancsak új hivatal volt az udvari hadi díjhivatal — „Hofkriegstaxamt"[61] — melynek végső fokon való ellenőrzését azonban megint csak az udvari kamarára ruházták.

Az udvari haditanács újjászervezésével majdnem egyidejűen, udvari hatósággá szervezték át az eddigi főhadbiztosságot is és így eddigi alárendeltsége megszűnik. Mint egyenrangú udvari hatóság, utasítása szavai szerint:[62] „allenthalben fähig und kräftig beizustehen" és „die disciplinam et oeconomiam militarem betreffenden Verrichtungen ... separatim vel conjunctim sich zu vernehmen", röviden: e három ható-

[60] Hofkriegsratsinstruktion der Königin M. Th. Bécsi Heeresarchiv HKR. Exp. 1008 ex april. 1745. Militärinstruktionen IX. 12.

[61] Hofkriegstaxordnung und Instruktion für den Hofkriegstaxator der Königin Maria Theresia. Bécsi Heeresarchiv. HKR. Exp. 1039 May. 1745.

[62] Instruktion der Kaiserin Maria Theresia für den gleichzeitig zum Hofmittel erhobene Generalkriegskommissariat. Bécsi Heeresarchiv. HKR. Exp. 612 ex Dec. 1746 és 626. ex Januarius 1747.

ságnak — udvari kamara, udvari haditanács és főhadbiztosság — a cél érdekében együtt kellett működnie.

Mint mindebből látjuk, az udvari haditanács fejlődésében, bár a Habsburg-uralkodók annak fontosságáról és szükségességéről minden tekintetben meg voltak győződve, mégis még hosszú időnek kellett eltelnie, hogy ez a kor kívánalmainak bár nem minden tekintetben megfelelő, hadihivatal elérkezzék ahhoz az önállóságához, melyre már a monarchia védelmének érdekében is szüksége volt. Működését tehát nem mint olyan egyedülálló és minden jogkörrel felruházott udvari hivatalét kell tekintenünk, mely intézkedéseit teljhatalmúan adhatta ki, hanem olyan hivatal volt ez, melynek ügyeibe, nagyon sokszor a katonai érdek hátránvára, úgyszólván az összes többi udvari hivatalok beleszólhattak.

Mindezek után megállapítjuk, hogy Fellner Tamásnak[63] nagyon is igaza van és találóan állapítja meg, hogy „Mit seiner schleppenden Geschäftsführung und seinem tat- und etschlusscheuen Beratungsapparate war der Hofkriegsrat nicht schlimmer als andere Behörden. Nur daß man in seinem Geltungsbereiche die Mängel des allgemeinen Systems am deutlichsten und empfindlichsten zu verspüren bekam". Magyarul, az udvari haditanács nem sokat különbözött a többi udvari hivataltól, csak hogy éppen az ő működési területén látszott meg legjobban az egész rendszer minden hibája.

vitéz Timon Béla dr.

[63] Die österreichische Zentralverwaltung. Th. Fellner u. H. Kretschmayr. Wien, 1907. A. Holzhaus. Bd. 1. 269. old.

A váradi vár.

Ebben az évben, június 6-án lesz 250 esztendeje, hogy Szent László városa, Erdélynek egykoron féltve-féltett kulcsa, 32 évi rabság után felszabadult a reánehezedett török uralom alól. Az esemény nagy fontosságából önként következik, hogy a visszavívás körülményeivel, bel- és külföldön egyaránt sokan foglalkoztak, többé-kevésbbé részletesen megírva a hosszúranyúlt ostrom történetét.

Nem akarván már nem új dolgok ismételgetésével bíbelődni, ezúttal nem hadieseményekről, hanem a sok vihart látott és átélt várról szándékozom megemlékezni, mert ennek keletkezése, fejlődése és hanyatlása — vagyis műszaki története — kevésbbé, vagy tévesen ismert.

*

* *

Várad története nem nyúlik vissza nagyon távoli időkig; se a népvándorlás zűrzavaros hullámveréséig, se a magyar honfoglalás koráig. Ugyanis, az ismeretlenség homályából csak a XI. század utolsó negyedében kezd kibontakozni az a hely, ahol Szent László királyunk Váradot, az 1093-ban már Biharvárad[1] néven szereplő települést alapította, mert hiszen mai fogalmaink szerint való városról akkor még nem lehetett szó.

A most említett időben rengeteg erdőség borította ezt a tájat, amelynek fokozatos benépesítése csak Szent László korától fogva számítható. Az ő figyelme fordult először Várad környékére, amely talán nyugati határa volt az innen Erdélybe átnyúlt nagykiterjedésű királyi vadászterületnek.[2]

Thúróczi krónikájában olvashatjuk, hogy Szent László — akkor még csak herceg, de a tiszántúli vidék ura — vadászat közben bukkant a Sebes Körözs egyik szigetére s ott — „inter flumen Kewres" — angyali intésre egyházat ala-

[1] *Zichy-Oklevéltár:* I. 1. l.

[2] *Karácsonyi János:* Szent László és Bihar-megye benépesítése. (Biharm. Rég. és Tört. Egylet évkönyve. 1909. 36. és k. ll.)

pített.[3] Ez 1075 táján történhetett s az első alapítás csupán „capitulum collegiatum", azaz társaskáptalan volt. Majd amidőn a kunok 1091-i betörése a püspökség bihari székhelyén is temérdek kárt okozott, a nagy király a püspökséget s vele együtt az egész vármegye súlypontját is, a Sebes Körözs partjára tette át.[4]

Sajnos, Váradnak sincs középkori hiteles képe, mert mindazok az ábrázolások, amelyeket gyakran még tudományos munkák is középkoriaknak mondanak, a XVII. századra, vagy legjobb esetben is csak a XVI. század végére valló állapotot tűntetik fel. Az úgynevezett Képes Krónika miniatora lefestette ugyan, nem is egyszer, a várbeli székesegyházat — már tudniillik úgy, ahogyan ő elgondolta — azonkívül pedig a vasmegyei, turnicsai templom XV. századbeli falképe is ezt ábrázolja, a hozzácsatlakozó fogaspártájú várfal egyik darabjával együtt. Ámde ez is csak a puszta képzelet szüleménye.

A most mondottak nyomán önként felvetődik az a kérdés: hogy ha így van a dolog, minő alapon merek az alábbiakban Várad középkori váráról szólani? Hogy minden kétséget eloszlassak, a később elmondandó részleteknek bizonyos fokig eléje vágva, már most megemlítem, hogy van Váradnak több olyan XVI. és XVII. századból való képe, sőt a várnak egy a XVII. század első éveiből való tervrajza is, amelyen, az újkori város *belül*, a középkori is felismerhető.[5] Ha tehát lehámozzuk róla a XVI. század utolsó harmadától fogva épült olasz-bástyarendszerű övet, nagyjában előttünk áll a hajdani középkori erősség. Ennek felépítménye sokat változhatott és bizonyára változott is hosszú századok folyamán, de eredeti alaprajzát, legalább főbb vonásaiban, a XVII. század első negyedéig megőrizte.

Nem is volt reá semmi kényszerítő ok, hogy merőben új alapon új várat építsenek. A mongol támadás nem pusztította el egészen a régit s az 1474-i török rajtaütés, valamint az 1514-i pórlázadás se okozott elevenbevágó kárt. Sőt az 1556—57-i ostrom után se került rögtön új építkezésre a sor.

De a vár tulajdonosa — a káptalan — már csak azért is húzódozhatott valami alaprajzbavágó gyökeres változtatástól, mert a középkori nagyon alacsony, fövénnyel és kaviccsal borított színten, igen nagy nehézségbe ütközhetett az

[3] *Thuróczi János:* Chronica Hungarorum Cap. LIX. *(Schwandtner:* Scriptores Rerum Hungaricarum. I. 1765. kiadás, 216. l.)

[4] *Karácsonyi:* Szent László király élete, 67. l.

[5] 2. és 4. ábra.

alapozó munka, már csak a szükségképpen feltóduló talajvíz miatt is.[6]

Nem akarok itt hosszadalmas és talán unalmas ikonográfiai magyarázatokba bocsátkozni. Röviden csupán annyit említek meg, hogy a mondanivalóim alapjául szolgáló képeket és tervrajzokat valamikor — több mint 30 évvel ezelőtt — a helyszínén pontosan ellenőríztem. Továbbá azt is tudnunk kell, hogy *a középkori vár nyugati körfalának egy része most is meg van,* persze a föld alatt, de 1911-ben, amikor a vízvezeték készült, napvilágra került, igazolva és hitelesítve azokat az ábrázolásokat, amelyeknek nyomán a középkori várat ismertetni akarom.

I.

A középkori vár.

Mint a XI. században épült magyarországi várak nagy része, a váradi is úgynevezett „templomvár" volt. Vagyis csupán a székesegyház és a körülötte lévő épületek védelmére szolgált, pusztító, rabló lovascsapatok ellen, amelyek amilyen hirtelen jöttek, ugyanolyan gyorsan el is tűntek. Így hát nehézkes ostromgépeket sem cipelhettek magukkal. Menedéket adhatott továbbá az ilyen templomvár a környék népének is, lázadás, vagy külső támadás esetén. Az efféle erődítmény nem volt se völgyzáró, se útzáró, se hídfő. Ennélfogva nagy tévedés volna, ha valaki a váradi vár építését is, ezeknek a feladatoknak egyikével vagy másikával akarná egybekapcsolni.

A templomvár, vagyis az egyházi- és hadiépítés elemeinek ez a különös keveréke, hosszú multra tekinthet vissza. Keletkezése időszámításunk V. vagy VI. századában kereshető; technikája a XI. századra már teljesen kifejlődött és megállapodott.[7] Azok az ismeretlen, de bizonyára idegen mesterek, akik a váradi székesegyházat tervezték, kétségkívül jól ismerték és alkalmazták is mindazokat a szabályokat, amelyek szerint egy ilyen védhető templomnak és külső védővonalának épülnie kellett.

Nem lehet vitás, hogy a váradi templomvár magva Szent László félköríves stilusban épült, háromhajós, ikertornyos székesegyháza volt, amelyet a XIV. században csúcsíves csarnoktemplommá alakítottak át.

[6] A vár területének színtje 800 év alatt, több, mint 3 méterrel emelkedett. Nem is sok, ha meggondoljuk, hogy egy-egy évre átlag félcentiméter se esik.

[7] *L. A. Maggiorotti:* Chiese fortificate. (Esercito e Nazione: 1931. évf. 882. és k. ll.)

A szokásos megoldás szerint, a templomház igen erős kapuit és ajtóit, belülről könnyen el lehetett torlaszolni. Ennek megtörténte után csak létrán, vagy valami könnyen felhúzható lépcsőn lehetett, a föld felett több méter magasságban vágott szűk nyíláson át, a tornyok egyikébe jutni. A tornyokat egymástól és a templom főpárkánya alatt futó — gyámköveken, vagy pilasztereken nyugvó — védőfolyosótól, csapóhíd választotta el. A templomot övező körfalak belső oldalán, kellő magasságban, szintén védőfolyosó húzódott végig.

Természetesen arról is kellett gondoskodni, hogy a külső védőövről, vagyis a főgátról visszavert védőcsapat könnyen bejuthasson az utolsó mentsvárba, a templomépületbe. Erre szolgált egy vagy több összekötő fal és folyosó a külső védővonal és a bejáróréssel ellátott torony között.

A váradi vár legkorábbi, de — sajnos — nagyon rövid és éppen ezért nem is eléggé világos leírása, a mongoljárást átélt Rogerius kanonoktól származik.[8]

Tudósításából teljes bizonyossággal csak annyit olvashatunk ki, hogy körülárkolt, tornyos erődről van szó.[9] Nem volt tehát „vízivár", mert akkor az árok fölösleges lett volna. Sőt sehol sem volt közvetlenül szomszédos a folyó egyik ágával se. Tudnunk kell ugyanis, hogy a középkorban a Sebes Körözs a várostól keletre három, a városon át pedig két ágban folyt.[10] A délit (a kisebbiket) a XVII. században Kis Körözsnek hívták.[11] Ebbe torkollott, a Vadkert és Velence nevű városrészek között, a közeli Püspök- és Félix-fürdő meleg forrásaiból táplálkozó Hévjó, mostani elcsúfított nevén: Pece.[12] A vár középpontja, a székesegyház, a két Körözs-ág közé, feleúton épült. (1. ábra.)

Rogerius leírásából az is kiviláglik, hogy Kádán támadásakor a vár egyik része már romlott volt s ezért „széles fallal" kellett sebtében kijavítani.[13]

Több vitára adott már okot és maig is eldöntetlen, hogy Várad XIII. századbeli vára kőből vagy fából volt-e? Az utóbbi

[8] *M. Rogerii* Miserabile Carmen. Cap. XXXIV. *(Schwandtner:* i. k. I. 514. l.)

[9] „Nam magnis munitum erat fossatis, et turribus ligneis super muros". (I. h.)

[10] A váradi káptalan legrégibb statutumai. *(Kiadta Bunyitay Vince,* 1886.) 32. 33. l.

[11] Nem tévesztendő össze a mai Kis Körözzsel, mert azt a középkorban „Viaszos"-nak hívták. (U. o. 32. l.)

[12] *Szalárdi János:* Siralmas Krónika, (Újabb Nemzeti Könyvtár II. 365. l.)

Miles Mátyás: Siebenbürg. Würg-Engel, 206. 207. l.

[13] „Et cum castrum ex una parte dirutum cerneretur, amplo muro illud fecimus reparari". *(Schwandtner:* i. h.)

feltevés hívei azt hangoztatták, hogy a mongol veszedelem előtt minálunk nem igen építettek kővárat. Továbbá arra is támaszkodtak, hogy Rogerius, minden félreértést kizáróan, fatornyokról beszél. Már pedig sehogysem hihető, hogy valamely vár tornyait fából, kötőgátjait pedig téglából vagy kőből építették volna. Tehát, ha a kanonok leírása nem csal, az egész várnak fából kellett lennie.

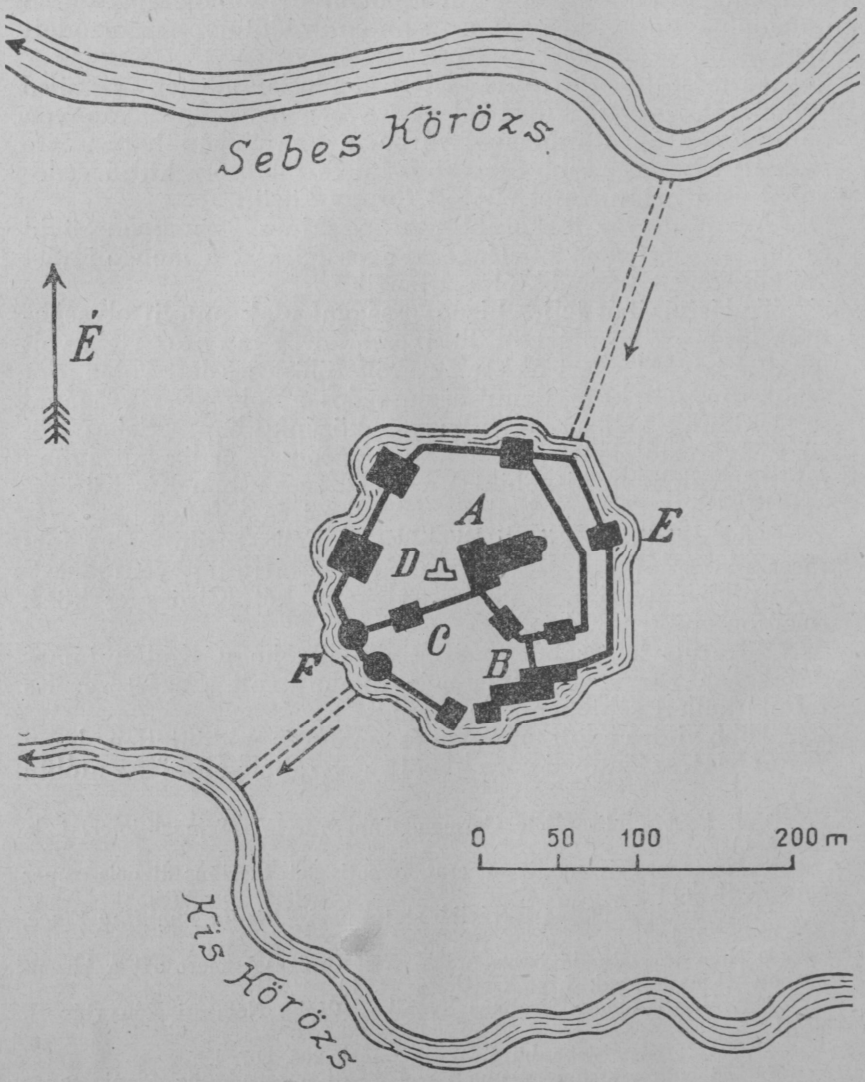

1. — A középkori vár.

Ez mind helyes és igaz. Azonban ne feledjük, hogy Várad 1192-től, vagyis László szenttéavatásától fogva, országos zarándokhely lett, mert székesegyházában őrizték a nagy király földi maradványaiból azt, amit a középkor ereklyetisztelete másfelé nem hordott. Így hát feltehető, hogy egy ilyen fontos kegyhely oltalmára nem látták elegendőnek a, kivált nedves talaj esetén, könnyenromló palánkot.

Ezen az alapon *talán* arra lehet következtetni, hogy a vár téglából vagy kőből épült s csupán a tornyoknak a kötőgátak fölé magasodó része készült fából, amire elég példa volt. Ez azonban csak feltevés, amely lehet helytálló is, meg nem is.

Az idecsatolt 1. ábra Várad középkori várának alaprajzát mutatja. Mint látjuk, a körfal mintegy 550—600 méter kerületű, szabálytalan hétszöget zár be,[14] amelynek déli oldalát, legalább részben, a püspöki lak alkotta, úgy hogy külső fala közvetlenül a védővonalba esett. Háromszor megtört homlokzatánál fogva, jól oldalozható épület volt.[15]

A körfalat szabálytalanul elosztott, különböző méretű tornyok szakították meg. A keleti oldalon látható torony *(E)* mindenik képről hiányzik, de kétségtelen, hogy legalább egynek azon a homlokzaton is kellett valamikor állania. A székesegyháztól *(A)* délre, az ilyen elrendezésben más templomvárakban is látható püspöki udvar *(C)* terül el. A templom főbejárata előtt pedig Szent László lovas-, Szent István és Szent Imre gyalogszobra *(D)* állott: mindaháromt a Kolozsvári-testvérek XIV. századi alkotása.[16]

A vár kapuja az északi homlokzaton, a torony szomszédságában volt: mivel azonban a váradi káptalannak 1370 táján összeírt legrégibb statutumai „északinak" mondják, mind ebből, mind egy másik körülményből arra lehet következtetni, hogy — úgy mint a XVI. században — a XIV-ikben is már két kapu nyílott a főgáton. Ugyanis, a délnyugati homlokzaton két kerek torony áll, egymás közvetlen közelében *(F)*. Az ilyen ikertornyok között mindíg kapu nyílott: itt lehetett tehát a vár második bejárója.

De talán felbukkanhat most az a kérdés: védhető volt-e valóban a székesegyház? A válasz csak igenlő lehet, mert az a belső gát, amely az északi homlokzat tornyától a püspöki udvar védővonaláig ér, továbbá ugyanennek az udvarnak északi, a székesegyház déli tornyához csatlakozó kerítése, csak a templomnak a körfal védőfolyosójával való összeköt-

[14] Egyes XVII. századbeli ábrázolásokon csaknem körré változik.
[15] Az 1. ábrán: *B*.
[16] 1660-ban pusztultak el.

tetését szolgálhatta, még pedig azért, hogy a főgátnak akár északi, akár nyugati homlokzatáról a székesegyházba lehessen jutni. Ennek nem lenne semmi értelme, ha a templom nem védhető s nem tölti be az utolsó támaszpont szerepét a várbahatolt támadó ellen.

Mivel, az elmondottakból láthatóan, a vár nem volt nagy, a székesegyházon, Szűz Máriának az északi kapu közelében állott kisebb egyházán,[17] Keresztelő Szent Jánosnak bizonyára szintén csak kápolnaszerű templomán[18] s a püspöki lakon kívül, nem férhetett bele nagyobb épület. Ezért a kanonokok se a várban, hanem a mai Nagyvásártér helyén állott Péntekhely, vagy Péntekszer nevű belvárosban laktak.

Nagyon kétséges, vajjon ez meg volt-e kezdettőlfogva erődítve, mert Rogeriusnak az a megjegyzése, hogy „ha a várost nem védhetnők, a várba vonulunk vissza"[19] tulajdonképpen semmit se mond. Így is, úgy is lehet magyarázni. Annyi azonban bizonyos, hogy Péntekhely a késő középkorban, sőt még azután se volt igazi „kulcsos város". Az 1532-ben Váradon járt Della Valle Ferenc se fallal, se mással be nem kerített alföldi kisvárosnak mondja Váradot.[20] Ha tehát a településnek a vár után legfontosabb része — a belváros — nyilt volt, önként következik, hogy a többi középkori városrész (részben talán csak utca): Velence, Padova, Bologna, Vadkert, Szombathely, Zsupos, Egerszeg, Ujbécs, Olaszi és Szentpéter se lehetett védhető.

Rogerius nagyon rövidrefogott leírása után, sokáig nem hallunk semmit a vár állapotáról. Csak a XV. század utolsó negyedében szólal meg Ranzano Péter lucerai püspök, aki a morva származású Filipetz János váradi püspök[21] alkotásait akarván magasztalni, humanista írónál megszokott túlzással azt állítja, hogy Filipetz be nem vehető várat épített, roppant tornyokkal és falakkal.[22]

Mi lehet igaz mindebből? Az 1. ábrára pillantva, rögtön láthatjuk, hogy a középkori vár alaprajza nem mutat egységes tervre. Déli felének apró tornyocskái régebbieknek *látszanak* az északi, de főként a nyugati homlokzat nagyobbterjedelmű tornyainál. Némi valószínűséggel arra gondolhatunk

[17] A váradi káptalan legrégibb statutumai: 72. l.

[18] *Bunyitay:* A váradi püspökség története, III. 120. l.

[19] *Schwandtner:* i. h.

[20] „Varadino è città piccola in pianura, senza alcun altra Serraglia di muro, ne d' altra sorte". (Magy. Tört. Tár. III. 25. 26. l.)

[21] 1476—1490.

[22] „Struebat Varadini arcem inexpugnabilem, cujus ingens murus turresque, et idoneae tanto operi mansiones satis plane ostendunt magnitudinem animi conditoris". (*P. Ranzani* Epitome Rerum Hungaricarum. — *Schwandtner:* i. k. I. 551. l.)

tehát, hogy Filipetz talán ezeket építette újjá, amivel azonban a vár középkori jellegén mitse változtatott.

Tudnunk kell ugyanis, hogy az ágyúnak a várharcba már aránylag korán történt beállítása következtében, a középkori várak magas, de elég vékony körfalai és részben csak figyelésre szánt tornyai, nem feleltek meg többé a sikerrel biztató védelem követelményeinek. Ezért, mind a tornyokból, mind a kötőgátakból, jókora darabot lebontottak s az utóbbiakat belső oldalukon széles földhányással támasztották meg. Ezenkívül földdel töltött vagy boltozott, de mindkét esetben ágyúk befogadására alkalmas nagy rondellákat, baluardokat ragasztottak a várhoz. Ez volt a várépítésnek úgynevezett átmeneti stilusa, amelyet csak a XVI. század első éveitől kezdve vált fel egyre sűrűbben az olasz bástyarendszer.

Azonban Váradon nem látjuk ennek az átmeneti stilusnak semmi nyomát. A belső, vagyis a régi vár, mind Houfnagel 1598-i metszetén, mind az ennek nyomán készült többi képen is, a középkori várépítés vonásait mutatja. A kötőgátak szabadon állanak, tehát könnyen ledönthetők s egyetlen rondella se járult hozzájuk.[23] Ilyen várat a XV. század végén már nem terveztek; Filipetz tehát mindent középkori alapon újított meg.

II.

A vár átalakulása.

A váradi vár középkora nem zárult le a határjelzőül általánosan, bár nem helyesen elfogadott 1492. évvel, hanem még 78 évig tartott.

De miután Gyula 1566 szeptember 1-én a török hatalmába jutott s így Váradból — földrajzi helyzeténél fogva — végvár lett, nem lehetett már sokáig meghagyni akkori, mindenképpen elavult állapotában, hanem gondoskodni kellett róla, hogy a bástyarendszer szerint épüljön át. Ennek szükséges voltát már János Zsigmond fejedelem is átlátta s valóban, még az ő uralkodásának végén, megindult az építkezés.

*

Azonban mielőtt ennek részleteire áttérnénk, talán nem lesz fölösleges legalább röviden szólani a bástyarendszer mivoltáról, mert erről legtöbb embernek hamis fogalmai vannak. Általános jelenség, hogy alaprajzától és berendezésétől

[23] A rondellák jellegzetes példáit láthatjuk ma is Budavárának északi és nyugati homlokzatán.

függetlenül, bástyaként hallunk emlegetni mindent, ami a kötőgátak elé szögelik. „Körbástyáról" is hallunk, holott a bástyarendszer éppen a kerek oldalazó és távolbaható építményeknek üzent kérlelhetetlenül hadat.

Röviden meghatározva, ez a rendszer bástyáknak és kötőgátaknak nem ötletszerű, hanem szigorú szabályokhoz kötött váltakozása. A súlypont a bástyákon van. Azonban ahhoz, hogy valamely erődítmény erre a névre számot tarthasson, nem elég a sokszögű alaprajz. Alapvető kellék a jókora terjedelem is, mert ennek hiányában nem lehet elegendő ágyút állítani reá. A bástyának továbbá az ötszög négy (esetleg mind az öt) oldalával határoltnak kell lennie, még pedig úgy, hogy a kiszögelő négy oldal közül a két hosszú a homlokzatot, a két rövid pedig a szárnyat alkossa. Meg kell lennie annak a lehetőségnek is, hogy a homlokzat ágyúi keresztűzbe foghassák a vár előtti térszínt: a szárnyak ágyúival pedig a kötőgátak előtti holt teret lehessen kiküszöbölni.

A kötőgátra állított ágyúk lövőiránya a szomszédos két bástyahomlokzat ágyúinak lövőirányát keresztezte. A szárnyak, az olasz bástyarendszer szabályai szerint, a hozzájuk csatlakozó kötőgátra merőlegesek, s kazamatáik — hogy jobban legyenek védve — a homlokzat lekerekített vagy levágott füle[24] mögé vannak hátratolva. Minthogy azonban a kötőgáttal derékszögben találkozó szárnyról nem lehetett a szomszédos homlokzat előtti árkot pásztázni: a rendszer fejlettebb korában úgy segítettek ezen a hiányon, hogy a kötőgát közepét tompaszögben megtörték: ezzel a szárnyak ágyúinak lövőiránya a szomszédos bástya homlokzatával lett párhuzamos, eltűntetvén az ottani holt teret. Ugyanezt érték el azzal is, hogy a kötőgát két végét törték meg s végpontjaira állították merőlegesen a szárnyakat. Az előbbi megoldás a budavári Halászbástyán,[25] a másik Gyulafehérvárott látható.[26]

Az árok mindkét partja falburkolatot kapott. A külső partot „controscarpa", a belsőt „scarpa" névvel jelölték az olaszok.[27] Kezdetben nem tudtak gyökeresen szakítani az átmeneti stílus hagyományaival s ezért az árok belső fala jóval magasabb a külső ároklejtőt burkoló falnál: tehát már messziről jól látható célfelület volt. Ezen idők múltával úgy segítettek, hogy az escarpe-fal párkányát a contrescarpe-falé-

[24] Orecchione, orillon.

[25] Az elnevezés nem szabatos, mert ez az erődítmény nem „bástya", hanem két félbástyából és egy kötőgátból álló „Hornwerk" (opera a corno). Nehezen kimondható magyar neve: „szarvmű".

[26] *Gyalokay Jenő:* Erdély várai 1736-ban (Hadtört. Közlemények; 1935. évf. 242. és k. ll.)

[27] Használatosabb a francia „escarpe" és „contrescarpe" név.

val egy színtre süllyesztették. Ha az árok szélessége kellően volt méretezve, akkor a külső árokpart elé helyezett „glacis"[28] tarajvonala fölött, 15 foknál nem meredekebb pályán átsuhanó lövedék már nem találhatta el az escarpe-fal párkányát se.

Az escarpe-fal fölött földből készült mellvéd, emögött pedig ágyúpad volt, amelyről vagy a tarajvonal fölött, vagy a mellvédbe vágott résen át lőttek a harántgátak, vagy ezek hiányában földdel töltött sánckosarak közé állított ágyúk. A szárnyak ágyúit bombaállóan boltozott kazamatákban helyezték el.

A bástyarendszer teljes kifejlődésének fokán, a várat külső mellékművekkel, még pedig a kötőgátak elé szögelő pajzsgátakkal,[29] és a bástyahomlokzatokkal párhuzamos fedőgátakkal[30] is körülvették.

Lássuk mármost, hogy mindebből mi és hogyan valósult meg Váradon?

*

* *

A váradi új vár története 1570-ig nyúlik vissza.[31] Ebben az évben, a január 1. és 6. között tartott medgyesi országgyűlés már rendelkezik a költségek fedezésére szükséges adó kivetéséről, továbbá az építkezéshez megkívánt szekerek és „apró mívesek" állításáról.[32] A szászoktól kőfaragókat, kőműveseket és téglaégetőket kért erre a célra a fejedelem. Ezt a kívánságot az 1573 január 1. és 6. közötti kolozsvári országgyűlésen is hangoztatta János Zsigmond utóda, Báthory István.[33] Majd, egy évvel később, maguk az erdélyi rendek kérik Báthoryt, hogy viselje szívén Várad várának építését.[34]

Sajnos, mindeddig nem sikerült megállapítani, hogy ki készítette az első tervet? Egyes nyomokból némi valószínű-

[28] Magyar neve nincs, honvédnyelven: „sikam". Az olaszoknál „spalto" („lejtő"), de ez se szabatos, mert a glacis voltaképpen töltés, amely meredek lejtőjével a várárok felé fordul, a másik oldalon pedig nagyon menedékesen símul el.

[29] Ravelin, rivellino.

[30] Contregarde, controguardia, falsabraga.

[31] *Karácsonyi* szerint 1569-ig (Békés-megye története: III. 155. l.)

[32] Erdélyi Országgyűlési Emlékek: II. 273. l.

[33] U. o. 333. l.

[34] „Könyörgenek nagyságodnak fejenként az nagyságod hívei, hogy nagyságod viseljen oly gondot az mívre, hogy mind ez ideig volt és történt fogyatkozások ne legyenek benne, hanem isten segítségével jó módon vitesse véghez, hogy az nagyságod nevét mi is utánunk valók is örökké dicsirhessük és magasztalhassuk ez féle gondviseléséért". (U. o. 548. 549. l.)

séggel arra lehet következtetni, hogy a kétségkívül olasz hadimérnök a bolognai Domokos mester (Domenico da Bologna) volt. Erről tudjuk, hogy 1534 és 1540 között János királyt szolgálta. Budavárában ő fejezte be az úgynevezett „Esztergomi-rondella", továbbá a déli homlokzaton állott „Baluardo d'Italia" építését. Ő építette továbbá — mintegy mutatványszámként — a budai várnak egyetlen XVI. századi bástyáját, az északkeleti homlokzaton álló „Erdélyi-bástyát." János király halála után Erdélybe ment s mint abban az időben egyetlen ott tartózkodott olasz építész, Alvinconi és Szamosújvárott dolgozott.[35]

Báthory István 1581 február 1-én kelt rendeletéből azt is tudjuk, hogy a meg nem nevezett tervező meghalt, még mielőtt nagy művét bevégezte volna.[36] Örökébe újabb, részben már ismertnevű olasz várépítők jöttek, de — mint máshol is mindenütt — itt is meglátszik a váron, hogy egymásután többen foglalkoztak vele s mindenik a maga sajátos elgondolását akarta érvényesíteni. Nem csupán a szakember, hanem a laikus is rögtön észreveheti, hogy a váradi vár nem teljesen egységes terv szerint épült. Ez nemcsak az alaprajzból, hanem a felépítmény egyenlőtlen voltából is nyomban kitűnik.

Annyi bizonyos, hogy a tervező kezdettőlfogva se gondolhatott a középkori várnak bástyarendszerre való átalakítására, mert arra a kis hétszögre nem lehetett volna hét, vagy akár csak öt valamirevaló bástyát se állítani, anélkül, hogy az egyes alkotórészek szokásos aránya meg ne bomlott volna. Ennélfogva az öt bástyából és ugyanannyi kötőgátból álló új védőövvel körülfogta az *alapjában* változatlanul hagyott régi erődöt, úgy, hogy Váradnak ettőlfogva kettős vára volt, ami különben Szalárdi és Bethlen János leírásából is kiviláglik.[37]

Az építkezés a csúcsával délfelé mutató „Királyfia"-bástyával (2. és 3. ábra) indult meg, de nem előbb 1570-nél, s az ötödik („Föld"- vagy „Fa"- később „Bethlen"-) bástyán át, 1596-ban a Királyfia-bástya nyugati szárnyánál be is végződött legalább is annyiban, hogy ezzel az új védőgát nagyjában bezárult.

[35] V. ö. *Florio Banfi:* Domenico da Bologna: 11. és k. ll.

[36] *Florio Banfi:* Báthory István és Domenico Ridolfino (Hadtört. Közlemények: 1941. évf. 26. l.)

[37] *Szalárdi* azt írja, hogy Gyula eleste után a vár „derekasabb bástyákkal építtetni és környülvetetni úgy kezdetett" (I. m. 363. l. továbbá: 241. és k. ll.) *Bethlen* szerint: „Arx ipsa duplex". (Commentarii de Rebus Transilvanicis: III. 13. l.)

Mivel a vár területe merőben sík, kétségtelen, hogy a korán elhalt hadimérnök teljesen szabályos várat tervezett, egyenlő nagy bástyákkal és egyforma hosszú kötőgátakkal. De nyilvánvaló, hogy csak a Királyfia-bástya és talán a tőle északkelet felé induló kötőgát épülhetett az ő elgondolása szerint, mert a sorrendben utána következő Veres-bástya egészen más. Ugyanis, a Királyfia-bástya escarpe-fala a felemagasságában húzódó párkánytól felfelé függélyes, tőle lefelé pedig erősen lejtős. Ez az alsó rész faragott terméskővel van burkolva. Ezenkívül az egész építmény jóval kisebb a Veres-bástyánál, amely — legalsó részét leszámítva — téglából épült s az árok fenekétől a párkányig egyenletes hajlásszögű.

A munkát — talán már 1572-től fogva — többszöri megszakítással, Genga Simon folytatta,[38] mindaddig, míg egyéb teendői végleg másfelé nem szólították. Megbízható adatok hiányában nem követhetjük nyomról-nyomra a vár építésének minden fázisát. Csak gyaníthatjuk, hogy az 1576 május 1-én lengyel királlyá választott, de Erdély ügyeivel azután is törődő Báthory István, nem jó híreket kaphatott a váradi építkezés haladásáról. Legalább is erre mutat, hogy 1581 februáriusában ide küldte az őt szolgáló Ridolfino Domokos hadimérnököt, s azzal bízta meg, hogy vegye alaposan szemügyre a várat és győződjék meg róla, vajjon az utódok jól megértették és követik-e az elhúnyt építész terveit? Vizsgálja meg az árkot, továbbá a bástyákat is, főleg a legutolsónak[39] kazamátáit s ha valami hibát talál, állapítsa meg, hogyan lehetne kijavítani. A várnak nagyon kezdetleges állapotára vall az útasításnak az a pontja, amely szerint Ridolfinonak el kell döntenie, hogy a kaput hova lehetne legkönnyebben tenni s hogy a mellvédek kőből, vagy földből készüljenek-e?[40] Mindez azt bizonyítja, hogy a bástyák valamennyire állottak már, de a kötőgátak még csak ideiglenes palánkok lehettek, mert végleges formájukban a kapunak is készen kellett volna lennie.[41]

A fenti utasításból az látszik, hogy Báthory a legelső tervet pártolta. Erre vall az is, hogy — talán éppen Ridolfino közbelépése folytán — a Csonka-bástya falazásakor telje-

[38] *L. A. Maggiorotti:* Architetti e architetture militari, II. 380. l.
[39] A későbbi Bethlen-bástya.
[40] *F. Banfi:* Báthory István és Domenico Ridolfino, (36. 37. l.)
[41] A kapu a nyugati homlokzat közepére épült. Rácz András ny. városi levéltáros szíves közlése szerint, az utóbbi években, az Aranyos- és a Veres-bástya közötti kötőgátban, úgyszintén a Csonka-bástya déli oldalán is, boltozott kapu bukkant elő. Kétségtelen, hogy egyik se igazi kapu, hanem csak „poterna" lehet.

sen visszatértek az eredeti megoldáshoz, vagyis a Királyfia-bástyánál alkalmazott harántmetszethez.

Ridolfino 1582 augusztusának végén újból Váradra ment, de nem hosszú időre, mert a következő tavaszon már Baldigara Oktáv hadimérnök — Érsekújvár tervezője — jelent meg Váradon, az építkezés felülvizsgálása végett. Possevino Antal jezsuita, Kassán találkozott Baldigarával s ez feltárta előtte a váradi váron észlelt fogyatkozásokat.[42] Jelentést is készített róluk, amelyet Possevino október 20-án Como bíboros útján továbbított Báthoryhoz.

Ennek kérésére Rudolf király 1583 december 9-én megengedte, hogy Baldigara újból Váradra mehessen.[43] Mivel azonban sokféle elfoglaltsága miatt ő sem maradhatott állandóan ott, legjobb esetben is csak az ő útasításai nyomán, de személyes felügyelete és vezetése nélkül folyt tovább a munka.

1598-ban, de még a török támadás előtt, Báró Roedern Menyhért várparancsnok meghívta Gróf Isolani Márkot — abban az időben neves szakértőt — hogy amit lehet javítson a váron.[44] Ámde a szeptember 26-tól november 3-ig tartott kemény ostrom mindenféle építőmunkát meghiúsított. A csak fából és rőzsefonattal megkötött földből épült délnyugati (később Bethlen-) bástya s a tőle délkeletfelé induló kötőgát, ebben az ideiglenes állapotban volt kénytelen szembenézni a szerencsére meghiusult támadással.[45]

Az ostrom után nemsokára a műszaki téren nagyon jártas Basta György tábornok jelent meg Váradon, a vár sokféle fogyatkozásának megszűntetése végett. De a látottakról nagyon lesújtó véleményt mondott abban a jelentésében, amelyet 1598 december 30-án, a helyszínéről, Miksa főherceghez intézett.[46] Ugyanabban az időtájban újabb olasz építész is tűnik fel Váradon, Tarducci Achilles személyében, azonban arról, hogy mit végzett, nincs adatunk.[47]

A következő év tavaszán — fennállása óta először — a

[42] *Fraknói Vilmos:* Possevino nagyváradi látogatása 1583-ban. (Biharm. Rég. és Tört. Egylet Évkönyve, 1902. 3. és 15. l.)

[43] *Banfi Florio:* i. m. 29. 30. l.

Possevino kísérőleveléből az tűnik ki, hogy akkor még élt Ridolfino: „S. M-tà non mi scuopra al Ridolfino, accioche stiamo in pace". (A Vatikán titkos levéltára: Germ. 94. — 268 v — 269 r. és u. o. 306 r. — *Vitéz Kárpáthy-Kravjánszky Mór* szíves közlése: Roma, 1933 dec. 2.)

[44] *Maggiorotti:* i. m. II. 436. l.

[45] A védőcsapat hősiességének kétségbevonhatatlan bizonyítéka, hogy ilyen bevégezetlen állapotában is meg tudta a várat védelmezni.

[46] „(le) imperfettioni di questa fortezza... sono infinite:... perchè non ha in se altro di buono che la forma". (*Veress Endre:* Basta György levelezése, I. 156. l.)

[47] *Maggiorotti:* i. m. II. 383. l.

vár lerombolásának gondolata is felbukkant.[48] De az Udvari Haditanács nem hagyta helyben ezt a javaslatot, amely most már végleg el is tűnt a napirendről. Basta tehát magához vette az előbb már említett Isolanit s 1599 július 6-án ismét Váradra ment, az ostrom okozta károk alapos kijavítása végett.[49]

*

* *

Várad megújult vára 1598-ban állotta ki az első, még pedig sikeres tűzpróbát s ezzel jutott, az ország határain túl is, az általánosabb érdeklődés homlokterébe. Érthető tehát, hogy többen is lerajzolták, még pedig leginkább abban a helyzetben, amint a török javában ostromolja. Bizonyos, hogy ezeknek az ábrázolásoknak nagyrésze nem hiteles, mert a rajzoló nem a valódi állapot megörökítésére, hanem elsősorban művészi hatásra törekedett. Van olyan kép is, amelyen Várad annyira eltorzult, hogy rá se lehet ismerni.[50]

Houfnagel György rézmetsző, aki sok magyar vár képét készítette el, 1598-ban megfordult Váradon s lerajzolta az egész várost.[51] Ez se tökéletes munka, de egyes kisebb hibái és fogyatkozásai ellenére is, Várad valamennyi akkori képe közül a leghelytállóbb. A várat — helyesen, — be nem végzett állapotában ábrázolja s, mint Szalárdi hitelt érdemlő leírása igazolja, Péntekhely védőműveit, sőt utcáit is, elég híven vetette papírra. Ez az utcahálózat főbb vonásaiban egyezik az 1691-i felvételen láthatóval. Ellenben az északi városrész (Olaszi) képe teljesen elnagyolt; ilyen akkor se lehetett, mert az 1552-i adóösszeírás szerint 110 portája volt, tehát nem csupán a Houfnagel rajzán látható néhány elszórt házból állhatott.

Lássuk most, mit mond ez a metszet, Szalárdi és mások egyes adataival kiegészítve. *(2. ábra.)*

A belső (középkori) vár rajza megfelel az 1. ábrának, azzal a különbséggel, hogy nyugati fele Houfnagelnál csaknem félkörré változott. Közepén a székesegyház, tőle délre a püspöki udvar és a püspöki lak látszik. Ebben székelt egyideig Izabella özvegy királyné.

[48] „... quella piazza si potria con un mediocre essercito difendere, per esser il sito di essa molto avantagioso... quando questo non sia, trovarci molto meglio... che Sua Maestà la fecesse del tutto rovinare e distruggere..." *(Veress* = i. k. 193. l.)

[49] U. o. 222. l.

[50] Például Della Scala rajza.

[51] Címe: VARADINUM, vulgo Gros Wardein, Transiluaniae oppidum, cum munitissimo propugnaculo. In prouinciae introitu secundo, a Mahumeta Turcarum Imp. obsessum, et frusta tentatum. *(2. ábra.)*

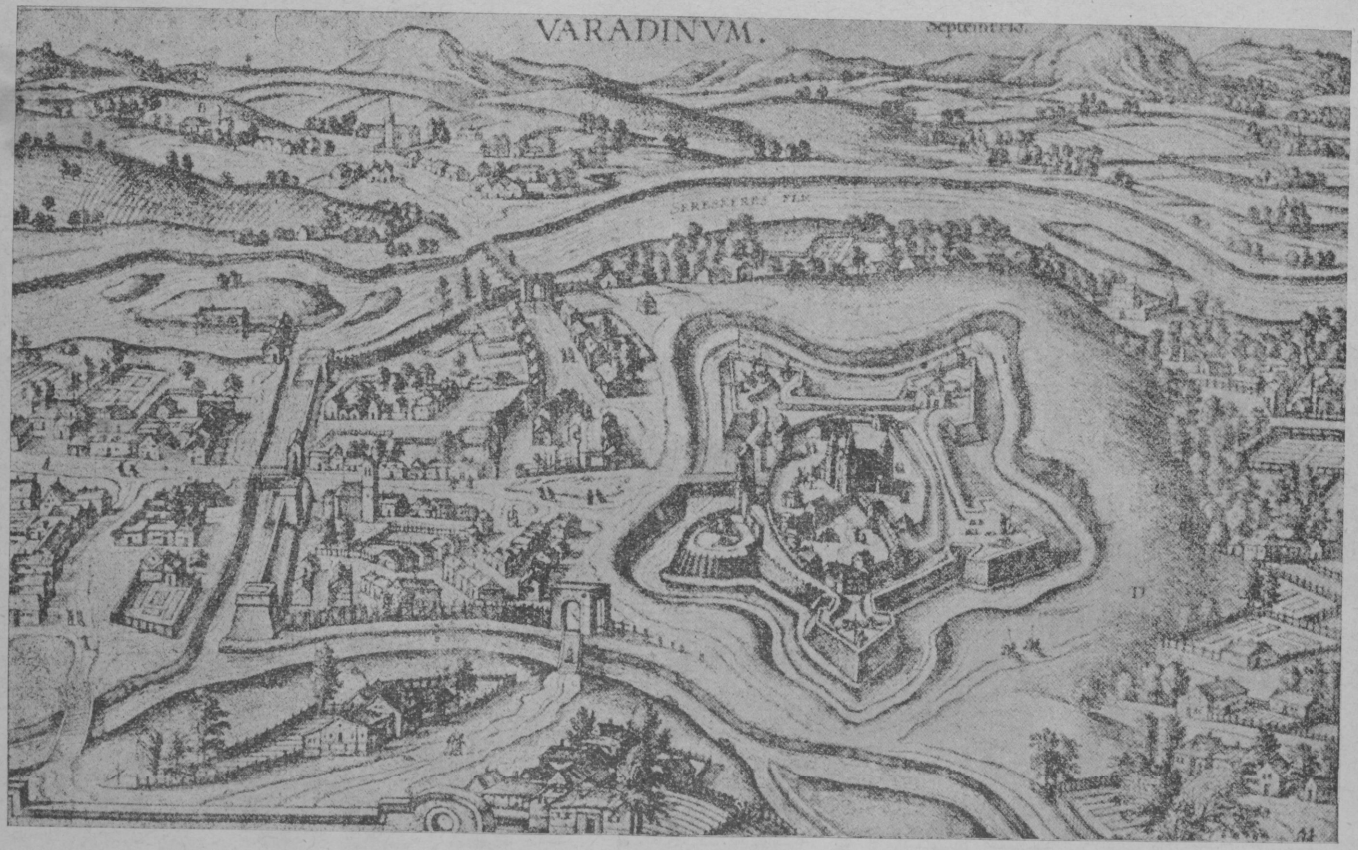

2. — Várad 1598-ban (Houfnagel György metszete)

A körfalak feltűnően alacsonyak és semmiképen se vallanak a középkori várépítés szabályaira. Ez érthető is, mert amikor a bástyás védőgát felépült, nem lehetett többé golyófogóul meghagyni a föléje magasodó tornyokat és kötőgátakat. Le kellett belőlük jókora darabot bontani. Ezzel, természetesen eltűnt a védőfolyosó, minden kellékével és járulékával együtt. Eltűnt a falakat koronázó fogaspárta is. Az így lefaragott kötőgátakon kőből készült nyeregtető fedte be a belsejükben végigfutó nagyon szűk, boltozott folyosót, amelynek külső falát elég sűrű keskeny lövőrések törték át. Ezen a folyosón és a tornyok földszintjén át, körül lehetett járni a várat. Azt, hogy a kötőgátak csakugyan ilyenek voltak, hogy tehát Houfnagel nem valótlanságot rajzolt, minden kétséget kizáróan bizonyította az a nyugati részük, amely 1911-ben, csekély mélységben, a vízvezetéki csövek elhelyezése miatt ásott árokban jutott napvilágra. Ezt a falat akkor — nehéz munkával — át kellett szakítani s így harántmetszete is látható lett.

A belső várnak 1598-ban már nem volt árka, mert azt — kétségkívül az új vár építésekor — betemették. Az utóbbiból, a valódi helyzetnek megfelelően, négy bástyát és ugyanannyi kötőgátat ábrázol végleges alakban a művész. Az ötödik bástyát és kötőgátat szintén helyesen rajzolja ideiglenes építményként; de már a szögletesnek feltüntetett bástyafülek téves megfigyelés alapján juthattak a képre, mert ilyen vágott füle csak a Veres-, továbbá egy-egy oldalon az Aranyos- és a Királyfia-bástyának van.

Nagyobb hiba, hogy a szárnyak kazamátái nem látszanak a rajzon. Pedig azt, hogy akkor már megvoltak, nem csupán az idézett Báthory-féle útasításban, hanem Báró Roedern várparancsnoknak 1598 november 5-én, vagyis közvetlenül az ostrom után kelt jelentésében is olvashatjuk.[52] Azonban harántgátaknak nyoma se volt; ilyesmit Houfnagel se rajzolt oda, de viszont a képen látható körülfutó ágyúpadok 1692-ben se voltak még meg. A nyugati — akkor még egyetlen — kapu fölött négyszögletű, későbbi tervrajz szerint kerek torony áll.

Az árok 16 öl (30 és ½ méter) széles volt. Külső lejtőjének falazása, úgyszintén a fedett út és a glacis, teljesen hiányzott. Általában az árok környéke nagyon rendetlennek látszik a metszeten. Az árokba a Sebes Körözsből, boltozott csatornán folyt a víz, a Csonka-bástya csúcsával majdnem szemben. Lefolyása a Királyfia-bástya alatt volt.[53]

[52] Történelmi Tár: 1878. évf. 99. és k. l.
[53] U. o. 109. l.

A most elmondottakban máris érintettem a vár egyes nibáit és fogyatkozásait, amelyekre Baldigara és Basta is bizonyára rámutatott. A legfeltűnőbb jelenség az, hogy a *vár építése elakadt.* Négy ötödrésze aránylag hamar elkészült, de az utolsó ötödrész az 1570 óta eltelt 28 év elmúltával is csak ideiglenes jellegű erődítmény volt. Mi lehetett az oka? Ma már nem tudjuk megmondani. —

Rá kell azonban térnünk a várnak eddig még nem tárgyalt két nagy bajára. Az első és legnagyobb — mert el nem tűntethető — hátrány a szőlőhegyek közelsége volt. Ez a tűzifegyverek alkalmazása előtt, természetesen, nem volt érezhető, de annál inkább az ágyúnak ostromra való felhasználása óta. A Szent Péter- (Kálvária-) hegy, valamint a Szent István-hegy (Görög-oldal) lejtőjéről, kellő magasságból, már 1598-ban is belőttek a várba a törökök, de nagyobb kárt nem okoztak.[54] Azonban előrelátható volt, hogy ebből később majd baj lehet. Meg is történt 1660-ban.

Szintén nagy hátrányként, Péntekhely és keleten Velence házai nagyon közel estek a vár árkához s lehetővé tették, hogy az ellenség észrevétlenül megközelítse. Le kellett volna tehát a két városrész házainak jókora részét rombolni, hogy a vár előtt köröskörül, szabad kilövést biztosító üres tér keletkezzék.

A pénzhiányon kívül, bizonyára a vár körülépített volta is egyik oka lehetett annak, hogy a külső védőművek teljesen hiányzottak. Pedig — voltaképpeni feladatukon kívül — ezeknek kellett volna az árok vízállását szabályozó zsilipeket is biztosítaniok, hogy az ellenség hozzájuk ne férhessen[54a]

* *
*

Már volt róla szó, hogy a belváros (Péntekhely) a középkorban talán nem is tartozott a védővonalhoz, sőt nem volt erődítve még a XVI. század első harmadában sem. Azonban Báthory István fejedelem szükségesnek látta, hogy ez a városrész is kapjon védőgátat, egyelőre palánk alakjában, amely később állandó erődítménye épült volna át. Ezért már az 1574 december 13. és 18. között tartott segesvári, majd az 1575 december 6. és 10. közötti besztercei országgyűléssel is, ennek megfelelő törvényt hozatott.[55] Az építkezés meg is indult, de a falazás nagyon lassan és akadozva haladhatott,

[54] U. o. 111. l.

[54a] Ezeket a külső mellékműveket Itáliában már a XVI. század legelső éveiben is széltében alkalmazták. (*Maggiorotti:* Le origini della fortificazione bastionata, 8. l.) A mi váraink külső védőművei már csak a XVIII. században, akkor is *nagyobbára* csupán papíron épültek fel.

[55] Erdélyi Országgyűlési Emlékek: II. 372. l.

mert Possevino még 1584-ben is azt írja, hogy Váradnak nincs fala, csak kitűnő, falazott cittadellája. A vár ugyanis, Péntekhelynek a védőövbe történt foglalásával azon az úton volt, hogy cittadella váljék belőle.[56]

Az 1598-i ostrom idején már állott a belváros kerítése, sőt egy része nagyon romlott és hiányos volt, ami arra mutat, hogy nem ebben az évben, hanem jóval előbb készülhetett.

Szalárdinak Houfnagel rajzát mindenben támogató leírása szerint.[57] Péntekhely nyugati oldalán, vagyis a mai Nagy vásártér nyugati szélén, a Sebes Körözstől a Hévjóval egyesült Kis Körözs partjáig, széles árok húzódott. Mögötte félig, szabadonálló, tehát mederben középkori jellegű, kőfal volt, mindkét végén egy-egy földdel töltött alacsony, négyszögletű baluarddal. Ezek már az átmeneti stilusra emlékeztetnek. A fal közepe táján, körülbelül a mai Zöldfa-utca meghosszabbításában, csapóhídas (emelcsős) kapu nyilott, melynek emeleti helyisége könnyű ágyú vagy tarack befogadására volt berendezve. A kapu déli oldalán négyszögletű torony állott. *(2. ábra.)*

A fal két végétől, a folyók mentén, már csak palánk húzódott végig, amelynek az északi oldalon a Csonka-bástya, a délin a Királyfia-bástya csúcsával szemben kellett volna a vár árkát elérnie. De 1598-ban a déli palánk már csak a Vadkert-kapuig állott épen, azon túl csak egyes maradványai voltak meg. Az északi se sokkal terjedt túl azon a kapun, amely a mai református templom táján volt hídnak déli fejéhez épült. A palánk hiányzó részeit csak 1604-ban próbálták, úgy ahogy pótolni.[58]

Velencének, Olaszinak, továbbá a mai Nagy vásártér és a Szent Lászlótér közötti Szombathely és Zsupos városrésznek, a szóbanlevő időben nem volt kerítése.

Mint az elmondottakból látható, a belváros védőművei se lehettek alkalmasok arra, hogy nagyobb ellenállást fejtsenek ki.

*

* *

[56] *Possevino* szerint: „Varadino nobile città benche senza mura, con segnalata et grande et murata cittadella" (Fntes Rerum Transilvanicarum, II. 54. l.)

Tudnivaló, hogy a „cittadella" nem mindíg „fellegvár", ahogyan legtöbben hiszik, hanem a város védőövébe ékelt, avagy ahhoz kívülről vagy belülről szorosan csatlakozó zárt erődítmény. Legtöbb bástyarendszerű cittadella ötszögű alapra épült. Legrégibb a torinoi (1564—68). Magyarországon a váradin kívül, csak három valóságos cittadella volt: a nagyszebeni, a kassai és a kanizsai. Mindhárom megsemmisült.

[57] *Szalárdi:* i. m. 365. 366. l.

[58] „... valami árkocskát ástak volt, péntek helt kerétettek volt be a nyáron, annál az árkocskánál, ki csak igen keskeny, tövissel hánták fel és földdel a szélét". *(Gyulaffi Lestár* feljegyzései. — Mon. Hung. Hist. Scriptores: XXXI. 35. l.)

Hallottuk, hogy az olasz bástyarendszerű vár építése az ötödik bástyánál elakadt, s hosszabb ideig nem is indult meg újra.

Várad 1606-ban Bocskay István kezére jutott. Ettől fogva 1692-ig nem is dolgoztak benne császári mérnökök, de 1616-ig erdélyiek se. Bocskay és Rákóczy Zsigmond rövid, majd Báthory Gábor zavaros uralkodása alatt, mitse változott a vár s csak 1616-ban fordult feléje Bethlen Gábor figyelme. Ő ugyanis, amidőn a Homonnay-féle mozgalom egyre nagyobb hullámokat kezdett verni, elhatározta, hogy végre befejezi a vár védőövét. Alkalmasint az őt szolgáló olasz várépítő — Landi János — tervei alapján, végleges formában építtette fel a délnyugati, később róla elnevezett bástyát, a hozzácsatlakozó kötőgáttal együtt. Így azután, 48 év elmúltával, valahára bevégződött az 1570-ben megindult építkezés.[59]

Mivel ezzel a vár végleges formát kapott, lássuk az alaprajzában többé nem is változott főgát fontosabb méreteit.[60]

A bástyák csúcsát összekötő, tehát a szerkesztés alapjául szolgáló ötszög kerülete 1141 méter: a kötőgátak határolta ötszögé 788 méter. A vár egész területe 15 és fél hektár.

A váradi vár — mint hallottuk — nem teljesen, hanem csak annyiban épült egységes terv szerint, amennyiben mindenik mérnöke ragaszkodott a füles bástyához és a kötőgátra merőleges hátratolt szárnyakhoz. De már a bástyák és kötőgátak méreteiben eltérések láthatók, amelyeket a teljesen sík várterület semmiképpen se okolhatott meg. Az itt következő összeállítás világos képet ad ezekről az egyenlőtlenségekről.

Bástya	*Homlokzat* m.	*Szárny* m.	*Csúcsszög*
Királyfia	57 és 62	$7^1/_2$ és $4^3/_4$	88°
Veres	87 és 101	$9^1/_2$ és $13^1/_3$	70°
Aranyos	70 és 70	$7^1/_2$ és $7^1/_2$	75°
Csonka	68 és 74	$5^3/_4$ és $5^3/_4$	72°
Bethlen	89 és 99	$9^1/_2$ és $9^1/_2$	72°

A kötőgátak hosszúsága kevesebb ingadozást mutat. A leghosszabbik 91, a legrövidebb 76 méter. Ellenben nagyon eltér egymástól a bástyatorkok mérete, mert a legszűkebb csak 6, a legtágabb azonban 46 méter széles. Mindezt csak az alapterv ismételt megváltoztatása magyarázza meg.

A bástyák, kötőgátak és szárnyak alkotta védővonal egész hosszúsága kerekszámban 1400 méter, vagyis nem egé-

[59] Ez azonban csak a külső várra vonatkozik. A belsőre más sors várt.

[60] *Báró Borgsdorf* császári hadimérnök 1692-i felvétele nyomán. (Bécsi Hadilevéltár. Feldacten 1692. Fasc. IX. Nr. 1.)

szen 1900 lépés. Ha már most — úgy ahogy hajdanában kisebb váraknál szokásos volt — egy lépésnyi védővonalra másfél embert számítunk, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a váradi vár védelméhez 2800—2900 ember kellett volna. Ennyi azonban sohase volt.

* *
*

Bethlen Gábor uralkodása alatt megkondult a halálharang a középkori belső vár felett. Ez eddig csak felépítményében változott lényegesen, de alaprajzában nem. Bethlen azonban úgy látta, hogy a most már, legalább részben, korszerűnek mondható várba sehogyan se illik az elavult s a várudvar fokozatos feltöltése folytán mindegyre jobban a földbe süllyedező erődítmény: elhatározta tehát, hogy falainak részben való felhasználásával, ötszögletű várkastélyt épít, melynek sarkain toronyszerű oldalazó szárnyak emelkednek.[61]

Az ő uralkodása idején tűnt el a föld színéről a középkori vár voltaképeni magva, a székesegyház is. Tudnunk kell, hogy amidőn Várad 1557-ben János Zsigmond fejedelem birtokába került, a püspökség „de facto" megszűnt. A székesegyházat bezárták. Ámde 1563 június 22-én, úgynevezett „felelőtlen elemek" feltörték és kirabolták.[62] Most már nem volt rajta mit zárogatni s az emberi kegyetlenség hamar elvégezte azt a romboló munkát, amelyet annyira szívesen szoktunk az idő mindent megőrölő vasfogának számlájára írni. A sorsára hagyott műemlék olyan gyorsan pusztult, hogy 1581-ben már arra se volt jó amire Báthory István szánta, hogy tudniillik padlása ütegállásul, belseje pedig lövőszeres raktárul szolgáljon.[63] Miskolczy István református esperes 1609-ben szemlélte meg a várat s azt írja[64] a székesegyházról, hogy szentélye már hiányzik. Hét évvel később, amidőn a fejedelem mindjobban sürgette Rhédey Ferenc főkapitányt és az udvarbírót, hogy haladéktalanul fogjanak a főgátat bevégző építkezéshez,[65] ezek figyelme a roskadozó templomra fordult. Téli idő járt s bajos lévén a kővágás és a kőhordás, erre ve-

[61] Az építkezésről részletesen szól *Szalárdi* (i. m. 241. és k. ll.)
[62] *Bunyitay:* A váradi püspökség története, I. 440. l.
[63] *Banfi Florio:* Báthory István és Domenico Ridolfino (i. h.)
[64] *Schedius:* Zeitschrift von und für Ungarn. 1804. évf. 86. 87. l.
[65] „Mert ha Várad nem lészen, Szent Jób és a többi sem lészen uram; őrizzük Váradot, mert úgy maradhat Kegyelmed is szép keresett javaiban, s mi is Erdélyben". *(Bethlen* politikai levelei; 82. l.) Majd 1618 február 24-én megparancsolja a fejedelem, hogy építsék a bástyát „sietséggel, mivel az nem gyermeki dolog". *(Bunyitay:* A mai Várad megalapítása; 6. l.)

tették magukat. Nemcsak földfeletti részét pusztították el, hanem még az alapfalak nagy részét is kiszedték s követ az épülő bástya alapjába,[66] továbbá 1618-ban, messziről szembeötlő csúnya kontármunkával, a bástyától kelet felé induló kötőgátba rakatták.[67]

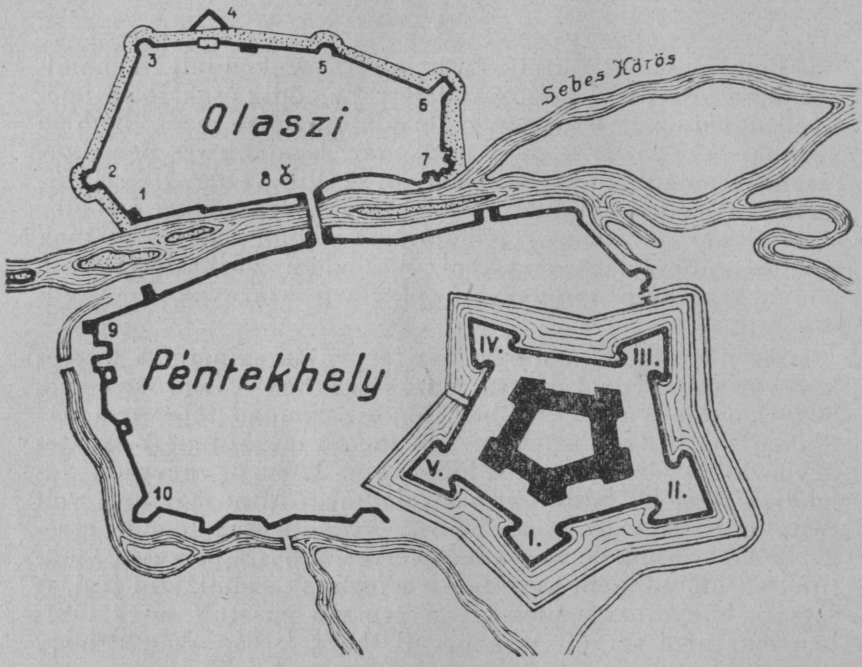

3. — Várad a török uralom alatt

Bethlen már nem érte meg az új várkastély teljes elkészültét. I. Rákóczy György uralkodása alatt tovább folyt és be is fejeződött a nagy munka, nagyobbára Ibrányi Mihály vezetése alatt.[68] A szászfenesi ütközetben halálosan megsebesült II. Rákóczy Györgyöt ebbe az új belsővárba szállították s benne is húnyt el, 1660 június 7-én, hajnali 1 órakor.

Ez az épülettömb jóval kisebb lett a középkori várnál, mert annak nyugati homlokzata teljesen kimaradt belőle. Alapsokszöge mindössze 360—380 méter kerületű. Árka kezdettől fogva nem volt. *(3. és 6. ábra.)*

[66] *Szalárdi* állítja, (i. m. 363. l.) hogy a Bethlen-bástya kőből és téglából épült. Ámde nagyobb mennyiségű kő csak az alapjában lehet.

[67] Többek között egy vörös márványból készült főpapi síremlék jókora darabja is bele volt falazva. Ezt én vétettem ki 1911-ben.

[68] *Szalárdi:* i. m. 243. l.

Azonban az új belső várkastély felépítésével még nem készült el teljesen a vár: de az I. Rákóczy György alatt folyt kontárkodással csak rontottak, ahelyett, hogy javítottak volna rajta. Hallottuk, hogy a középkori várat azért kellett lenyírni, mert az új főgát fölé magasló része igen nagy célfelület volt. Ugyanez a baj állott be az új várkastély felépítésével is.[69] Ezen tehát úgy akartak segíteni, hogy a többinél alacsonyabb Csonka-bástyát másfél öllel magasították, azután pedig a többi négyet is ugyanerre a szintre emelték.[70] Végül még ennél is nagyobb balfogás történt: az tudniillik, hogy az eredetileg csak 30½ méter széles árkot — nem lehet tudni, kinek a rossz tanácsa alapján — kiszélesítették, annyira, hogy legkeskenyebb helyén is[71] 45, a kapu előtt 89, sőt a Veres és a Bethlen-bástya csúcsával szemben 108 méter széles lett. Tehát éppen az ellenkezőjét cselekedték mindannak, amit észszerűen tenniök kellett volna. A belsővár ezentúl is a főgát fölé tornyosult, a contrescarpe pedig még kevésbbé fedezte az escarpe-falat mint eddig. Szalárdi szerint embermagasságnyival mélyítette volna Rákóczy az árkot.[72] Alighanem túlzás lesz. Valószínű, hogy csak az idők folyamán lerakódott vastag iszapréteget távolíttatta el a fejedelem, mert „embermagasságnyi" mélyítés esetén az escarpe- és contrescarpe-fal alapja is szabadra került volna. Lehet, hogy fenékárkot is készítettek.[73]

Az árok külső lejtőjének téglaburkolata 1660-ig se készült el teljesen. Szerencsére 1598 óta csak Bocskay felkelése, az 1614 februárius 12-i nagy földindulás, valamint az 1639 szeptember 13. és 20. közötti tatárjárás zavarta meg Várad lakóinak nyugalmát. De már 1660-ban a korábbiaknál is súlyosabb veszedelem zúdult a városra. Ugyanis, a török az eddiginél nagyobb erővel és felkészültséggel támadta meg a várat. Most már nagyon is éreztette hatását a szőlőhegyek közelsége, mert az ellenség a Kálvária-hegy oldalára és a Görög-oldalra, nehéz ágyúkat állított s a belső vár egy részét a védők nyakába rontotta. A Veres- és az Aranyos-bástya közötti kötőgát összeomlott s a törökök, miután az árok vizét a Bethlen-bástyával szemben lecsapolták, felrobbantották az előbb említett két bástyának északi homlokzatát. Hiába volt a maroknyi

[69] „(Arx) interior totidem quidem habebat propugnacula, sed eius moenia in altum erecte palatiorum simul arcisque representebant usum; egregia in pace degentium commoditas, sed vt inferius patebit, magnum arcem defendentibus exitium". *(Bethlen:* Commentarii de Rebus Transilvanicis, III. 13. l.)

[70] *Szalárdi:* i. m. 241. l.

[71] A Csonka-bástya nyugati homlokzata előtt.

[72] I. m. 240. l.

[73] „Kesselgraben", „cunette", „cunetta".

őrség bámulatos hősiessége: az összelőtt vár augusztus 27-én, 45 napig tartott ellenállás után, török kézre került s csak 32 év múltával szabadult fel.

III.

Várad a török uralom alatt.

Azt lehetne hinni, hogy a törökök, kiismervén az ostrom alatt és után a vár és a város minden gyöngéjét, teljes erővel a javítható hibák kiküszöböléséhez fognak. Nem így történt. Váratlan eseménynek kellett elkövetkeznie, hogy tétlenségükből felocsúdjanak.

1664 május 27-re virradóban, Gróf Pethő Zsigmond kassai vicegenerális, a hozzácsatlakozott Gróf Rákóczy Lászlóval együtt, rajtaütéssel próbálta hatalmába keríteni a várat. A kudarcba fulladt kísérlet Rákóczy László elestével végződött s rajta kívül még vagy 40 ember életébe került. De mivel az egykorú tudósítás szerint: „Olaszi mind megégett, Péntekhelyen mondják, hogy maradoztak házak meg",[74] az új gazda mostmár sürgősnek látta a két városrész erődítményeinek újjáépítését. (3. ábra.)

Az eddig csak árokkal és földhányással védett Olaszi köré, földdel töltött és külső oldalán agyaggal tapasztott kettős cölöpgátat (palánkot) állítottak. Ez az új védőgát szabálytalan sokszög alakjában, mintegy 1800—1900 lépés hosszúságban övezte Olaszit. A mai „garasos-híd" közelében kezdődött s előbb északnyugatra, majd északkeletre, a Széchenyi-téri kioszk táján pedig keletre fordulva, s az úgynevezett „Paszulyvár" kertjét átszelve, érte el a mai Sztaroveczky-utcát, Onnan délfelé tartott s a mostani „nagy híd"-tól a Sebes Körözs partján húzódott végig az előbb említett kezdőpontig.[75] A törökök nagyon siettek vele, mert a folyóparti rész kivételével, még 1664-ben meg is építették.[76]

Teljesen 1668 táján készült csak el s egyes darabjai 1738-ig állottak fenn. Egészen középkorias védőmű volt, ami egyáltalán nem meglepő, ha tudjuk, hogy a törökök idegenkedtek a bástyarendszertől. A Dardanellák erődítését is kö-

[74] *Boldvai Márton* székelyhidi kapitány jelentése: 1664 május 28. (Török-magyarkori államokmánytár, IV. 121. l.) Továbbá *Pethő* jelentése 1664 május 30. (Tört. Tár. 1900. 573. l.)

[75] 3. ábra.

[76] *Evlia Cselebi* — a világjáró török — írja Olasziról 1664-ben: „Váradra néző oldalán a Körözs folyik s ezért ott falra nincs szüksége. A mögötte elterülő dombos rétek és kertekben azonban erős bástyái vannak, még pedig 7 bástyája van." (*Karácson Imre:* Evlia Cselebi magyarországi útazásai, II. 235. l.)

zépkori stílusban kezdették meg. Olaszi védővonalát is csak apró rondellák[77] és szögletes kiugrások[78] oldalazták. A délnyugati sarkon még ilyen se volt.[79] Egyedüli korszerű része az északi kapu elé tett pajzsgát. *(4.)*

Péntekhely nyugati kerítése is megváltozott. A kaput feljebb tették a 9. számú saroktorony mellett befelé nyúló közbe. A fal déli végén, a korábbi négyszögletű baluard helyén, bástyaszerű kiszögelés látható. *(10).* A fal sarkaitól a vár irányában a törökök is beérték a valamennyire rendbeszedett palánkkal. Az északit meghosszabbították, úgy hogy az Aranyos-bástya (III.) északi homlokzatával szemben érte el a vár árkát. A délit is megnyújtották a Bethlen-bástya (V.) irányában.

Érdekes, hogy a törökök a Kiskörös és a Hévjó medrét elgátolták s a két folyó vizét a vártól keletre a Sebes Körösbe vezették. A Péntekhely alatti zsákutcában tehát nem volt élővíz.

Úgy látszik, hogy a törököknek volt valami hozzáértő emberük, aki talán inkább észrevette a vár hiányait, mint Rákóczy György mérnökei. Ennek tulajdonítható, hogy a bástyák homlokzatára résekkel ellátott mellvéd, továbbá rövid harántgátak épültek. A Veres-bástya déli kazamatájából gyalogajtót[80] törtek, amelyből bürün lehetett az árok túlsó partjára jutni. Az Aranyos-bástya szárnyai fölé újabb kazamatákat építettek. Ezek a szárnyak mostmár emeletesek voltak. Végül pedig a Bethlen-bástya torkát fallal zárták el. Arra azonban a törökök se gondoltak, hogy az árok elé glacist tegyenek, már pedig az oktalanul magasított escarpefalakat csak ilyen úton-módon lehetett volna valamivel jobban fedezni. A kötőgátak mögé se készítettek rendes ágyúpadot. Ezért írja Evlia Cselebi, hogy — más váraktól eltérően — nem lehetett egyik bástyáról közvetlenül a másikra átmenni.[81]

Váradnak a török uralom végére vonatkoztatott állapota nagyon jól kitűnik abból a már nem szemmérték, hanem pontos felmérés alapján, az 1691-i ostrom idején készült szép tervrajzból, amely — feliratából ítélve — spanyol mérnök műve.[82] Ez nemcsak a várat és a városrészek védőgátját, hanem az akkori utcahálózatot is feltűnteti. Ebből láthatjuk,

[77] A 3. ábrán: 2, 3, 5.
[78] U. o. 6, 7.
[79] U. o. 1.
[80] Ausfallsthür, Patrouillenthür, pusterla.
[81] *Karácson:* i. k. II. 232. l.
[82] Eredetije a bécsi Hadilevéltárban van. Jelzése: 1691-a. Inland C. V. 485 4c. Kiadták német magyarázó szöveggel is.

hogy Olaszi és Péntekhely kivételével, valamennyi többi városrészt elseperte az 1660-i ostrom s a reákövetkezett 32 éves török világ.

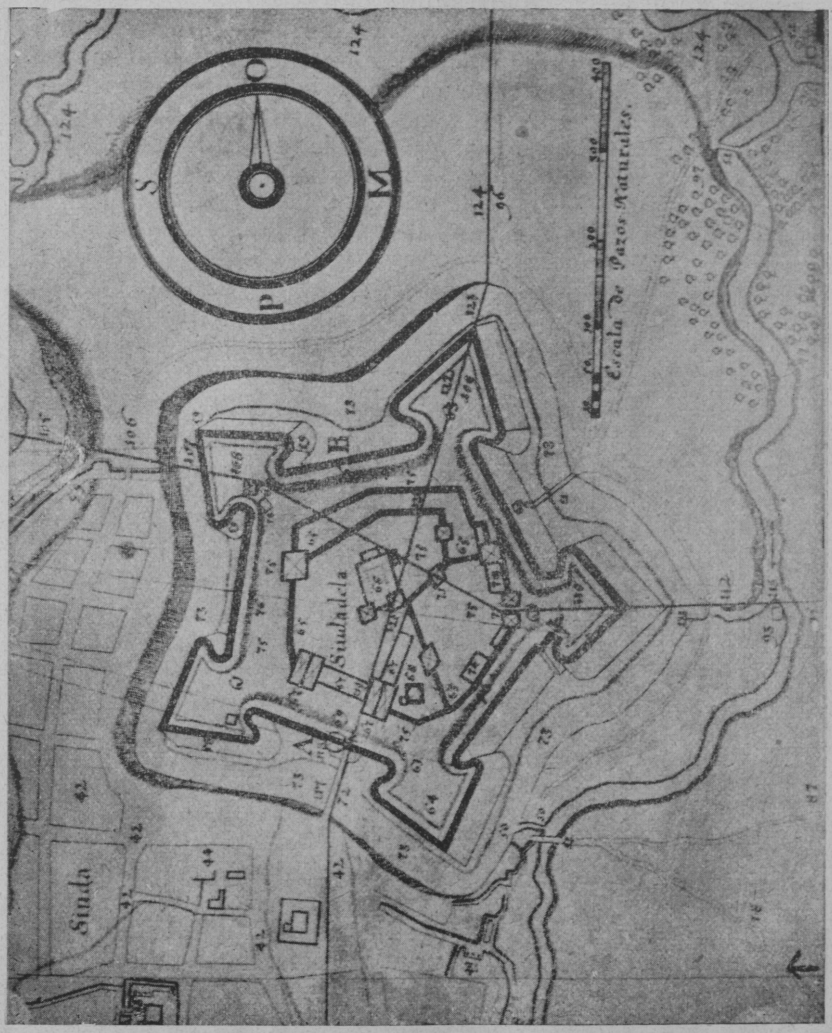

4. — A vár a XVII. század elején

Amennyire megbízható ezen a térképen a város ábrázolása, annyira nem az a váré. Ugyanis, ennek belsejében ott van a középkori vár Houfnagel rajzának megfelelően, azzal a fontos különbséggel, hogy a két kerek torony hiányzik. Nyilvánvaló, hogy itt nem az ostrommal egykorú, vagyis nem 1691-i felvételről van szó. Ezt kézzelfoghatóan igazolja az

a körülmény, hogy a tervrajz a várbeli székesegyházat is feltűnteti. háromhajós, ikertornyos építmény alakjában. Szentélye a nyolcszög három oldala helyett — ciszterci ta templomoknál gyakori módon — egyenes vonallal zárul.

Tudjuk, hogy a székesegyház utolsó maradványai 1618-ban eltűntek a föld színéről, sőt a föld alól is, mert — mint azt az 1883-i, valamint az 1911/12-i ásatás igazolta — az alapfalak is nagyrészt hiányzanak. Joggal vetődik fel az a kérdés: hogyan jutott az 1606 előtti állapotot mutató alaprajz egy 1691-ben készült térképre? Magyarázata nagyon egyszerű. Ugyanis a császári hadak 1691-ben csupán a várost foglalták el, ellenben a vár bevétele 1692-re maradt. A várost tehát a hosszú téli szünet alatt pontosan fel lehetett mérni, a várat azonban nem, mert még a török ült benne.[83] Ezt a hiányt régibb, minden esetre 1606 előtti, tervrajzzal kellett a spanyol mérnöknek pótolnia.

Érthető, hogy a Bethlen-bástyát és a déli szárnyához csatlakozó kötőgátat már végleges, vagyis 1618 utáni alakjában ábrázolta a rajzoló, mert ezeket kívülről is jól láthatta. A székesegyház pedig azért záródik egyenes vonallal, mert szentélye már 1609-ben se volt meg.[84]

Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy a „Siudadela" (cittadella) belseje ezen a másképpen annyira megbízható térképen nem az 1691-i állapotot mutatja, ellenben igazolja Houfnagel 1598-i rajzának hiteles voltát.

Kaiserfeld Mátyás császári mérnök 1692 tavaszán, még a visszavívás előtt, lerajzolta a várat és a várost a Kálváriahegy oldalán levő ütegállásból. Ez a kép már helyesebben, I. Rákóczy György alatti állapotában ábrázolja a belső várkastélyt. Természetes tehát, hogy a székesegyháznak nyoma sincs benne, ellenben a déli homlokzatba épült dzsámi minaretje jól látható. *(5. ábra).*

[83] 1691-ben, de még az ostrom előtt, Marsili fordult meg a várban, de természetesen, nem rajzolhatott semmit. Azt írja, hogy Fekete Bátorból jövet „m'indirizzai a Gran Varadino", azután: „Nel vegnente giorno, dopo poche ore, nella gran fortezza di Gran Varadino entrai... fui condotto al pascia, uomo assai severo, asiatico di nazione e bravo soldato". *(Lovarini:* Autobiografia di L. F. Marsili, 152. l. — Továbbá *Longhena:* Il conte L. F. Marsili, 39. l.)

[84] Annak igazolására, hogy mennyire nem tudták 1691-ben a császáriak, hogy mi van a vár belsejében, elég talán annyit említenem, hogy a 66. számmal jelzett székesegyház — a magyarázó szöveg szerint — a pasa palotája, amelynek pincéjében 300 ember is elfér.

Akkor a belső udvar már üres volt. A székesegyháznak nemcsak az épülete, hanem még az emléke is elenyészett. A visszafoglalás után a váradiak közül már senki sem tudta, hogy hol állott. *(Bunyitay:* A mai Várad megalapítása, 11. l.)

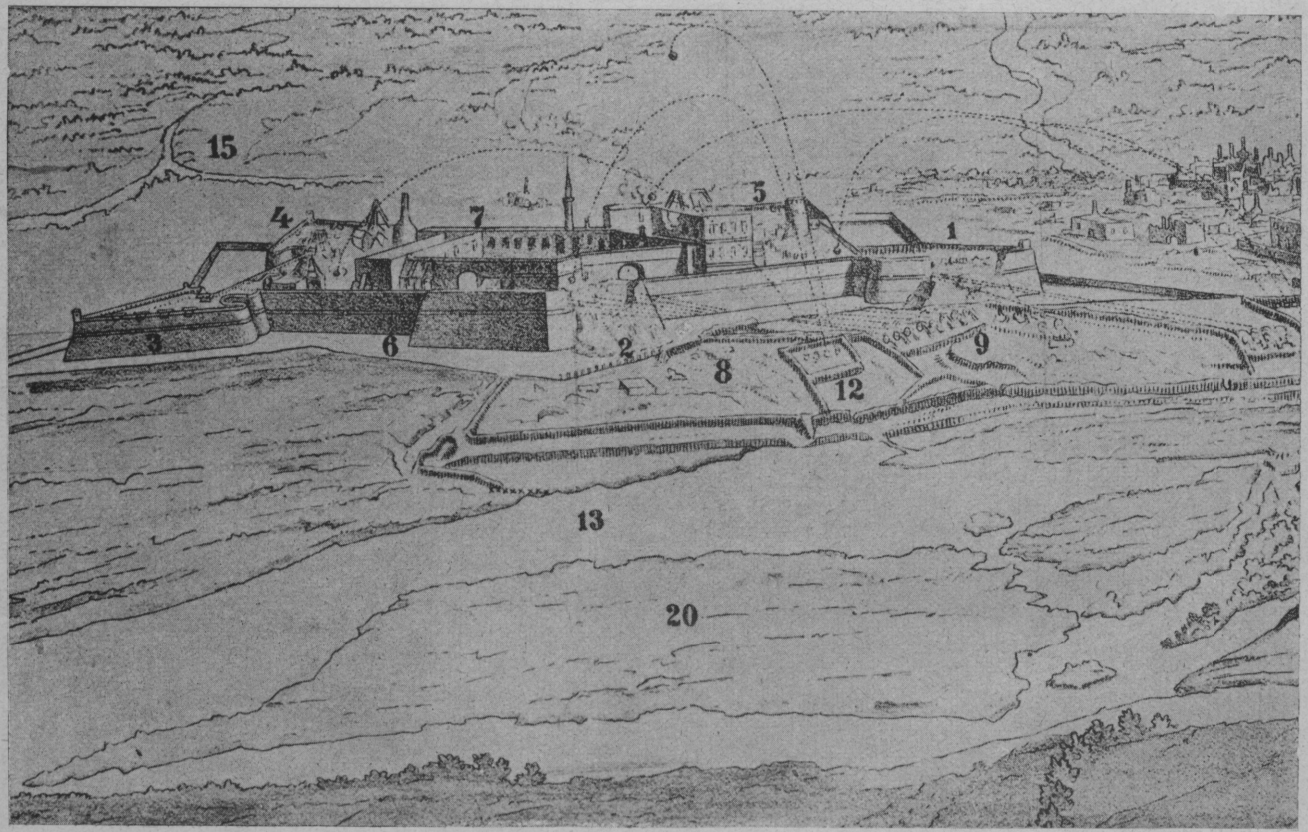

5. — A vár az 1692-i ostrom alatt
(Kaiserfeld Mátyás rajza)

Kaiserfeld rajzát mindenben hitelesíti Báró Borgsdorf Ernő császári hadimérnöknek a bevétel után — 1692 szeptemberében — készült pontos tervrajza, mely a mai állapottal lényegében egyezően állítja elénk a várat. *(6. ábra.)* Így hát, ha a város hajdani utcahálózatát akarjuk a mai térképre áttenni, az 1691-i felvételhez kell folyamodnunk, a várra vonatkozólag pedig Kaiserfeld és Borgsdorf rajzait kell elővennünk.[85]

IV.

A vár sorsa a visszafoglalás után.

A Várad visszavívására érkezett császári sereg nem fordult rögtön a vár ellen. 1691 október 13-án Olaszit, majd ennek három nap múlva történt eleste s néhány napi szünet után, október 25-án Péntekhelyet támadta meg s másnap meg is szállotta. A vár ostroma 27-én kezdődött, de november 4-én el is akadt, mire az ostromló had téli szállásra vonult, a következő év tavaszára halasztva Várad felszabadítását. Mint tudjuk, a vár 1692 június 6-án adta meg magát.

Bárha a szőlőhegyek közelségében rejlő veszedelmet sehogyan se lehetett kiküszöbölni, a bevétel után csakhamar megszületett a vár korszerűsítésének gondolata. Ugyanis, Várad felszabadításával nem lett vége a magyarországi török világnak, mert a Marostól délre eső vidék egyelőre még hódoltsági terület maradt. Két fő támaszpontja közül Lippa 1699-ben. Temesvár pedig csak 1716-ban menekült a török megszállástól. Így hát a tiszántúli vidék helyzete még korántse volt biztosnak mondható: meglepetések Várad visszavétele után is történhettek.

Az imént említett Báró Borgsdorf még 1692 szeptemberében, javaslatot dolgozott ki a vár hibáinak csökkentésére. Terve a belső és a külső várat egyaránt érinti.[86]

Úgy véli, hogy az ostrom alatt leégett várkastélyt nemcsak fenn kell továbbra is tartani, hanem még jobban meg is kell erősíteni. Benne kell elhelyezni a várparancsnokság törzsét, továbbá a tűzér-szertárat és a lövőszeres raktárt, természetesen bombaálló boltozattal befedve. Javasolja azonban azt is, hogy a várkastély nagyon magas falaiból

[85] Kaiserfeld rajzának eredetije a bécsi Hadilevéltárban, másolata a Biharm. Rég. és Tört. Egylet múzeumában van.

[86] „Unvorgreiffliche Mainung wegen Verbesserung der Fortification zue Groswaradeni" (Bécsi Hadilevéltár: Feldacten 1692. Fasc. IX. N. 1.) Itt kell megemlítenünk, hogy 1692-ben a bástyákat az uralkodóház tagjainak és a pápának nevére keresztelték át. (Lipót, József, Károly, Terézia és Ince). Ámde ezek az új nevek sohase honosodtak meg. *(Fraknói:* Várad felszabadítása és XII. Ince pápa: 14. l.)

bontsanak le valamennyit, nehogy golyófogóul szolgáljanak.

A külsővárra vonatkozóan, a „Von der Vöstungs Contrescarpe" című fejezetben kimondja, hogy terjedelmét okvetlenül növelni kell. Erre két lehetőséget említ, még pedig vagy szabályszerű glacis, és fedett út, vagy fedőgátakból és pajzsgátakból álló külső védővonal építését. A két megoldás közül a másodikat ajánlja, mert 60 öl (114 méter) széles és 1.9—2.3 méter magas glacis készítése esetén, mintegy 272.000 köbméter földet kellene, temérdek munkával és költséggel megmozgatni. A második esetben csak tizedrészannyi földtömeg megbolygatásáról lenne szó, mindössze 6000 rhénesforint költséggel.

Ámde ez a térnyerés a pajzsgátak csúcsánál mérve mindössze 63, a fedőgátaknál meg éppen csak 30 méter, vagyis jóval kevesebb lenne, mint amennyit a 114 méterre számított glacis biztosított volna. Itt különösen hangsúlyoznunk kell, hogy Borgsdorf ezeknek a külső mellékműveknek árka elé nem tervezett glacist.

A városrészek közül Péntekhely mindenestül eltűnt és nem is épült fel többé soha. Elpusztult Velence is. Ezzel megvalósult a szakembereknek az a kívánsága, hogy a várnak szabad kilövése legyen. Olaszi palánkja még megmaradt, sőt a kuruc-labanc világban, 1703 augusztus 6-án szerephez is jutott. A várral azonban nem boldogultak Rákóczy rendszeres ostromra fel nem készült hadai: Károlyi Sándor 1706-ban körülzárta ugyan, de Rabutin felmentette. Majd két év múlva, június havában, Károlyi újabb támadása is meghiusult.

Borgsdorf terve ezeknek a harcoknak ellenére sem kelt életre. De végleg nem aludt el, sőt az Udvari Haditanács 1731-ben — némi módosítással — végrehajtását rendelte el. Ámde 1732-ben újabb terv készült s a következő évben hozzá is fogtak az építkezéshez, amely azonban mindössze a nyugati — akkor még egyetlen — kapu elé függesztett pajzsgátra zsugorodott össze.[87]

1749-ben a Sebes Körözs áradása okozott bajt a vár környékén.[88] Mint Pogwisch őrnagy július 7-én jelenti, a rakoncátlan folyó annyira megszaggatta bal partját, hogy a víz az északi oldalon már csak 3 ölnyire van a vár árkától. Úgy látszik, hogy ez állandóan tele volt, mert poshadó vízének orrfacsaró szagára gyakran panaszkodtak a várbeli német tisztek.

[87] *Blasek-Rieger:* Beiträge zur Geschichte der k. u. k. Genie-Waffe. I. Th. 2. Abschn. 713. l.

[88] M. kir. Hadilevéltár. A cs. és kir. IV. hadtest levéltára. 1749. Fasc. 2. Nr. 8.

Különben 1733 és 1752 között még módosult a vár belseje azzal, hogy a kötőgátak egy részéhez, még pedig a kapu és a Csonka-bástya, továbbá az utóbbi és az Aranyos-bástya, végül az Aranyos- és a Veres-bástya között is, lakó-, de egyúttal részben védőkazamatákat ragasztottak. Sőt az északi

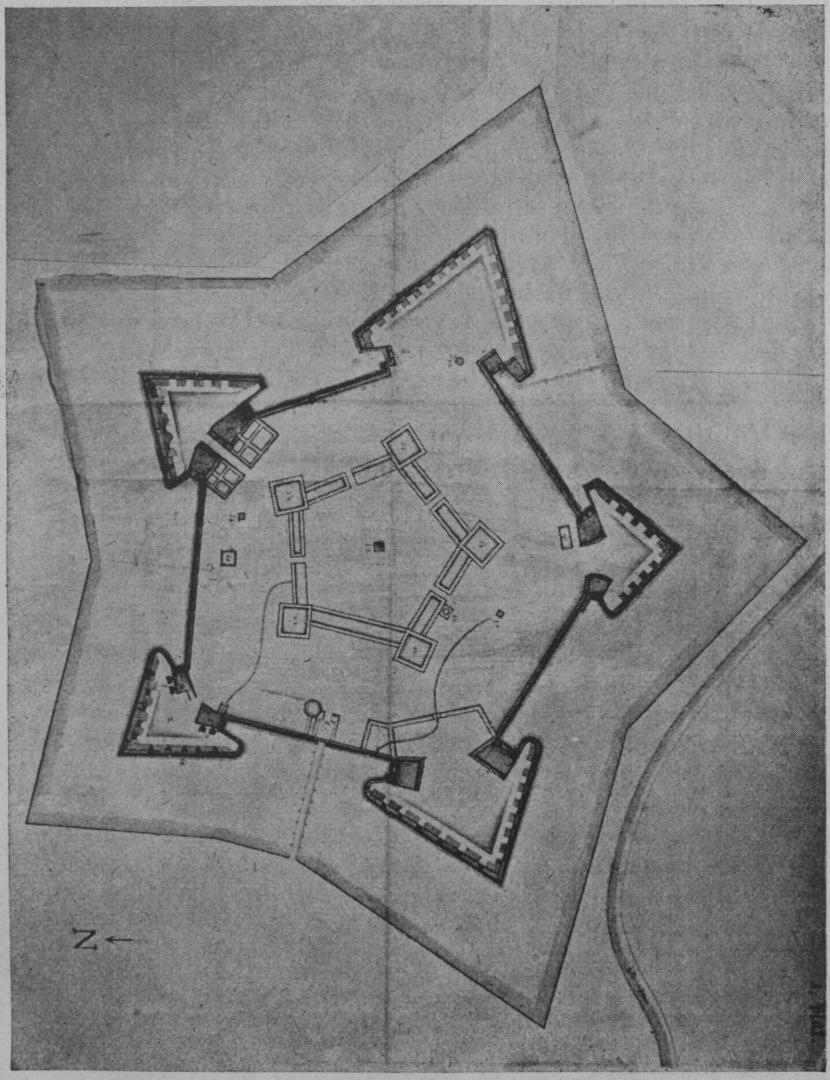

6. — A vár 1692-ben.
(Báró Borgsdorf Ernő felvétele.)

homlokzaton aknafolyosó is épült alájuk. Ebbe, ezelőtt 40—50 évvel, az egyik kazamatában levő kovácsműhelyből le lehetett menni.

Azután az Aranyos- és a Veres-bástya között kaput törtek s a belső várkastély keleti homlokzatába templomot építettek, majd ennek kivételével, az egész épülettömböt kaszárnyává alakították át.

A felsorolt néhány változás a fejlődés utolsó mozzanata volt. Utána már csak a hanyatlás következett, legalább is abban az értelemben, hogy nem folytatták tovább a korszerűsítésnek hosszas halogatás után megkezdett, de hamar abba is hagyott munkáját. Pénz hiányában bizonyára azért is, mert a vár fekvéséből folyó nagy hátrányt, az erődítés tudományának és technikájának minden vívmánya se tudta volna kiküszöbölni. Fenntartották az elvénült várat, hadiszertárként, valamint támaszpontul belső zavarok esetére, de nem fejlesztették tovább. Így aztán a XVIII. században se érte el a tökéletességnek azt az akkor már mindenütt megkívánt mértékét, amelyet nálunk Gyulafehérvár, Arad és Temesvár bevégzett, valamint Győr félbemaradt újjáépítésében láthattunk.

Végre, az 1772-ben végrehajtott javítások után,[89] II. József császár 1782-ben törölte a várat a fenntartásra szánt erősségek sorából.[90] Annál különösebben hangzik, hogy a Helytartótanács 1830 november 2-án, az Udvari Haditanács rendeletére, megküldötte Biharmegyének — miheztartás végett — a mérnökkari szabályzat kivonatát, amely szerint, a glacis kiszögeléseitől számított 600 öl széles sávon, mindenféle építkezés tilos.

Ezt a rendeletet[91] azért se lehetett volna végrehajtani, mert a kincstár a mai „Váralja" területét már korábban feldarabolta és kiosztotta taksás telkekként, s 1830-ig nagyobb részük be is épült.

Utolsó szerepéhez 1849-ben jutott a vár, amikor a magyar hadsereg hadiszergyárát helyezték el benne. Akkor imittamott kitatarozták s árkába vizet bocsátottak. Mivel azonban Görgey megparancsolta, hogy augusztus 3-én a gyár berendezését Aradra szállítsák: az oroszok ellenállás nélkül szállották meg.[92]

[89] *Karácsonyi:* A váradi vár hibás felíratának helyreállítása (Biharvárad I. 76. l.)

[90] *Semek:* Geschichte der k. u. k. Artillerie, 578. l.

[91] Biharmegye levéltára; 1831. V. 546.

[92] Orsz. Levéltár: H. T. 1849. D. — 752.

A szabadságharc után, az akkori események hatása alatt, újból vár lett belőle, de csak rövid időre, mert Ferenc József király 1857 május 16-án kelt rendeletével, most már végleg megszűntette erőd jellegét.[93]

* *
*

Természetes, hogy ez a rövid tanulmány korántse meríti ki a váradi vár műszaki történetét. Még sok érdekes és fontos részlet várna megvilágításra, de térszűke miatt be kell fejeznem mondanivalómat.

A legutóbbi felszabadulás után, felvetődött Váradon az a terv, hogy dísztelen környezetétől megszabadítva, műemlékként kellene a további pusztulástól megóvni a várat. Talán valamikor — ha lesz még egyszer ünnep a világon — ez a szép és kegyeletes gondolat is valóra válhat.

Gyalokay Jenő

[93] M. kir. Hadilevéltár. 1857, irregestr.

Szoboszlói Báró Mészáros János altábornagy feljegyzései a hétéves háborúról.[1]

A magyar huszárság Nagy Frigyes, a francia forradalom és Napoleon háborúi alatt élte igazi hőskorát. A magyar huszárvirtus se azelőtt, se azóta nem tündöklött olyan fényes sorozatban, mint az 1740 és 1815 közé eső vérzivataros háromnegyed században.

Ezeknek a „daliás időknek" kiváló, de már régelfelejtett hőse — egy a sok közül — Báró Mészáros János volt. A hétéves háborúban kezdte és Napoleon háborúinak elején végezte be sok sikerrel, dicsőséggel teljes katonai pályafutását, amelyen — nem éppen általános példa szerint — mindenkor az őt megillető elismerésben részesült.

Kunhegyesen, 1737-ben született, Kolosy Lajos megállapítása szerint, a mostani Lehel-utcában.[2] Már 19 éves korában, a hétéves háború kitörésekor, katonának állott. Gróf Batthyány Lajos nádor kornettéjé[3] nevezte ki az 1756-ban alakult „Palatinális"-huszárezredben,[4] amelynek paranesnoka Báró Orczy Lőrinc volt. 1759-ben hadnaggyá lépett elő Mészáros, és ettől kezdve gyorsan haladt felfelé a ranglétrán.

Az 1778-ban kitört bajor örökösödési háborúban már mint alezredes vett részt s a november 9-én vívott weissbachi ütközetben vitézségével tűnt ki.

1784-ben érte el az ezredesi rendfokozatot, az 1. sz. huszárezred parancsnokaként. Majd 1789-ben tábornokká lépett elő s három év mulva ő lett az 1791-ben alakult 1. sz. dzsidásezred első tulajdonosa.

A francia forradalom nyomán támadt hosszú háborúk ismét a harctérre szólították Mészárost s újból alkalmat adtak neki, hogy nem mindennapi harcratermettségéről ezúttal is bizonyságot tegyen. A weissenburgi ütközetben, 1793 október 13-án tanusított vitézsége megszerezte neki a Mária Teréznia-rend lovagkeresztjét, s a Brüsselben 1794 június 3-én kelt diplomával bárói rangra emelte a király.[5] Még ugyanabban az évben elérte az altábornagyi rendfokozatot is.

Hogy mennyire megérdemelte, kitűnik abból, hogy már a következő évben, a december 12-én Trippstadtnál s másnap Kaiserslauternnél vívott harcokban olyan hősiesen viselkedett, hogy a

[1] Magyar Tud. Akadémia kézirattára: Hadtud. 8° 6. sz.

[2] „A nagykunsági brigadéros". Kunhegyes, 1928.

[3] „Cornette" (magyarosan: „kornyétás"). Eredetileg lovas zaszlótartó, később lovas alhadnagy.

[4] Nem azonos az 1800-ban alakult s 12. sz. huszárezredként 1918 novemberéig fennállott „Nádor"-huszárezredde1.

[5] *Orsz. Levéltár:* Lib. Reg. LVIII. 239.

Mária Terézia-rend káptalanja a rend középkeresztjét ítélte oda neki.

Mészáros akkor 58 éves volt és még sok dicsőséget szerezhetett volna magának és a magyar huszárságnak, ha már 1796-ban kapott súlyos sebe alkalmatlanná nem teszi a harctéri szolgálatra.

Visszavonult tehát a polgári életbe, de amidőn a francia veszedelem 1797-ben már-már Magyarországot is fenyegette, újból fegyvert fogott s az akkor alakult nemes felkelősereg tiszáninneni kerületi-tábornoka (Districtuális Generálisa) lett s a Kassán 1797 október 16-án kelt állománytáblázat szerint, 14½ lovasszázad (2812 lovas) és 3 gyalogszázad (576 fő) volt a keze alatt.[6] Ugyanebben az évben a 10. huszárezred tulajdonosa lett.[7] Kerületi-tábornok volt Mészáros az 1800-i insurrectióban is, de akkor se került kenyértörésre a sor a franciákkal.

Nyugalombavonulása óta szatmármegyei (csomaközi) birtokán élt a vitéz huszárgenerális és itt érte utól a halál, 64 éves korában, 1801 október 2-án. Az ottani református templom sírboltjába temették. Diószeghy Máriával kötött házasságából csak egy — Johanna nevű — leánya származott; ez később Gróf Teleki Lászlóhoz ment feleségül.[8]

Mészáros ittkövetkező, eddig még ki nem adott naplószerű munkája a hétéves háborúról szól, de nem közvetlenül a békekötés után, hanem kétségtelenül jóval később állította össze. Ezt bizonyítja többek között az a körülmény is, hogy Hadik Andrást tábornagyként szerepelteti benne, holott csak 1774-ben kapta meg a marsallbotot.

A feljegyzéseknek nem a hadműveletekről, hanem az 1775-ben feloszlatott Palatinális-huszárezred viselt dolgairól, közvetlen tapasztalás nyomán írott része tarthat érdeklődésre számot. Ugyanis, a rövidéletű ezred történetének sohase akadt avatott feldolgozója s így Mészáros adatai hiánytpótlóknak mondhatók, mert összeállította az ezred tisztikarának névsorát, megörökítette sok derék huszártiszt tetteit s ezenkívül leírta az ezrednek a háború alatti hosszas ide-oda vándorlását. De kitűnik ebből a kéziratból az is, hogy Mészáros — katonáskodása kezdetétől fogva — kemény legény volt s egy pillanatig se riadt vissza tőle, hogy kardjával csorbára verje a halál kaszáját. A hétéves háborúban viselt dolgai későbbi fényes pályafutásához méltó előgyakorlatok voltak.

De egyébként is figyelemreméltó ez a kis munka. Ugyanis, amilyen szívesen forgatta a kardot a régi magyar huszár, annyira nem szívesen foglalkozott betűvetéssel. Ez az oka, hogy annyi, főként XVIII. századi, magyar huszárbravour ment örökre feledésbe. Mészáros azoknak a keveseknek egyike, akik huszár létükre tollat is fogtak, s így őt igen csekélyszámú régi hadtörténetíróink közé kell soroznunk.

Most pedig adjuk át az írónak a szót.

[6] *Hadtörténelmi Közlemények:* 1924. 164. l.

[7] Előbbi ezredét, az 1. dzsidásezredet, Gróf Merweldt Miksa lovassági tábornok kapta.

[8] *Kolosy:* i. h.

Journale Büchlein

des Johan Meszaros von Szoboszlo worinn in dem Krieg mit dem Kőnig aus Preussen merckwürdigst vorgefallene Begebenheiten nur in der Kürtze angemercket sind vom Jahr 1756. bis Ende des Kriegs im Jahr 1763.

Den 29-ten Aug. 1756. der Kőnig von Preussen überfiel Sachszen mit einer Armée von 60.000 Mann, in drey zerschiedenen Corps von allen Seiten, alsz der rechte Flügel maschirte unter der Anfürung des Hertzogs Ferdinánd von Braunschweig aus Magdeburg über Halle, Leipzig, Borna, Freyberg auf Dresden alsz zum Sammelplatz der Armée, das Centrum führte der Kőnig an der lincken Seite der Elbe über Wittenberg, Torgau, Meiszen auf Dresden, den lincken Flügel führte der Herzog von Bewern von der Gegend von Frankfurt an der Oder, über Elsterwerda, Bautzen, Stolpen und *Lohmen*, und Campirte an den rechten Ufer der Elbe gegen Pirna über,

den 6-ten Septembris versamlete sich die gantze preuszische Armée in der Nachbarschaft von Dresden.

Die Sachsische Truppen, welche aus 100 Escadronen und 67 Battaillonen bestund, zogen sich indessen an den linken Ufer der Elbe zwischen Kőnigstein und Pirna im ein von Natur festes Lager zurück.

Eben in dieser Zeit drang ein preussisches Corps von 30.000 Man mit dem Feldmarchal Schwerin aus Schlesien durch das glatzische in Böhmen ein und ruckte bis Aujest vor.

Den 13. Septembr. machirte der Prinz Ferdinand mit seinem Corps gegen dem unserigen nach Böhmen, und sezte sich bey *Foris*dorf unweit von Aussig, durch die andre 2 Corps hingegen wurde indessen das sachsische Lager berennet.

Auf die Nachricht dass die Preussen in Sachsen eingefallen wären, detaschirte der Feldmarchal Broun[1] den F. M. L. von Wied mit einem Corps von 5 bis 6000 Mann voraus gegen sachsische Grenze, mitlerweile dass Er die übrigen Truppen in dem Lager bey Kolin zusammen zog.

Den 14-ten Septembris folgte Er mit der gantzen Armée und den 23-ten Septembris kam Er in dem Lager bey Budin an der Eger an. Der General Piccolomini erhielt Befehl sich mit einem Corps bey Königretz an dem Einflusse des Adlers in die Elbe zu setzen und dem F. M. von Schwerin die Spitze zu biethen.

Den 30-ten Septembris ruckte der F. M. Broun mit der Armée um denen Sachsen behülflich zu seyn bis Lowoschitz vor, und nahm allda sein Lager. Auf die Nachricht, dass die kayszerliche Armée sich dem Prinzen Ferdinand näherte, liess Er mit dem F. M. von Keith und einem Theile der bey Pirna stehendem Trouppen ihn verstercken, und begab sich selbst den 28-ten Septembris zu dieser Armée.

Den 29-ten ruckte der Kőnig mit einem Theil seiner Armée bis Firmitz vor,

den 30-ten ruckte bis Welmina als wohin die gantze Armée

[1] Helyesen: Browne.

abends um 8 Uhr anlangte, und besezte noch den selbigen Abend die Anhöhe bey Loboschitz.

Den 1-ten Octobris ist die Bataille bey Loboschitz gewesen, bey welcher der Verlust von beyden Seiten zimlich gleich ausgefallen, sondern die Preussen haben doch den Vortheil da von gezogen, dass die kayszerliche Armée in der Befreyung der Sachszen dodurch gehindert ware, weilen sie sich wieder hinter die Eger zu Budin zurück ziehen muszte. Unterdessen waren die Sachszen in ihrem Lager immer blockirt,

den 13-ten Octobris haben sich die Sachszen welche von 15, bis 16.000 Mann bestunden, über die Elbe aus ihrem Lager gezogen, da sie keine Lebensmittel mehr vorhanden hatten, und

den 14-ten haben sich bey Lilienstain durch Capitulation denen Preussen gantz kriegsgefangen gegeben.

Unterdessen ware der Feldmarchal Broun bis Lichtenhayn mit einem Corps von 8000 Infanterie und 800 Cawallerie zu ihrer Rettung vorgerucket gewesen, da Er aber durch einen Preussischen aufgehalten wurde, so marchirte den 14-ten wieder zu seiner Armée zurück.

Den 16-ten machirten die Sachsen vor dem Kőnige von Preussen vorbey, nach Niederraden, allwo sie dass Gewöhr strekken, und dem Kőnige von Preussen zu dienen schwören mussten.

Denen Offizieren wurden preussische Dienste angetragen, die mehresten schlugen es aus, und gegen Revers entlassen. Die sachsische Regimente wurden den preussischen Generalen gegeben, oder untergesteckt.

Den 25-ten Octobris hob der Marchal von Keith das preussische Lager bey Loboschitz auf, zog sich nach Sachszen in die Winterquartiere. Der F. M. Schwerin zog sich gleichfalls aus Bőhmen, in die Glatzische Grafschaft zurück.

Während dieser Campagnie würden die kayszerliche Regimenter completirt und augmentirt, auch 2 neue Huszarn Regimenter als des Kaysers und Palatinal errichtet, bey welch lezteren ich eben in diesem 756-igisten Jahr, undzwar den 15-ten Septembris von dem Landes Palatin Graf Ludwich von Battyány Exzellenz zum Corneth ernannt worden bin, welches Regiment durch die Jaziger dann Cumanen districten und Hajducken Stätten ohnengeltlich errichtet ist, dahero waren die Oberoffiziere auch fast alle aus den nemlichen Districten dazu genommen.

Der Obrist ware der Laurentius Br. von Orczy.[2]
Obrist Lieut. Andreas von Török.[3]
Obrist Wachtmeister Nicolaus Jankovics.
Regimentspater Moises Hajduk Minorit. Ord.
Quartermeister Josef Egenolf
Adjutant Joan Tallafus
Regimentschirurgus Johann Zogler
Profos Georg Banfi
Wagenmeister Caspar Wolf
Rittmeister mit Compagnien.

[2] 1758-ban tábornok lett.
[3] A Mária Terézia-rend lovagja; megh. mint altábornagy, 1793-ban.

Michael Herpay, Gregor Dosa, Franc Csanady, Joan Anvander, Samuel Csanady, Gregor Makó, Michael Salanky.

Capitain Lieutenant Anton Hellebronth.

Lieutenants

Georg Szilágyi, Franc Horvath, Georg Erdöss, Samuel Katona, Stephan Tardy, Emerich Szuporany, Josef Juhász, Emeric Tardy und eine vacante Stelle.

Cornets

Georg Horvath, Jacob Fodor, Michael Demjen, Michael Sárossy, Paul Devay,[4] Paul Kaszab, Joan Meszaros, Michael Baky, Joan Krajnik, Lucas Toth.

Den 1-ten Jenner 1757 sind die von Jaziger und Cumaner districten gestelte 6 Compagnien zu Jasz Berény revidirt und gemustert worden, und von da wieder in ihren Districten zurück machirt.

Den 1-ten February sind diesen 6 Compagnien wieder aufgebrochen und über JaszBerény, Gödöllő, Waitzen, in das Barser Comitat machirt allda Halt gemacht, und eins Weilen in die Quartieren eingeruckt, undzwar der Staab zu NagySalló der Dosa mein Rittmeister zu Aha, und ich selbst nach Veresvár ohnweit von Vicegespan von Bacskody, zu liegen gekommen.

den 1-ten May sind diese 6 Compagnien wieder aus ihren Quartier Stationen aufgebrochen, und über Neitra, Skalicz, nach Brünn machirt, allwo die 4 von Hajducken Städten errichtete Compagnien da zu gestosen sind, und das gantze Regiment beysammen machirte über Iglau Deutschbrod zu der Armée, und zwar zu den Nadasdischen Corps bey Kuttenberg, all wo schon 7 Huszarn Regimenter stunden, langte das Regiment den 27-ten May an.

Den 1-ten Juny der Obrist Lieut. Naundorff den Auftrag gehabt, das feindliche Lager bey Kolin mit ein starckes Commando zu überfallen, all wo der Lieut. Szupovany zurück geblieben, und den folgenden Tag barfuszig ohne etwas auf den Kopf zu haben, zu uns in das Lager wieder zurück gekommen.

Im Jahre 1757 eylte der König von Preussen die Campagnie zeitlicher eröfnen, alsz die kayszerliche Armée sich mit ihren allirten Schweden und Reichs Trouppen dazu ververtigt und kommen wären, dahero ruckte auch schon im Monath April, in 4 zerschiedenen Corps, als mit einem der Prinz Moritz gegen Egerischen durch Barsnitz, Bastberg, und Comottau, und vereinigte sich mit dem König bey Linay, welcher mit einem andern Corps den 21-ten Aprilis über Peterswalde und Nollendorf dahin machirte, der Hertzog von Bewern kam gleichfalls mit einem Corps aus Oberlausnitz nach Böhmen und den 21-ten April gewann das Treffen bey Reichenberg über einem Corps kayszerliche Trouppen, so der F. Z. M. Graf von Kőnigsegg comandirte; und der F. M. Schwerin ruckte gleichfalls aus Schlesien mit seiner Armée bey Trautenau Königshof, Gitschin nach Bőhmen um sich mit dem Hertzog von Bevern zu vereinigen, und

[4] Később a Mária Terézia-rend lovagja és báró. Mint altábornagy halt meg 1800-ban.

so auf Prag machiren, welche auch mit einander vereinigt nach Brandeisz vorruckten.

Der General Purpurati und der Obrist Hohenfeld blieben beym Reichenberg todt. Bey Eröfnung dieses Feldzugs wurde die kayszerliche Armée in 4 verschiedenen Corps eingeteilet als das 1-te unter dem Hertzog Arenberg bey Eger, das 2-te unter sich der F. M. Broun bey Budin, das 3-ten unter dem Königsegg bey Reichenberg, das 4-te unter den Serbelloni in Mähren.

Den 26-ten April zog sich der Kőnig mit seiner Armée über die Eger,

den 27-ten zog sich der F. M. Broun mit seinem Corps gegen Prag zurück, undzwar den 30 nach Tuchomrecitz allwo der Prinz Carl auch ankam,

den 1-ten May sezte sich die Armée bey Prag hinter die Elbe und stiesz sich der Kőnigsegg auch an sie mit seinem Corps. Den 3-ten May kam die preussische Armée auf dem Weissenberg an, und schlug ihr Lager vor der Stadt auf. Der Kőnig lies bey Potbaba Brücken schlagen, über die Moldau, und ging Er mit 21 Battaillon und 33 Escadronen hinüber nach Czimitz und vereinigte den 6-ten in aller Früh sich mit der Armée des F. M. Schwerins, welche forcirte Marche gemacht hatte, um zu bestimmter Zait anzulangen und nach einer kurtzem Unterredung wurde gleich die Attaque angefangen, und fiel die Bataille auf preussische Seite glücklich aus. Hier blieb der F. M. Schwerin todt, der F. M. Broun starb auch den 26-ten Juny in Prag an seinem Wunden.

Der F. M. Daun der das Commando über die Reserva Armée von Serbelloni bey Kollin übernommen hatte, eylte mit seinem Corps auch zu der Armée zu stossen, alsz Er aber den 6-ten bey Bömischbrod sahe dass es schon nicht möglich war, so machte er halte, und den 9-ten kehrte sich nach sein altes Lager bey Kolin zurück.

Indessen ware der F. M. Keith mit einem Corps auf dem Weissenberg yenseits der Moldau zurück geblieben, um denen kayserlichen den Rückzug zu verwähren, folglicher fast die gantze kayszerliche Armée musste sich in die Stadt Prag einwerfen, allwo sie durch die preussische Armée eingeschlossen sind. Unterdessen kamen die 2 neu errichtete Huszaren-Regimenter alsz Kayszer und Palatinal nebst andern zusammen gezogenen Truppen, bey der kayszerliche Armée, welche anjetzo der F. M. Daun comandirte, an, da er sich durch Kuttenberg bis Jenetzkau zuruck gezogen hatte, und ruckte mit der Armée wieder bis *Reichenau* vor.

Den 5-ten Juny als den heylig Dreyfaltigkeits Sontags, wurde unser Regiment bey Suchdol durch den General Nadasdy[5] in die 1-te Action angeführt allwo Er von dem Preussisch-Wernerischen Huszarn Regiment Attaquirt wurde, und von uns bis 100 Mann Todte und Gefangene zuruckgeblieben, und noch denselbigen Tag reterirte sich das gantze Nadasdische Corps hinter

[5] Ferenc, gróf. Később tábornagy és a Mária Terézia-rend nagykeresztese. Meghalt 1793-ban.

Csaszlau, da es der Hertzog von Bevern mit seinem bey Kolin campirten Corps attaquirte, bey welchen Umständen zog sich unsere Armée bis Haaber zurück; dem Feinde fielen alszo die Magazine zu Kuttenberg und Neuhof in Händen.

Den 13-ten ruckte das Nadasdische Corps wieder vor, und attaquirte die Vorposzten des Beverischen Corps, welches den Tag nach Kolin, und den 14-ten bis *Raurzim* sich zuruck gezogen, allwo sich mit dem Kőnig vereinigte, der eben schon von Prag dahin gekommen war. Den 16-ten nahm der F. M. Daun sich die Position bey Reichenau mit der Armée an.

Den 14-ten marchirte der Kőnig bis Planian vor.

Den 18-ten sezte derselbe seinen Marche im 4 Colonen nach Kolin fort, allwo denselbigen Tag die Schlacht so die kayszerliche Armée unter Anfuhrung des F. M. Daun, über die preussische gewonnen hat. N. B. Jeder Offizier die diese Schlacht beigewohnt haben, bekommen ein gratis Monath Gage, und jeder gemeiner 15 Kreutzer von der Kayszerin wegen ihren Wohlverhaltens.

Den 19-ten machirte die geschlagene Armée über Nimburg, und Brandeisz hinter die Elbe und eben denselben Tag verlies der Kőnig diese Armée, und kam vor Prag an um die Belagerung aufzuheben. Dieses wurde den 20-ten ausgeführt ohne irgendeinen beträchtlichen Verlust. Der Kőnig Machirte mit dem Teil seiner Armée so an der rechten Ufer der Mulde stund, dasselbe herunter bis Leutmeritz.

Der andre Theil yene Seits unter dem F. M. Keith nahm den Weeg nach Welwarn, Budin, über die Eger auf Loboschitz und campirte gegen des Kőnigs Division über so das das gantze nur eine Armée formirte, die durch die Elbe getrennet war.

Die Armée welche eigentlich bey der koliner Schlacht war, campirte bey Lissza unter der Commando des Prinzen von Preussen, marchirte den 26-ten Juny von da aus um bey bömisch Leypa Posto zu fassen. Den 1-ten July machirte die kayszerliche Armée unter dem Princ Carl über die Elbe und campirte bey Lissa; von da gieng sie nach Jung Bunzlau und Tscheditz am rechten Ufer der Iser.

Der General Nadasdy wurde mit einem Corps an das rechte Ufer dieses Flusses, den Feind bey Leutmeritz zu observiren und zugleich den Marche der Armée zu decken, voraus gesannt.

Der General Morvez wurde gleichfalls mit einem Corps an die lincke Seite der Iser gesannt, den Prinzen von Preussen zu beobachten, und den Marche der Armée zu erleichteren; dem General Macquine wurde aufgetragen Gabel zu attaquiren, dem Er auch den 15-ten July eingenommen hat; und die Armée gieng indessen nach Nimes in der Absicht ihn zu decken.

Nach welchen marchirte unsere Armée vor Zittau und bombardirte die Stadt dermassen, dass es auf einmahl gantz im Bradt gesteckt wurde; und nahm die Stellung bey Schönau.

Der Prinz von Preussen zog sich gleichfalls mit seiner Armée über Kemnitz, Georgenthal, Kreibitz, Rumburg, nach Bautzen.

Den 20-ten verliess der Kőnig auch Leutmeritz und ging nach Pirna, wo selbst die Elbe passirte und kam über Bischofswerda

nach Bautzen. vereinigte sich mit der Armée die der Prinz von Preussen comandirte. Dieser verliess dieselbe. erschien auch nicht mehr im Felde, und starb bald darauf. Der Kőnig marchirte von da auf Weissenberg, und erwartete allda die Ankunft des F. M. Keiths, und vereinigte sich mit ihm Anfangs Augusty.

Den 25-ten July marchirte die kayserliche Armée von Zittau nach Eckartsberg. Von da wurden verschiedene Detaschments an den lincken Flügel gesandt. die Bewegung des Feindes zu beobachten, und an dem Rechten die Neiss herab. die Passe nach Schlesien zu besetzen. Bei dieser Gelegenheit kam unser, dann das Baranyaische und Carlstadter Hussarn Regiment mit den F. M. Hadik,[6] nebst einige Croaten zum Klein Postwitz zu stehen, Bautzen hauptsächlich zu obserwiren; hier hatten wir vieles an Mangel der Vivres gelitten; unter der Zeit alss wir da gestanden, wurde auch der Rittmeister Graf Cziraky, Lieut. Kaszab, Kubicza und fasst sein gantzes Commando, bis auf den Lieut. Botos und einige Manschaft bey Bischofswerda aufgehoben und gefangen worden.

Im Monat Julio, ist der Fodor zum Lieut., und Bagosi[7] zum Corneth avancirt.

Den 15-ten Aug. marchirte der Kőnig mit seiner Armée von Weissenberg auf Ostritz in der Absicht eine Schlacht zu liefern, um die Communication mit Schlesien zu befreyen; da er aber fand, dass die kayserliche Armée seine vortheilhafte Stellung nicht veränderen wolte, so gieng er wieder nach Ostritz, in sein voriges Lager zurück, und blieb dort bis 20-ten stehen.

Der Kőnig hinterliess also um Schlesien zu decken in dieser Gegend eine betrechtliche Armée unter der Anführung des Prinzen von Bevern und kehrte mit den übrigen nach Dreszden zurück, in der Absicht gegen die vereinigte Reichs und Franzősiche Armée zu marchiren die nach Sachszen in Anmarche war Nach Abmarche des Kőnigs kam der General Hadik mit sein Corps auf Bautzen marchirt und capitulirte mit der allda zurückgelassene Garnizon, aus einer schwacher Bataillon und einigen Hussarn bestehend, welche sich zum Kriegsgefangenen ergeben mussten, nach deme der Herzog von Bevern die übrige nach Bernstädtl, allwo er im Lager stand an sich gezogen hatte, den 6-ten 7br.

In der Nacht von 30-ten zum 31-ten Aug. zog sich die Armée des Prinzen Bevern nach Görlitz, und lagerte sich auf dem Berge hinter den Landskron, und der General Winterfeld postirte sich mit einem Detachement von 10000 Mann auf den lincken Ufer der Neisze, nahe bey der Stadt um solche zu decken. Nach deme Abmarche des F. M. Keits nach Sachszen, stiess der General Nadasdy auch mit seinem Corps zu der groszen Armée bey Zittau. Der Prinz Carl befahl sowohl Bautzen durch Hadik, wodurch die Communication war, alsz das Winterfeldische

[6] András. Később gróf és a Mária Terézia-rend nagykeresztese. Mint tábornagy halt meg 1790-ben.

[7] Talán az a Bagossy Péter, aki 1735-ben a szatmármegyei Bagoson született. 1757-től 1783-ig szolgált a hadseregben, utoljára mint őrnagy a 9. huszárezredben.

Corps auf den Moysberg anzugreifen, um dadurch die Position der Beverischen Armée und Communication mit Sachszen zu verringeren, welchem nach wurde dem Prinz Arenberg und Nadasdy diese Expedition aufgetragen, den 7-ten 7br ware auch solche glücklich ausgeführt, und blieb der General Lieut. Winterfeld in diesem feurigen Gefechte todt. In der Zeit als dieses in Sachszen vorfiel, wurde der Obrist Janus, der in Monath Julius mit einem Detachement Croaten nach Schlesien geschickt worden, von dem preussischen General Kreutzen bey Landshut angegriefen, den Er aber mit einem Verlust von 1000 Man und 6 Canonen zum Weihen brachte. Als Prinz Carl sahe, dass des Feindes Macht durch einen so gewaltigen Zwischenraum von einander getrennet, und der Weeg ins Brandenburgische völlig offen war, beschloss Er ein betrachtliches Detachement auf Berlin zu senden; und diese Expedition durch ein starckes Corp, unter dem General Marchal zu decken, sandte an die Elster. Diesem zufolge wurde der General Hadik mit 4000 Man leichte Trouppen nach Berlin gesandt, welches Er den 16-ten 8br einnahm und brandschazte, und darauf mit Sicherheit und Ruhm hinter der Spréé zurück gieng, im Monath October. Der General Babochai[8] blieb allda vor der Garnizon todt geschossen. Da unterdessen die kayszerliche Hilfstrouppen, alsz: 110000 Franzosen, und etwa 40,000 Reichstruppen sich gegen die allirte Armée von 28,000 Hannovern 5000 Preussen, 6000 Braunschweigern, 12.000 Hessen worunter 100 Hussarn und ein Dragoner Regiment 2 Bataillon Sachszen Gotaischen Truppen und 1 Bataillon Bückeburger auch kamen, und solche der Hertzog von Cumberland comandirte.

Die franzősische Armée theilte sich in 2 Divisionen, die 1-te division, welche aus 40,000 Mann bestund (kihúzva: comandirte der Marchal von Etrées) führte der Prinz Soubise und nannte man die Armée der Dauphine, wozu noch ein kayszerliches Corps von 2,300 Mann stiess, unter dem Commando des Generals Donbaste dann nach der Hand sich mit die Reichstruppen unter dem Cmdo des Prinzen von Sachszen Hildburghauszen, und hiesz die Vereinigte Armée.

Die 2-te Division, so bis 70.000 Man starck Franzosen waren, commandirte der Marchal von Etrées, welche den 26-ten Juny 757 bey Hastenbeck, gegen die Hannoverische unter der Anführung des Herzogs von Cumberland die Schlacht gewonnen hatte.

Der russische Hoff schickte auch eine Armée von 80,000 Man unter dem Comando des F. M. Apraxin, und einen andern Corps von 37,000 Man ohne die leichten Truppen zu rechnen, unter dem Comando des Generals Fermor Hilfstruppen für den Wienerischen Hoff in diesem Jahr im Felde.

Der General Fermor rückte aus Samogitien in Preussen ein, belagerte die Stadt Memel, und nahm solche den 5-ten July ein.

Anfangs Aug. rückte auch die Armée des F. M. Apraxim aus Lievland, von der ander Seite in Preussen ein. Den 30-ten

[8] Farkas.

Aug 1757 gewann die russische Armée unter Anführung des Feldmarchalls Apraxin, gegen den Feldmarchall von Levald, welche einen Preussischen Corps comandirte, die Schlacht bey Gross Jägerndorff in Preussen; ohngeacht dessen glaubten sie doch nicht in dem eroberten Kőnigreiche Preussen sicher zu stehen, oder vielmehr aus Mangel der Lebensmittel, wie sie vorgaben, genöthigt, solches im Monath September zu verlassen, nach deme sie eine starcke Besatzung in Memel gelassen hatten ihre Winterquartiere in Curland und den nechst gelegenen Provincen des Kőnigreichs Preussen genommen, wo sie bis Ende des Jahres ruhig stehen blieben.

Unter dieser Zeit zogen sich 22,000 Man starck Schwedische Hilfstruppen kayszerlicherseits in Schwedisch Pommern zusammen, und rückten unter Comando des Feldmarchals Ungernsternberg in Preussisch Pommern ein den 13-ten 7bris und trieben Contributionen im Lande ein, blieben aber nicht lang in ihrer Eroberungen, denn sobald der F. M. Levald mit dem grössten Theil seiner Armée aus Preussen in Stetin ankam, und gegen sie anruckte, verliesen sie solche nach und nach also, dass zu Ende des Jahres gantz Preussisch Pommern von den Schweden gänzlich geraumet war: folglichen bey sobewandten Umständen war es ihnen nicht möglich ihren Plan auszufuhren, und sich durch das Mecklenburgische mit den französischen Truppen zu vereinigen.

Nach dem Gefechte von Movs, verliess die preussische Armée welche ohngefehr aus 40,000 Mann unter dem Commando des Prinzen von Bevern bestund, ihr Lager bey Görlitz und zog sich bey Naumburg über die Neisz, und marchirte durch Bunzlau auf Lignitz in Schlesien, wo sie den 19 7bris ankam. Als Prinz Carl Nachricht von des Feindes Marche erhielt, so sezte er seine Armée sogleich in Bewegung, und nahm seinen Weg über Laubau, Löwenberg, Goldberg, Hundorf, Jauer, Nicolstadt, und Greibinig, wo selbst er den 25-ten ankam, und durch diese Stellung schnitt er den Feind, von Breszlau, Schweidnitz und gantz Oberschlesien ab. Der Hertzog von Bevern darauf dachte, womöglich die Communication mit Breszlau und Oberschlesien wieder zu erlangen, verliess sein Lager in der Nacht vom 27-ten und gieng bey Lampersdorff über die Oder und an dessen rechten Ufer herauf, passirte sie abermahls bey Breszlau, und nahm sein Lager den 1-ten 8bris an den Ufer der Lohe, so dass die Stadt hinter ihm lag. Durch diesen geschickten March eröfnete er sich noch einmahl die Communication mit Oberschleszien, deckte die Hauptstadt mir seiner Armée, und wurde von ihr gedecket.

Da der Feind sein Lager bey Lignitz verlassen hatte, so richtete der Prince Carl seinen Marche mit der Armée nach Breszlau, als er aber bey Schweidnitz Wasser einem kleinen Flusse drey Meilen vor Breszlau ankam, fandt er, dass der Feind ihn zuvor gekommen sey, und in einer Entfernung von 2 Meilen zwischen ihm und der Stadt campirte.

Den 2-ten 8br. gieng die kayszerliche Armée bey Lissa über die Schweidnitzbach, und bezog das Lager längst dem Flusz-

graben, zwischen Strachwitz und Protsch; die Reserve blieb ,ruckwerts bey Lissa stehen wo das Hauptquartier war.

Von hier wurde der General Nadasdy, mit einem beträchtlichen Corps abgesandt, Schweidnitz zu belagern. Die Bayern und Würtemberger stiessen vor diesem Orte zu ihm.

Den 20-ten 8bris detachirte der Prinz Carl 15 Escadronen, und 6 Grenadier Compagnien, das Corps des Generals Nadasdi zu versterken nach Schweidnitz. In der Nacht vom 26-ten zum 27 wurden die Laufgraben eröffnet, und am 11-ten Novembr. in der Nacht wurde die Festung mit Sturm erobert. Dieses nöthigte den Gouverneur den Morgen darauf zu kapitulieren. Die Garnizon, die aus 4 Generalen und 6,000 Mann bestand, wurde zu Kriegsgefangenen gemacht, und man fand einen groszen Vorrath von Provisionen, Artillerie und Kriegsgerätschafft, nebst 300,000 Gulden in dem Orte.

Den 19-ten kam der General Nadasdi mit seinem Corps wiederum zur Haubtarmée zurück, und nahm sein Lager zwischen Bettlern und Opperau.

Den 22-ten 9br. 757. wurde die Schlacht bey Breszlau, von der kayszerlichen Armée unter Anfuhrung des Prinzen Carls von Lothringen, gegen dem preussischen General Prinzen von Bewern, gewonnen. Die Oesterreichische Armée war 60,000, die Preussische 40,000 Mann Starck. Nach Mitternacht giengen die Preussen über die Oder, der eine Theil auf der Stadt Brucke, der andre Theil auf der Pontonsbrücke hinter der Redouten.

Die kayszerliche Armée blieb die Nacht unter Gewehr in der preussischen Verschantzung stehen, und den andern Tag bezog sie das Lager zwischen dem Dorfe Cosel und dem Ohlauflusse. Den nemlichen Tag wurde die Stadt Breszlau in welcher 8 Bataillon Preussen zuruckgelassen ware, von den Kayszerlichen aufgefordert; weil der General Lieutenant Katt aber, der darinn comandirte, sich zu ergeben weigerte, so ward noch einmahl an ihn geschickt, worauf die Capitulation den 24-ten unterschrieben war. Die Besatzung wurde den kürtzesten Weg nach Glogau geführt, giengen aber nicht mehr alsz 152 Mann davon hin, die übrigen nahmen Dienste unter den kayszerlichen Truppen.

Den 24-ten wurde der comandierende preussische General Prinz von Bevern, welcher nur mit einem Reitknecht zum Recognosciren ausgeritten war, von den Vorposten des Generals von Beck gefangen genommen, und zum Prinz Carl geführt, der ihm mit aller möglichen Höflickeit begegnete, und liess ihn in etliche Täge darauf nach Znaim begleiten.

Einige Tage nach der Schlacht bey Hastenbeck erhielt der Marschall von Etréés Befehl von seinem Hoffe, das Comando der Armée dem Hertzog von Richelieu als älterem Marchal von Franckreich zu übergeben. Der Richelieu sezte sich also mit seiner Armée im Marche, den Prinzen von Cumberland aufzusuchen, welcher sich beständig von ihm zurückzog, überliess ihm fast ganz Niedersachszen, und den 3-ten 7br nach Rothenburg, sodann nach Bremerwördt, und von da setzte er sich unter die Canonen der Stadt.

Worauf dann nach Ankunft der französischen Armée den 7-ten 7br im Lager von Klosterseven, zwischen beyden Partheyen eine Convention durch Vermittelung des Königs von Dännemarck, den 10-ten geschlossen, vermöge dessen von dieser Seite Deutschlands die Feindseligkeiten aufhörten, und der Prinz von Cumberland gieng wieder nach Engelland zurück. Der Hertzog von Richelieu kährte mit der Armée wieder nach Braunschweig zurück, wo er den 15-ten 7br ankam, und wendete nunmehr seine Waffen gegen die Preussischen Lande. Den 26-ten ruckte derselbe in dem Halberstädtischen ein, gegen Ende des 8br. M. aber führte er seine Truppen nach Niedersachszen zurück, in Winterquartiere. Unter dessen war der Prinz Soubise durch mehrere Truppen aus Elsasz versterckt und marchirte im Monath 7br. nebst der Reichsarmée welche der Prinz von Sachszen Hildburgshausen commandirte nach Sachszen.

Sobald der Kőnig von Preussen Nachricht davon erhielt, verliess er die Armée in der Oberlausnitz, und marchirte mit einer Armée von ohngefehr 25,000 ihnen entgegen, und den 13 7bris langte er bey Erfurt an, welches der Prinz Soubise bey seiner Ankunft verliess, und zog sich nebst der Reichsarmée nach Eisenach zurück.

Die französische und Reichsarmée welche ohngefehr aus 50,000 Mann bestund, postirte sich endlich hinter die Saale, die Stadt Merseburg wurde mit 14 Battaillon Französische Truppen besezt, die Brücke bey Halle abgebrannt. Sobald diese Brücken wurde ausgebessert worden, giengen die Preussen, in 3 Colonen über die Saale und vereinigten sich den 5-ten 9br. zwischen Brauensdorff und Neumarck. Der Kőnig recognoscierte das feindliche Lager und entschloss sich selbigen auf der rechte Seite anzugreifen. In dieser Absicht mussten die Truppen den folgenden Tag in aller Fruh aufbrechen allein die Vereinigte Armée veränderte ihre Stellung in so vortheilhafte Lage, dass sie nicht möglich anzugreifen waren. Ohngeachtet diese Armée gar keinen Lust zu einer Schlacht hatte, sobald der Hertzog von Richelieu eine Versterckung von 20 Battaillonen und 18 Escadronen zu ihnen schickte, fassten die commandirende Generalen den Entschlusz dem Kőnig noch diesen Tag also den 5-ten 9br. anzugreifen, welches auch würcklich geschahe, und der Kőnig von Preussen gewann das Treffen bey Roszbach über die französische und Reichsarme, unter Comando des Prinzen von Soubise und Prinzen von Sachszen Hildburghauszen allwo die Vereinigte Armée sehr betrechtliche Verlust hatte; der Prinz Soubise zog sich über Fulda zurück und nachm sein Winterquartier in Hessen, die Reichsarmée hingegen in Francken. Nach dem erfochtenen Siege bey Roszbach hielt sich der Kőnig von Preussen in dieser Gegend von Sachszen nicht lange auf, den 9-ten 9br. verliess er diese Gegend, und gieng mit 19 Battaillonen und 33 Ecadr. den 12-ten über Leipzig, den 14-ten nach Torgau, den 16-ten zu Mühlberg an, und gieng den 17-ten über die Röder, wo selbst der General Hadik mit 2000 Mann stand, der sich aber nach Kőnigsbrück reterirte. Den 18-ten marchirte der Kőnig nach Kőnigsbrück, der Hadik zog sich aber an dem Marchalischen Corps, welches sich gleichfals nach Löbau zurücke

zog. Am 21-ten kam der Kőnig nach Bautzen, sodann über Görlitz, Naumburg, und Bunzlau, nach Schlesien, der Prinz Beverischen Armée zur Hülfe.

Den 28-ten langte derselbe zu Brachwitz an, wo diese Armée den 2-ten Xbr. zu ihm stiess. Nach deme so alle Truppen, welche, nebst dem Corps, das er mit gebracht, eine Armée von ohngefehr 40,000 Mann ausmachten, an sich gezogen hatte, brach er den 4-ten auf, und marchirte nach Neumarck. Die kayszerliche Armée, welche aus 60.000 Mann bestund, war den nemlichen Tag über die Loche und Schweidnitzbach gegangen, in der Absicht, gegen die Preussen vorzurücken: allein auf die Nachricht, dass diese in Anmarche wären, um sie anzugreifen, wurde die Bagage sogleich wieder zurück hinter den Schweidnitzbach geschickt. Den 5-ten Xbr. 757 ruckte also die preussische Armée an, und war die Schlacht bey Leuthen in Schlesien vor sich gegangen, welche von dem Kőnig von Preussen, wieder die kayszerliche Armée, unter Anführung des Prinzen Carls von Lothringen gewonnen worden. Die kayszerliche Armée zog sich sodann über die Schweidnitzbach, nach Ihrem Lager zurück. Dieser Sieg entschied vollkommen das Schicksal des Hauszes Brandenburg, und sezte den Kőnig von Preussen wiederum in seinem vorigen Stand.

Die kayszerliche Armée brach dem 6-ten aus ihrem Lager auf, und zog sich nach Schweidnitz, sodann verfolgte sie ihren Weg weiter über Landshut nach Böhmen. Die Stadt Breszlau, in welcher eine starcke Besatzung kayszerliche Truppen von 10,000 M. Infanterie und 800 Mann Cavallerie unter Comando des F. M. L. Sprechers stund, wurde den 10 Xbr von den Preussen belagert, und ergab sich den 19-ten auf Gnade und Ungnade. Die Stadt Lignitz ergab sich den 26-ten Xbr. auf Accord, und zu Ende des Jahres war ganz Schlesien, bis auf die einzige Stadt Schweidnitz wieder in Preussische Händen. Als der Kőnig Sachszen verliess, um nach Schlesien zu gehen, so sandte er den F. M. Keith mit ohngefehr 8000 Mann in Böhmen, in der Absicht, den Generalmarchal, der in der Lausnitz stand, herauszutreiben, und auf diese Art seinen March zu erleichtern. Der Aufbruch geschahe den 25-ten 9br. über Posterberg. Da dieser Endzweck glücklich erreicht war, gieng der F. M. wieder nach Sachsen zurück, nach dem er verschiedene Magazine und die Brücke bey Leitmeritz verbrannt hatte, und traff den 5-ten Xbr. in Chemnitz ein, alwo dieses Corps in Winterquartier verlegt worden.

Die franzősische Armée welche der Marchal von Richelieu comandirte genoss nicht lange die Annemlichkeiten der Winterquartiere in Hannöverischen Landen. Denn kaum war der Prinz Ferdinand von Braunschweig den 23-ten 9br. in Stadt eingetroffen, und hatte das Comando von der allirten Armée übernommen, die der Convention von KloszterSeven zuwieder, die Waffen von Neuem ergrief, so brach er schon den 25-ten mit ihr auf, um die Franzossen aus ihren Quartieren zu vertreiben, und mitlerweile liess er die Festung Harburg belagern, welche sich den 28-ten Xbr. ergab, nőthigte sie über die Aller zurück zu

gehen, da aber die Keldt einfiel, so liess er die Truppen in die Winterquartiere rücken und die Franzossen taten ein gleiches.

Nach der Koliner Battaille kam unser, nemlich: Das Palatinal Huszaren Regiment unter dem Generalen Hadick zu stehen und blieb dabey bis es in Winterquartier gerucket ist.

Den 4-ten Xbr. bin ich mit dem Major Greven auf Comdo bey Marienberg gestanden.

Den 8-ten Xbr. kam ich von Cmdo zurück, und rückte zum Regiment nach Jörckau ein.

Den 24-ten marchirte das Regiment von Jörckau aus und den 8. und 9-ten Jenner 1758 ruckte der Regiment in der Gegend bey Bömisch Kamnitz, Rumburg und Jörgenthal in die Winterquartiere ein, und zwar mit dem Staab nach Kamnitz, alsz wohin ich selbst auch kam. Von 1-ten Jenner 1758. an, sind die Pferd-Portionen sammentlichen Stabs und Oberoffiziere in der Armée, von Sr. Majestät der Kayserin gratis resolvirt worden, welche Regulamentmäszig in Baaren mit der Gage, Monatlich aus gezahlt, und in Natura auf jede Pferde Portion, noch eine halbe Portion Haber, dasz ist 1½ port. Verabfolget worden.

Den 15-ten February bin ich nach Hirschfeld in Sachszen auf die Postirung gekommen, und den 5-ten Marty bin ich von da wieder zum Regiment nach Kamnitz eingeruckt.

Den 6-ten Marty, ist das Regiment für Palatinal da es vorhero nur Jaziger und Cumaner genannt war publiciert worden. Den 9-ten Marty der Cornath Devay mit 5 gemeinen Mann zu Stolpen in Sachszen gefangen worden. Den 8-ten April ist der Rittmeister Anvander, Lieut. Steph. Tardi, und Juhasz, dann Wachtmeister Kalmár, nebst 50 gemeinen alsz Invalide nach Ungarn, abgegangen.

Den 7-ten May ist das Regiment von Winterquartier ins Feld gerucket. Der Major Jankovich hat sein Dienst im Monath May 758 quittirt und nach Ungarn abgegangen.

Der Obrist Lieut. Török ist mit 300 Mann bey Kamnitz auf Commando geblieben. Das Regiment kam in die Gegend von Comottau. Bastberg und Bresznitz zu stehen, unter dem Commando des General Majors Kléfeld. Den 1-ten July kam ich und der Corneth Kaszab nach Bresnitz auf Commando und von da gegen Joachimstahl, alsz wohin der Feind einbrach; bey welcher Gelegenheit der Lieut Márfi und Corneth Kubica von dem Feind blesirt und gefangen worden sind, und lezterer auch an seinem Wunden starb, allwo auch mein Reitpferdt einen Schuss unter meiner bekam. Den 18-ten überfielen wir den Feind zu Annaberg, allwo der Corneth Madarasi von Baranyai Hussarn gefangener zurückblieb. Den 31-ten July brach der Feind neuerlich mit einem Corps bey Bresznitz in Böhmen, von wo er mit einem Verlust von 500 Mann, durch den General Klefeld repousirt worden.

Den 1-ten August ist der Major Pletrich zum Obrist Lieut. beym Regiment publiciert worden.

Den 9-ten August bin ich mit Obrist Lieut. Pletrich auf Commando gegangen. Der Wachtmeister Heinrich wurde von

diesem Commando mit einige Hussaren zum Patroulliren geschickt und bey Brand in Szachszen gefangen worden.

Den 11-ten attaquirt uns der Feind bey Burgerszdorff, bey welcher Gelegenheit verlohren wir von unsrem Commando 22 Mann, und ich bekam auf den lincken Ellenbogen eine starcke Contusion.

Den 12-ten sind wir beym Frauenstein zum Regiment eingeruckt, und den 16-ten kam unser Regiment nach Gieszibel unter dem Commando des General Hadick. Den 18-ten Canonirte der Feind starck auf uns bey Pirna.

Den 19-ten in der Nacht, allarmirte der Obriszt B. Réth mit einem Commando das feindliche Lager, zu welchem ich mit 20 Mann auch commandirt war.

Den 24-ten in der Nacht, sind bey Pirna 25 Preussiche Huszarn, von einem Commando welches unsere Vorposzten überfallen dachten, in einer tieffen Felszenspahltung an den lincken Ufer der Elbe unforsichtiger weisze gestürzt und allda ohne Rettung zerschmettert und zugrund gegangen.

Den 5-ten 7br. 758 haben wir Pirna eingenommen.

Den 24-ten marchirte das Corps zum Frauenstein, allwo ich den 25-ten mit dem Rittmeister Borsiczky gegen Dippoldiswalda commandirt wurde, mitlerweile aber unter des Rittmeister Ottlich Commando zugetheilet kame, zu welchem Commando endlich der Major Halasz alsz Commandant den 30-ten angekommen.

Den 2-ten 8br. wurde dieses Commando von dem Feind angegrieffen, allwo wir bis 20 Mann verlohren haben. Den 4-ten war gleichfalls ein anderes Commando von dem Feind starck angegrieffen, allwo bey Pening der Corneth Baky bleszirt, der Wachtmeister Várkonyi und bis 30 Mann gefangen worden. Unterdessen, da die Russische Kayszerin Elisabeth den schändlichen Rückzug ihrer Armée, nach der Schlacht vom Gross Jägerndorff durch den sachszischen General Sibilski, welcher nach dieser Schlacht, den Russischen Dienst quitirte, und nach Wörschau kam, umständlich vernahm, so verlohr der F. M. Apraxin das Armée Commando und wurde das dem Generalen Chef Fermer aufgetragen, und befahl die Kayszerin gleich wieder in die Preussische Ländern vorzurücken; welches auch noch im Jenner 1758 geschah, und nahmen die Russen noch durch dem Winter mehrere feste Platze allda im Besitz. Der F. M. Apraxin wurde durch eine Commission zur Verantwortung gezogen, allein rechtfertigte sich mit dem vom Reichscanzler Bestuzhef erhaltenen Befehlen, worauf der grosz Canzler Bestuschef in Ungnade fiel und wurde 1759 mit seiner gantzen Familie nach Goretobo in Siberien geschickt. Von wo ihm die Kayszerin Catharina 2-ten 1764 zurück kommen liess, in alle seine Würden einsetzte, und zum Feldmarchall erhob.

Bereits den 15-ten Xbr 757, wurde die Festung Schweidnitz durch einem Corps unter dem Gral. Lieut. Fouquée eingeschlossen um gleich mit dieser Belagerung den künftigen Feldzug zu eröfnen. Der G. L. Fouquée marchirte alszo mit ein Corps ins Glatzische um die vorhabene Belagerung von beyden Seiten zu decken, und die Belagerung bey Schweinitz zu führen, würde dem General Treschkow aufgetragen, schon im Monath Merz 1758.

Den 19-ten Merz 1758 bezog die Armée des Kőnigs die Cantonirungs-Quartiere in und um Landshut und Friedland.

Den 16-ten April 758. wurde die Festung Schweidnitz von Preussen eingenommen, und dann 4924 Mann starcke Garnizon unter dem F. M. L. Thürheim, Kriegsgefangene gemacht. Nach diesem marchirte der Kőnig mit seiner Armée nach Mähren und belagerte die Festung Olmütz.

Mit Ende July aber verliess der Kőnig diese Festung, und marchirte anfangs Augusty wieder nach Schlesien, und den 10-ten August war ohnweit Landshut angelanget.

Zu dieser Zeit war die Russische Armée schon über die Warta gegangen und näherte sich der Festung Cüstrin. Dieses bewog den Kőnig ohnezeit Verlust den Grafen Dohna zu verstercken und beschloss sich selbst noch, mit einen ansehnlichen Corps zu dieser Armée zustossen und den 11-ten Aug. marchirte damit auch gleich dahin ab.

Den 21-ten Aug. traff der Kőnig bey Monschenau allwo das Dohnaische Lager war mit der Cavallerie an. Den 25-ten Aug. 758. wurde alsso die Schlacht bey Zorndorff zwischen Russen unter Anführung des Generals en Chef Fermor und Preussischen Armée unter Anführung des Kőnigs, welche zum Vortheil der Preussen ausfiel. Nach der unglücklich ausgeschlagene Olmützer Belagerung, marchirte die kayszerliche Armée wieder nach Sachszen, und wurde dadurch der bisher defensiv geführte Feldzug in einen offensiven verwandlet kayszerlicher seits.

Die kayszerliche grosze Armée kam alszo zum Stolpen in Sachszen im Laager zu stehen von wo den 6-ten 8br. wieder abmarchirte.

Den 14-ten 8br. 1758. wurde die Schlacht bey Hochkirchin im Sachszen, über die Preussische Armée unter Anführung des Kőnigs, von der kayszerlichen Armée unter Anführung des F. M. Daun gewonnen.

Zu dieser Zeit stund der General Hadik mit einem ansehnlichen Corps bey Freyberg. Den 20-ten ohnweit Chemnitz, bey einem Überfall sind die Officiers Rittmeister Niczky und Nedeczky Lieut Kolonich von Baranyai Huszaren gefangen und Obrist Lieut. Sprung blessirt worden.

Den 25-ten wurde ich mit Obrist B. Vécsey comandirt. Von wo bin ich wiederum den 1-ten 9br. zum Regiment bey Freyberg eingeruckt.

Den 5-ten marchirte das Hadikische Corps nach Nuszen, den 8-ten nach Waldheim, den 9-ten nach Grima und den 11-ten über Eulenburg den 12-ten vor Torgau um die in der Stadt und umligende Truppen zu überfallen; es gelung aber nicht, die unserige sind repousirt, verlohren dabey 22 Mann, der Volontaire Tahi wurde starck blessirt.

Den 13-ten wurde ich nach Taucha auf der Leipziger Strasse von da commandirt.

Den 15-ten attaquirte der Feind das Hadikische Corps bey Eylenburg, welches sich von da zurück zog.

Den 18-ten marchirten wir nach Penig. Den 22-ten marchirte unser Regiment von diesen Corps, zu der Armée nach Böhmen ab.

und den 25-ten langte es bey Comottau an. Den 28-ten marchirte das Regiment von da gegen das Egerische ab, und anlangte den 4-ten Xbr. allda an, ruckte in die winterquartiere ein, der Stab kam nach Wildenstein zuliegen, alsz wohin der Obrist Török mit seinem gehabten Commando den 15-ten eintraff.

Von diesem Commando war der Lieut. Katona noch im Monath 7br. gefangen.

Den 1-ten 8br. 758. sin die Lieut. Szuporany und Katona zum Capit Lieut. Horváth, Devay, Kaszab zum Lieutenants, Tallafus Heinrich, Boda zum Corneths avancirt worden. Den 1-ten Xbr. 758. sind die Offis. von Hadik und Baranyai Huszaren, in einer Action bey Reichenbach in Sachszen, alsz von 1-teren der Major Siska, Corneth Seidlitz und Mültz, von lezterem der Rittmeister Urancsics, Lieut. kayszer. Corneth Kisfaludi nebst 140 Mann, von beyden gefangen worden. Den 24-ten Xbr. starb der Lucas Toth, Corneth von unser Regiment in faulungs Fieber schon in seinem Quartier.

Im Jenner 759. gieng der 2-et Obrist Török mit Urlaub nach Wienn ab. Der Edelmann von Trautenberg gab dem Offis. Corps einen prächtigen Baal zu Wildenstein den 18-ten Febr.

Der Obrist Lieut. Pletrich heyrathete die Freyle von Zedwitz zu Liebenstein auch im Monath February. Die Lieut. Kaszab und Devay sind zur Remonndirung und Recroutirung auch im Monath Merz nach Ungarn abgegangen. In diesem Monath wurde auch das ⅓ der Haberportion vom Hoffe aingestelt; Es wurde aber bald darauf wiederum applaudirt.

Den 29-ten Merz brach ein Preussisches Detachement bey Hoff ins Land ein, und eben diesen Tag zog sich das Regiment bey Obertóma zusammen. Den 2-ten April kam der Obrist Török von Wienn, schon als würcklicker Obrist und Regiment Commandant zurück und der Obrist Br. Orczy wurde zum General Major ernannt, und von Dienst dispensirt.

Den 5-ten April marchirte das Regiment nach Falkenau gegen der groszen Armée, und blieb eine weile allda stehen.

Den 14-ten brach ein feindliches Corps bey Comottau in Böhmen ein, und nebst mehrere Verwustüngen zernichtete das grosze Magazin zu Satz auch, und zog sich bald wieder nach Sachszen aus.

Unterdessen marchirte das Regiment, den Feind hierinn abzuhalten, den 18-ten nach Caden vor. Von wo bin ich den 19-ten mit dem Rittmeister Jankovich auf Commando gegangen, wurde von ihm mit 30 Mann detachirt und machte in der Gegend von Comottau 2 Preussische Hussarn und 9 Cuirassier, gefangen. Den 20-ten attaquirte uns der preussische General Belling mit seinem Regiment und Frey Dragoner, dann anderen Cavallerie, nebst 2 Bataillon Infanterie bey Krolup, durch Brunnersdorf, und das Regiment reterirte sich durch die Stadt Caden, allwo die Rittmeister Dósa und Suporany, dann 2 Corporale und 15 gemeine vom Regiment in Gefangenschaft gerathen; angegen das Regiment hat 45 Mann und Pferde gefangene gemaht. Bey dieser Affaire, hat sich das Regiment, gegen so überlegenen Feind, ausserordentlich wohl verhalten, weswegen der Obrist Török den

Theresien Orden auch bekam. Den 22-ten ist der Rittmeister Franc Csanádi Lieut. Erdőss alsz Invalide von Buchau nach Ungarn abgegangen. Der Rittmeister Csanádi Compagnie erkaufte der Emeric Thardy, und der Sárossy avancirte zum Lieut. statt den lezten, ingleich wurde ich anstatt den Erdőss zum Lieut. und der Finger zum Corneth publiciert.

Den 23-ten kam das Regiment in die Gegend von Welhau, und der Obrist Török nahm sein Quartier in Herschaftlichen Schloss beym Herren von Heszler. Den 19-ten July 759. attaquirte der General Wunsch unsere Vorposzten, mit einem starckem Détachement bey Petersburg auf der bömischen Gränze, bey welcher Gelegenheit ich nebst einer Corporaln und 8 gemeinen von unsere Regiment dann 33 Croaten, gefangen worden bin, und wurde nach Dresden gebracht.

Im Monath August. wurde die Stadt Dreszden vom kayszerlichen eingeschlossen, und bombardirt, und wurde den 4-ten 7bris 759. mit der Capitulation an die kayszerliche übergangen. Den 5-ten ware ich aus der Gefangenschaft erlöszt, und kam gleich zum Regiment, welches eben vor der Stadt Thor stand, gieng den nemlichen Tag vor den Feind alsz der General Wunsch mit einem starckem Corps von Groszenhayn zur Entsetzung der Stadt anruckte: er wurde aber durch das brentanoische Corps zurückgetrieben, welches ihn bis Groszenhayn verfolgte. Den 11-ten 7bris wurde ich mit dem Rittmeister Tardi nach Jausznitz allwo der Graff Zinzendorf wohnte, auf Commando zu stehen gekommen. Den 19-ten wurde der Rittmeister Samuel Csanadi in einer Affaire angeschossen. Den 21-ten 7bris war das Gefecht bey Meyssen, allwo vom Regiment der Rittmeister Krajnik, Corneth Sytnai, und der Adjutant Diez todt geblieben sind. Der Krajnik wurde zu Burghartzwalda, der Sytnai aber zu Milditz begraben, der Adjutant konnte nicht gefunden werden, weilen die Todten die Preussen begraben haben. Den 15-ten 8bris kam das Regiment bey Schilda in eine Action, allwo mein Pferdt unterm Leib erschossen worden.

Den 23-ten 8bris überfiel das Regiment einen starcken Transport von Vivres bey Domitsch, und wurden viel Bagage und Marquitaner Wagen aufgefangen. Den 28-ten wurde der Leutnant Dömjen in der Affaire bey Pretsch durch ein Canon Kugl todt geschossen, und statt seiner den folgenden Tag der Corneth Baky zum Leutnanat avancirt. Im Monath 9bris zogen wir uns mit diesem Brentanoischen Corps gegen Herzogswalda, allwo der Lieut. Fodor zum Rittmeister oder Capitainlieut. avancirte. Der F. M. Daun stunde schon mit der grossen Armée seit geraumer Zeit bey Schilda im Sachszen, gegen die Prinz Heinrichische Armée, und der F. Z. M. Laudon machte die Kriegsoperation in Schleszien mit der Russischen Armée vereinigt; welch letztere aber, ohngeacht der gewonnenen Hauptschlacht bey Franckfurt an der Oder, und der von den Oesterreichischen erhaltenen betrachtlichen Versterckung gieng wieder alles vermuthen zu Ende des 8bris 759. nach Pohlen zurück in die Winterquartiere. Sobald dieses geschah, schickte der Kőnig von Preussen, gleich ein starckes Corps unter dem General Hulszen zur ver-

sterckung des Printz Heinrichs nach Sachszen, und kam selbst nach wo sie dem 11. 9bris zu Torgau eintrafen. Worauf sich der F. M. Daun, gegen Dreszden um diese Stadt zu decken, und die Gemeinschaft mit Böhmen offen zu behalten, zurückzog mit der Armée. Wodurch alszo auf einmahl unsere Armée aus dem Angriefs in den Vertheidigunskrieg gesezt wurde. Den 17-ten 9bris bezog alszo unsere Armée ein sehr vortheilhaftes Lager auf den Anhöhn vor Plauen. Der König suchte diese Stellung unserer Armée durch Erschwärung der Gemeinschaft mit Böhmen und Abschneidung der Fourage zu verlassen zu zwingen; schickte dahero den Obrist Kleist mit einem Corps nach Böhmen und den G. L. Fink mit einem andren, nach Dippoldiswalda, dann selbst ruckte mit der Armée bis Wilsdruf, die Avantgarde aber bis Kesselsdorf vor. Der General Fink liesz den 16-ten mit der Hälfte seines Corps den General Wunsch nach Maxen vorrucken; Um alszo den Rücken der Armée zu decken, sezte der F. M. Daun den General Brentano dem Wunsch entgegen, und detachirte den F. Z. M. Sincere mit ein ander Corps nach Rüppchen.

Den 18-ten marchirte der Fink mit seinem Corps gleichfalls nach Maxen, und seine Arriergarde folgte ihn auch dahin, den 19-ten 9bris. Der F. M. Daun machte gleich Veranstaltung dieses Corps allda einzuschlissen, welches in seiner Gegenwart durch Anfuhrung der Generale Odonel und Sincere den 20-ten 9bris 759. glücklich ausgeführt wurde und war das gantze Corps, aus 22 Battaillonen, 6 Cavallerie Regimenten und 72 Canonen bestehend, nebst den G. L. Fink und 8 General Majors völlig gefangen. Der F. M. Daun besezte diesem Posto mit dem Sincerischem Corps- und das Brentansche postirte bey Dippoldiswalda. Den 4-ten Xbr. marchirte das Regiment von Brentano über Freuenstein nach Marienberg ab, allwo es den 6-ten anlangte, und wurde den 27-ten Xbris von dem Feind attaquirt. Den 1-ten Jenner 760. kam das Regiment unter den General Riedt, und den 7-ten vertrieb uns der Feind von dannen, wir kommen aber neuerdings zurück. Endlich den 23. Jenner 760. marchirte das Regiment aus Sachszen, kam in die Winterquartiere auf die bömische Gränze, und zwar der Stab nach Brunnersdorf. In Monath February wurden alle Corneths in der Armée, zu unter Leutnants publicirt. Den 4-ten Merz wurde das Regiment revidirt. Den 1-ten April 760. kam ich nach Platten auf Postirungs Commando. Den 1-ten May bin ich bey Waldkirchen zum Regiment eingeruckt. Den 6-ten May hinter Döbeln habe mit meinem Commando ein feindliches Überfallen, und machte den Offizier namens Pohle von Kleist, und 15 Gemeine sammt Pferde zu gefangenen. Den 15-ten marchirte das Regiment nach Freyberg. Den 20-ten sind die Lieutn. Katona Majtenyi bey den neu augmentirten Escandronen zum Rittmeister Sarossy, Devay, zum Capt. Lieut., Dosa, Fojt zum Ober, Stopeck, Unrein, zum Unterlieut. publicirt. Den 15-ten Juny bin ich mit dem Obrist Török nach Heymiken, Mittwajda auf Commando gegangen. Den 16-ten ware ich mit Devay auf Commando. Bey Döbeln, hat uns der Feind den Weg abgeschnitten, und verlohren dabey 1 Corporal und 2 gemeine Mann.

Den 19-ten kamen wir zum Noszen, allwo der Feind uns attaquirte, und verlohren dabey 1 Rittmeister, 1 Lieut. von Banalisten und 26 Mann.

Den 23-ten sind die 2 neue Compagnien bey Freyberg zum Regiment angekommen. Den 26-ten ist das Regiment über das Wasser zu der grossen Armée abmarchirt. Unter dessen hat der F. Z. M. Laudon, das gantze Corps des G. L. Fouquée bey Landshuth in Silesien den 20-ten Juny zu Kriegsgefangenen gemacht, welches aus 10.000 Mann und 30 Canonen bestund. Den 1-ten July marchirten wir zum Berwalda. Den 2-ten brach der Kőnig mit seiner Armée in Sachszen auf und marchirte über Lichtenberg, Bautzen, nach Silesien, welchen unsere grosze Armée auch dahin folgte, und lagerte sich allda bey Ottendorf, den 8-ten July 760. Den 9-ten July marchirte der Kőnig mit seiner Armée wiederum nach Sachszen zurück. Den nemlichen Tag bin ich zum Lisza auf Vorposzt gekommen, von wo ich den 10-ten nur in eigener Persohn abgelőszt war, und den 11-ten mit dem Rittmeister Török in das Brandenburgische comandirt abgegangen. Den 18-ten July fieng der Kőnig an die Stadt Dreszden zu bombardiren. Den 19-ten ruckten wir mit dem Commando zum Regiment bey Dreszden ein. Den 1-ten Aug. zog sich die Armée aus Sachszen wieder nach Silesien, und unser Regiment kam den 9-ten nach Laubau. Den 15-ten Aug. war der Entwurf und Veranstaltung zu einer Schlacht bey Lignitz, bereits fertig von unserer Seite, ein Offizier von Generaladjutanten gieng aber durch welcher dem Kőnig das gantze Vorhaben verrith, folglich auch die nöthige Maasregeln dawieder nahm.

Den 31-ten Aug. wurde des Rittmeisters Török Commando bey Löwenberg überfallen, allwo 4 Offis. alle ihre Hand Pferde und mit gehabte Bagage, nebst einiger Manschaft, verlohren haben. Den 12-ten 7br. kam ich selbst mit einem Commando nach Löwenberg zu stehen.

Den 1-ten 8bris machte der F. Z. M. Lascy mit einem Corps eine Diversion in der Brandenburgische Land bis Potsdame, wie auch der General Tottleben eingleiches tath von seiten der Russischen Armée.

Den 8-ten brach der Kőnig mit seiner Armée wieder aus Silesien auf und marchirte über Sagan und Guben nach Sachszen. (allwo ich mit einem Commando von 30 Mann völlig abgeschnitten war vom Regiment, folglich ware gezwungen mich mit diesem Commando durch mehrere Truppen durchzuschlagen.)

Den 15-ten war ich mit dem Rittmeister Fodor nach Groszen commandirt. Von wo sind wir den 23-ten zum Regiment bey Schlieben zurück gekommen. Den 25-ten 8bris wurde ich von Obrist Török nach Jütterbach und Treyengritzen mit einem Commando expedirt.

Den 28-ten marchirte der Kőnig über die Elbe gegen Magdeburg, sodann wendete sich gegen Eylenburg, und lagerte sich ohnweitdavon bey Thalwitz. Den 2-ten 9bris verliesz der Kőnig hier sein Lager, und setzte sich bey Langenreichenbach. Der F. M. Daun veranderte solchemnach sein seit dem 29-ten 8bris bezo-

genen Lager, bey Torgau, und nahm sein Maszregel nach dem vorhandenen Umständen.

Den 3-ten 9bris 1760. grief der Kőnig unsere Armée an, und wurde die Schlacht bey Siptitz ohnweit Torgau von ihm über die Daunische Armée, nachdeme der F. M. selbst verwundet war, und das Commando über die Armée dem General de Cavallerie O'Donell übertragen hatte. Nach welcher sich die Armée über die Elbe zog, und auf den rechten Ufer gegen Dreszden sich Réterirte, wie auch das Lascische Corps mit einer Versterckung von der Armée, das nehmliche auf den lincken Ufer der Elbe that.

Den 4-ten marchirte von Sweinitz nach Torgau, und ich kam bey dieser Rückzug auf der rechten Ufer der Elbe, zu der Ariere Garde mit der Obrist Lieut. Marchal von Bethlem commandirt. Den 7-ten erreichten wir Groszenhayn und den 8-ten zogen wir uns durch die Stadt Dreszden zurück. Und den 9-ten kam ich wieder zum Regiment bey Giszibel ein. Den 12-ten marchirte des Regiment nach Breitenau, den 13 wurde ich nach Neuhauszen commandirt. Den 18 kam ich nach Olbernhau und den 21-ten nach Ehrenfriedensdorf, dann den 26-ten nach Reyzenhau zum Zollhausz, den 17-ten Xbris kam der Regiment wieder nach Böhmen und verlegte sich wieder in die nemliche Winter-Quartire bey Brunnersdorf, wo es im vorigen Winter lag.

Den 22-ten xbris wurde das Regiment zu Brunnersdorf revidirt, und der wachtmeister Dvornyik zum Unt. Lieut. publicirt. Den 3-ten Jenner 1761. sind der Rittmeister Török Lieut. Baki und Boda zur Recroutirung nach Ungarn abgegangen, Den 15-ten Merz kam ich nach Einsiedel auf die Postirung zu stehen, und den 1-ten April wurde durch den Kaszab abgelöszt, der allda überfallen und von den Deserteurs garstig zugericht worden; alsz wohin der Obrist Török, zur Untersuchung der Sache mich wieder expedirt hatte. Den 17-ten April kam ich nach Satzung auf die Postirung. Den 6-ten May marchirte das Regiment von winterquartire aus, und kam den 8-ten nach Chemnitz und den 9-ten nach Waldkirchin zustehen, allwo ich kranck wurde. Den 17-ten May attaquirte der Obrist Kleist mit ein starckes Detachement das Regiment, allwo das Regiment an Todte und gefangene 2 Offiz. 4 Wachtmeister, 5 Corporals und 94 gemeine verlohr, auszer den 29 blessirten. Nach dieser Fall postirte sich das Regiment bey Bernichen und kam den 16-ten July unter dem Commando des Generals Zedwitz.

Den 1-ten August. kam ich mit dem Major Gvadagni[9] unter dem Commando des Obrists Török nach Marienberg.

Den 18-ten hat das Regiment bey Schiebel 42 Mann gefangene gemacht.

Den 28-ten attaquirte der Preussische General Seidlitz das Regiment bey Nieder-Culmitz, allwo es stand. Den 2-ten 7bris kam der Rittmeister Török mit sein Transport aus Ungarn an. Den 10-ten attaquirte das Regiment die feindliche Vorposten, und machte dabey 24 Mann und Pferd gefangene bey Noszen.

Den 18-ten kam das Regiment wiederum nach Marienberg stehn.

[9] Gróf Gvadányi József, a későbbi hírneves író. Szül. 1725-ben, meghalt 1801-ben. 1773-ban ezredes, 1783-ban tábornok lett.

Den 28-ten habe ich mit meinem Commando aus 36 Mann starck, bey Mertzdorf 1 Offiz. nahmens Ringl, dann 13 Huszarn gefangene gemacht und 20 Stück Pferde erbeutet, von Kleist und frey Huszarn. Bey Eröfnung dieses Feldzuges in diesen Jahr commandirte die Preussische Armée in Schlesien der General Lieut. Goltz, gegen die Oesterichisch Loudonische, welcher nach den am 22-ten April 761 unter sich errichteten aufgehobenen Waffenstilstandes, sich mit seiner gegen die kayszerliche, zu schwache Armée, bey Fürstenstein ohnweit Schweidnitz in einer sehr vortheilhafte Stellung sezte, ohngeacht dessen, brach der Kőnig den 2-ten May mit 32 Battaillons und 63 Escadronen aus Sachszen auf, und gieng bey Strehle und Torgau über die Elbe, Groszenheyn, Closter Marienstern, Görlitz, dann über die Queisz nach Schlesien, und den 13-ten bis Hemsdorf in der Gegend von Schweidnitz. Hierauf marchirte der Laudon mit der Armée über Friedland (und setzte sich bey) Ditterbach und setzte sich vor Hartmansdorf bey Braunau und suchte die Vereinigung, mit der Russischen Armée, welche unter dem Commando des Feldmarchals Butterlin bereits auf dem Marche aus Pohlen, wo sie im Winter-Quartiere lag, und auf 70.000 Mann starck schezt ist, in welcher Absicht der F. M. Loudon den General Major Caramelli auch dahin abgeschickt hat.

Unter dessen schickte der F. M. Daun mehrere Verstärckung aus Sachszen zu dieser Armée, und der General der Cavallerie O'Donell blieb bey Zittau mit 30,000 Mann stehen, um sowohl Böhmen zu decken, als auch sich nach den Bewegungen des Kőnigs zu richten.

Nachdem so langsamen Marche der Russische Armée von 19-ten May an, aus Preussisch-Pohlen kam sie endlich über die Oder und vereinigte sich mit harter Mühe den 23-ten Aug., mit der Loudonischen Armée; nun mit dem, geglaubt alles gethan zu haben, brach diese Armée den 29-ten Aug. von Strigau aus Schlesien auf und marchirte wiederum nach Pohlen, und hinterliesz nur den Generale Lieut. Czernischef mit einem Corps von 12,000 Mann bey der Loudonischen Armée. So bald die Russische Armée nach Schlesien kam, und sich mit der Kayszerlicher vereinigte, bezog der Kőnig mit sein Armée das vortheilhafte Lager bey Jaurnig und befestigte selbes auf alle mögliche Art. Den 26-ten 7bris verliesz der Kőnig dennoch diese Stellung und marchirte in das schon dieses Frühjahr gehabte Lager zwischen Pülzen und Faulebrück ohnweit Schweidnitz, allwo er den 27-ten stehen blieb. Den 28-ten marchirte bis Prokuth. Den 29-ten über Heinrichau bis Grosznoszen. Alle diese Bewegungen des Kőnigs zielten blosz auf Diversionen ab, um die kayszerliche Armée aus dem Besitz des Geburges zu bringen; dahero blieb der F. Z. M. Loudon nicht allein da selbst gantz ruhig stehn, sondern suchte sich auch die Entfernung des Kőnigs zu Nutze zu machen, und entschloss sich die Festung Schweidnitz mit dem Degen in der Faust weg zunehmen. Wozu er gleich Disposition machte und nahm sie würcklich den 1-ten 8bris 761. glücklich ein, und wurde darinn mit dem Commandanten General Zastrow 4000 Mann gefangen gemacht und 222 Geschütze. Da indessen der Russische Kayszer

Peter 3-te nach seiner Thronbesteigung seine Völker zu dem Preussischen stoszen liesz, so bekamen leztere dadurch die Obermacht, dahero der F. M. Daun nunmehro blosz defensif zu gehen, dann Schweidnitz und Böhmen zu decken und nichts aufs Spiehl setzen wolte; an sonsten der unglückliche Ausgang des Feldzuges in Pommern, und die russische Einnahme der Festung Colberg, hätte den Kőnig zimlich in Verlegenheit gesezt.

Indesz gieng die Thronveränderung in Ruszland vor, und die Kayszerin Catharina 2-te erwählte die Neutralität, und beorderte ihre Truppen von der Preussischen Armée ab, und nach Pohlen zurück zu gehen.

In diesen gantzen Feldzug war unser Regiment beständig in Sachszen, und im Monath 8bris ruckte mit dem marchalischen Corps nach Roszwein, Döbeln, vor bis Hortha. Allwo den 1-ten xbris 761. die 2. neu errichtete Compagnien beim Regiment (wie bei allen übrigen Huszarn Regimente) wieder reducirt worden sind. Den 2-ten ruckten wir bis Göringwalda gegen das altenburgische vor, und den 12-ten 1762. January wurde ich mit 32 Mann gegen Grosz Bartha die Bewegung des Feindes zu beobachten hinaus geschickt, allwo ich einen Lieutenant namens Jörkau und 2 Mann von Kleiszt Huszarn zu gefangenen gemacht habe. Den 23-ten attaquirten wir Borna, und machte mit meinem Commando 6 Mann zu gefangenen und erbeitete 7 Stück Pferde, bey dieser Gelegenheit. Nach deme wir Borna einnahmen, rückte das Regiment den 27-ten Jänner in die Winter Quartiere undzwar der Staab nach Frohburg in altenburgischen ein, und kam mit der Compagnie nach Neuckersdorf. Den 3-ten February kam ich nach Lobstadt, und den 4-ten nach Flöszberg auf die Postirung. Den 8-ten Merz 762. machte der Obrist Török mit dem Regiment, dann ein Battaillon Nicklas Eszterházi Infanterie und 1 Battaillon Croaten einen Versuch auf Kröthen, welches mit 2 preussische Battaillonen und 2 Escadr. Cavallerie besezt, und starck verschanzt war, in der Nacht zu überfallen; welches ihme ohngeacht der beszt möglichst sich gegebenen Mühe, ziemlich miszlung, weil uns der Feind schon fertig im Schantzen erwartet, und auf den geschehenen Allarme auch die in der Nähe verlegte Cavallerie alles anruckte; so verlohren wir aber nur von Huszarn einige Todte, aber sehr wenig Gefangene, und kehrten uns zurück mit einige gefangenen Leuthen und Pferden nach Borna; sein Pferd ist dabei mit einer Stuck Kugel todt, meines untern Leib durch einer Flintenkugel durchgeschossen, der Rittmeister Hellebroth, nebst einigen ander auch bleszirt, da wir auf die Schantze attaquirten.

Den 23-ten Merz kame ich nach Borna, und den 25-ten nach Keszelshayn auf die Postierung zu stehen, welch letzterer dem Herrn von Einsiedl zughörte, Den 2-ten April überfiel der Major Gvadágni mit 300 Pferd, ein preussisches Commando von 200 Pferd bei Kleinbortha, machte davon 47 Mann gefangene und erbeitete 130 Pferde. Den 12-ten marchirten wir von Altenburgischen aus, und mit uns die Schlavonische Huszarn, dann Oguliner Croaten. Den 27-ten May überfiel der Obrist, Lieut. Belegradi von Schlavoner, ein preussisches Commando bey Langenau in

Sachszen, und brachte davon 70 Pferde und 15 Gefangene ein.

Den 1-ten Juny attaquirte uns ein preussisches Detachement bey Galentz, welches wir repousirten, und haben davon 44 Pferde und 38 Mann gefangene gemacht. Den 3-ten Juny machte das Regiment neuerdings bey Gablentz 30 Stück Pferde und 44 Mann gefangene gemacht.

Den 23 Juny zog sich die Reichsarmée nach Cwickau zurück. Den 25-ten marchirten wir auch nach Marienberg zurück. Den 1-ten July brach ein feindliches Corps bey Nollendorf in Böhmen ein. Den 2-ten marchirten wir gleichfals über Basztberg nach Böhmen. Den 18-ten July brach der Feind wieder allda ein, und ich machte mit meinem Commando bey Johnsdorf einen Hauptman nahmens Schaton von Jägers und 16 Huszarn sammt Pferden zu gefangenen. Den 14-ten Augusti brach der Feind 3-te mahl ins Böhmen ein und machte davon bey Comottau wieder 3 frey Dragoner, und 6 schwartze Huszarn sammt Pferd zu gefangenen. Hier stund das Regiment bey Töplitz unter dem General der Cavallerie Fürst Löwenstein. Den 27-ten 7bris 762. da der Fürst mit seinem Corps nach Sachsen vorruckte, ware ich und der Lieutenant Dvornyik mit besondere Truppen in die Avantgarde commandirt, bey welcher Gelegenheit attaquirten wir den Feind bey Neuhauszen mit der Avantgarde dasz das Regiment gleich ein gantzes Battaillon preussische Croaten teils nieder gemacht, teils zu gefangenen gemacht. Den 14-ten 8bris ruckten wir mit dem Corps des F. M. L. Campitelli wieder weiter vor, führte wieder die Avantgarde, und hatte wieder das Glück bey Grönitz, vor Augen des gantzen Regiments die preussische Croaten auf dem freyen der gestalt zu attquirn, dasz solche in einem Augenblick über Haufen geworfen und mit Soutien der übrigen Truppen solche gäntzlich nieder gemacht und gefangen genommen, obwohlen solche durch ihre Huszarn immer soutenirt waren. Der Obrist Török belobte auch gleich auf dem Platz diesem Commando ihre bezeugte Bravour und bedanckte sich bey solchem auf die schönste und verbindlichste Arth. Den 15-ten 8bris 762. beorderte der Prinz von Stollberg F. M. L. Campitelli, den Feind bey Münüchen frey zu attaquiren, und dem General Vécsey[10] mit dem Palatinal Regiment sammt mehrere Truppen das feindlich Bellingische Corps von der Anhöhe bey Groszhartmannsdorf zu delogiren, um die Attaque des F. M. L. auf der lincken Flanque zu erleichteren; da aber der Belling sich gegen Kleinhartmannsdorf zurückzog, so verfolgte ihn der General Vécsey bis Langenau, und stellte sich allda gegen ihn en Fronte; der Obrist Török hingegen zog sich mit 3 Escadr. aus dem Wald bey Erbisdorf, ohnweit der feindlichen Schantze auf den Kühberg, allwo das Salmische Regiment die feindliche Flanque deckte, so haben wir mit diesen 3 Escadr. mit solcher Geschwindickeit und Resolution auf dieses Regiment attaquirt, das es in Zeit von 6 Minuten gäntzlich über haufen geworfen war; da indessen die Schantze durch das Gyulaische Regiment attaquiret wurde, so

[10] Talán az a báró Vécsey István, aki 1757-ben a 3. huszárezred parancsnoka volt s 1758-ban tábornokká lépett elő.

eroberten wir allda 9 Fahnen und 3 Fallkaunen, nebst vielen Gefangenen, und der Feind zog sich bis Freyberg zurück. Diese 3 Escadr. führten wir 3. alsz: ich, Fodor und Jankovics, allda an. Den 24-ten 8-bris überfiel ich bey Obendorf ind der Nacht ein feindliches Commando mit 40 Mann, und brachte davon 20 Cuirassier und 24 Pferde ein. Neuobendorf ist bey Heinichen. Den 9-ten 8bris 762. wurde die Festung Schweidnitz von Pruszen wieder eingenommen. Der General Gvaseo. und alle Offiziers die darinn eingespehrt waren, sind vom Hof auszerordentlich belohnt worden. Mit Ende 9bris kam unser Regiment wiederum in die Gegend von Marienberg und mit Ende Xbris marchirte nach Böhmen, und wurde wieder in der Gegend bey Brunnersdorf in die Winter Quartiere verlegt. Ich blieb aber zu Reizenhayn auf der Postierung zu stehen, bis Ende Jenner 763. Hierauf wurde der Friedensschlusz zu Hubertsburg im Jahr 1763 den 24-ten Merz zu Stande gebracht, und unser Regiment marchirte im Monath April aus Böhmen nach Ungarn, und wurde in der Committaten, Szattmar, Bereg, Ugocha, und Maramaross in die Quartiere verlegt

Mészáros m. p.

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

Dr. Fekete Nagy Antal: *Trencsén vármegye történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, IV. kötet). 8° 415 lap, 1 térképmelléklettel. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1941.

Gróf Teleki József és Csánki Dezső félbemaradt nagy művének folytatásaként, a Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottsága a múlt évben adta ki ezt a vaskos kötetet, amelynek megírására Dr. Fekete Nagy Antalt szemelte ki. A választás szerencsés volt, mert a tudós szerző nagy felkészültséggel és fáradságot nem ismerő szorgalommal látott munkájához és kiváló eredménnyel be is fejezte. Temérdek — közöttük sok ismeretlen — adatot kutatott fel és csoportosított megfelelő címszók alatt; ezenkívül a kötet elejére 62 oldalnyi összefoglalást írt, amely jól tájékoztat a negyedfélszáz lapra terjedő adattár gazdag tartalmáról. Munkáját különösen megnehezítette az a körülmény, hogy elszakított megyéről lévén szó, százféle akadály tornyosult eléje. Annál nagyobb érdem tehát, hogy a fokozott nehézségek ellenére is, sikeresen oldotta meg a reábízott súlyos feladatot.

Minket, folyóiratunk tárgykörének megfelelően, leginkább a határvédelem megalapozása, vagyis a várak, valamint részben a hozzájuk tartozott uradalmak keletkezése érdekel. A szerző 25 trencsénmegyei középkori várról vagy várkastélyról tud. Legnagyobb részük — így a megye fővára, a trencséni is — romba dűlt. Egyik-másik, például Biecse, Budetin, s az ugróci várkastély, többé-kevésbbé ma is lakható; ellenben Popard, Szucsa, Mocsarnok, Garadna és Vilknó vára nyomtalanul eltűnt. Igaz, hogy Trencsénmegye nemcsak az Árpádok korában, hanem a későbbi századokban, főként Csák Máté lázadása alatt, úgyszintén a XV. századi huszita mozgalmak idején is, sokat szenvedett, de azért várainak végromlását nem annyira az ellenség, mint inkább a gondatlanság vagy éppen a rendszeres műemlékpusztítás okozta.

Trencsén vármegye területét a magyar foglalás idején kétségkívül szlávok lakták. A megszállás délről északnak haladt, még pedig egyrészt a Vág völgyén, másrészt a Nyitra egyik mellékfolyójának, a Bebravának mentén. Az utóbbi irányba esik a három oldalról zárt báni medence, mint önálló települő terület. De ezeken kívül, a XII. században már magyar kézen volt a harmadik települő terület, a rajeci völgy is, úgy hogy a XII. század végére a magyarság már megszállotta a vármegyének csaknem egész területét.

Az északnyugati vidék határvédelmének súlypontja a Vág völgyében volt, amelyet Morvaországgal és Sziléziával több hágó kötött össze. Azonban az egész északnyugati országrésznek határvédelme elüt a máshol szokásos gyepürendszertől. A szerző meg-

állapítása szerint, se a Vág, se a Nyitra völgyén nem találjuk a gyepün felépült védővonalnak semmi nyomát. Ezen a vidéken a határvédelem kizárólag a folyók mentén húzódó várövön és őrtelepeken nyugodott. A legkorábbi katonai és közigazgatási szervezetnek, a várispánságnak, székhelye mindenütt egy-egy vár volt. Természetes, hogy a báni medence várai, a határvédő vonalnak északnyugatra történt fokozatos eltolódása következtében, elvesztették korábbi fontosságukat.

A vármegye területe, mivel nem a honfoglalás korában, hanem a későbbi terjeszkedés során vette birtokába a magyarság, mint egységes birtoktest jutott a király kezére. Azonban honvédelmi és gazdasági okokból kisebb váruradalmakra bomlott fel, amelyekből egyesek már a XIII. században magánkézre kerültek. De meg azután is a korona maradt a legnagyobb birtokos. A megye középpontja Trencsén vára volt, amelyről már 1111-ből is van okleveles adatunk. Mint az egykori várispánság, majd később a megye székhelye, valamennyi trencséni vár közül legtovább maradt királyi tulajdon, vagyis — két megszakítást leszámítva — 1439-ig. Azonban a vármegye területét egykor teljesen kitöltő trencséni uradalom, a középkor végével a várkörnyéki Vág vidékére és a báni medence egy kis részére zsugorodott össze.

A Vág-vidék legdélibb vára, Bolondóc (Beckó), már a Névtelen jegyző korában, tehát a XII. század végén is állott. Ez is királyi kézen volt 1388-ig, amidőn Zsigmond király Stibor vajda családjának adományozta s nem is került többé vissza királyi tulajdonba. Nagy területet töltött be és átnyúlt Pozsony-, sőt Nyitra-megyébe is.

A Vág völgyének Trencsénhez közeleső másik vára, Szucsa, 1393-ig szintén a királyé volt, de uradalma, korai kialakulása ellenére se tudott erősebben terjeszkedni.

Sokkal fontosabb volt a levai (illavai) váruradalom. Ez csak 1439 és 1447 között vált ki a trencséniből. Várát már korábbi időkből is említik egyes bizonytalan adatok. A szomszédságában levő kaszai váruradalom még az Árpád-korban keletkezett. Egy megszakítással ez is királyi birtok 1397-ig.

Oroszlánkő várát csupán a Vág választotta el a kaszai uradalomtól. Az oroszlánkői uradalom a vár körüli hegyes vidéken egyrészt a morva határig, másfelől a Vág völgyéig nyúlt. Zsigmond király nagy tékozlása ezt is idegen kézre juttatta. Északi szomszédja a határ védelmére épült Lednice vára volt. Első tulajdonosának 1262-ben bekövetkezett halála után, a király bírta a XIV. század végéig, de ettőlfogva sűrűn váltogatták egymást a zálogtulajdonosok.

A Vág vidékének másik fontos vára, az 1332 óta emlegetett Beszterce, a XIV. század folyamán, a tőle északra eső vidékkel együtt, már majdnem külön megyévé alakult. Valamennyi trencséni vár közül a hricsói siklott ki leghamarabb a király kezéből. Területét 1208-ban, várát 1263-ben említik először a források. Oda épült, ahol a Vág, addigi délkelet-északnyugati irányától eltérve, délnyugatra kanyarodik. Jól védte a mögötte levő vidéket.

A Kiszuca völgyében a budetini váruradalom keletkezett.

A XIV. század elején a Balassa-család ősei birtokolták. Később királyi kézre került s ekkor Sztrecsén várához csatolták. A XV. század elején a husziták lerombolták a várat, de nemsokára újra felépült. A varini váruradalom korán kialakult, de rövidesen magánkézre is került. A XIV. század közepén a királyra szállott vissza, azonban várjellege nemsokára megszűnt s területe különféle uradalmak között oszlott meg. A későn keletkezett óvári uradalom a Varinka völgyében terjeszkedett.

A Hricsótól keletre eső Vágvidék a XIV. század második felében már-már elszakadt a vármegyétől. Szeri Pósa fiai: Miklós és István, 1384-ben Zsolna, majd Sztrecsén vármegye főispánjainak mondják magukat. A területnek az önállóság felé való fejlődése már kialakulóban volt, amikor Zsigmond király 1397-ben Sztrecsént, Zsolna városával és a régi zsolnai várral, továbbá Lietava várát Rajec városával együtt, a lengyel Szandzivojnak adományozta. Ő kapta Beszterce várát is s ettől kezdve ez ragadta magához a vezetést az önállóság felé való haladásban. Szandzivoj halála után kis birodalma széthullott. Sztrecsén várának korábbi vezetőszerepe is megszűnt s az addig hozzátartozott várak is visszakapták előbbi függetlenségüket.

A rajeci völgy vágmenti torkolatához közeleső Zsolna várát 1330 óta említik okleveles kútfők. Azonban csak a XV. század végéig szerepelt, sőt már 1397-ben is, mint elavult és elhagyott várról van róla szó. A később Lietava tartozékává lett Rajec vára, a vágmelléki várak felépülése és uradalmaik megerősödése után, még a XIV. században elvesztette addigi fontosságát. A XV. században már nem szerepel.

Zsolna és Rajec várának megszűnte után, az 1321 óta emlegetett Lietava vára ragadta magához a rajeci völgyben a vezetést. Az egész XIII. század folyamán a Sztrecséni fővárhoz tartozott s csak Szandzivoj halála után szakadt el tőle s ekkor kezdődött a lietavai váruradalom önálló fejlődése.

Ugróc váráról már 1295-ből van az első okleveles adat. Mihelyt a huszita világban felépült a báni várkastély, az uradalom síkabb része elszakadt az ugróci vártól. A falu belsejében épült várkastély 1525-ben tűnik fel először.

Bán már 1454-ben említett, de később elpusztult régibb várának ma már a helyét se lehet megállapítani. Az újabb erősség a városban épült. Ujhely (a mai Kiszuca-Ujhely), valamikor kulcsosváros lehetett, de mint ilyen, a huszita világban már nem szerepelt. Valószínű, hogy korábban elpusztult.

A Hunyadi-családnak annyiban volt kapcsolata a trencséni várakkal, amennyiben Hunyadi János, 1454-ben, saját pénzén kiváltotta az Albert király idején Cillei Ulriknak elzálogosított Trencsén várát, a többi vágmenti várral együtt, s így ezek mind az ő magánbirtokába jutottak. Egy másik, de nem egykorú adat szerint, Hunyadi László eladományozta Oroszlánkő várát, a hozzátartozott Bohunic, Pruszka és Tuhinye falvakkal együtt. Végül Mátyás király, 1482-ben, Korvin Jánosnak adta az addig Trenka Jánosnál zálogban volt Sztrecsén várát. De se beiktatásáról, se birtoklásáról nincs adatunk.

Gy. J.

Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme. XVI. rész.* Budapest, 1940. Grill könyvkiadó vállalata, negyedrét, 466 oldal; 27 melléklettel. XVII. rész k. v. 506 oldal, 37 melléklettel.

Folyóiratunk mult számában számoltunk be Bánlaky altábornagy részletes hadtörténelmi munkájából a XV. résznek megjelenéséről. Rövid idő mulva már a következő két kötet is napvilágot látott. Csak ismétlésekbe bocsátkoznánk, ha rendkívül széleskörű forráskutatásokra támaszkodó nagy munkájának méltatásával e köteteknél is külön foglalkoznánk. Bánlaky altábornagy hadtörténeti sorozatának minden kötete jól bevált módszerével igen nagy szolgálatot tesz a magyar hadtörténet eseményeivel foglalkozóknak. Ezek a kötetei is igazolják azt a régebben tett megállapításunkat, hogy a már elavult Rónai—Horváth Hadikrónika pótlására hívatott kitűnő forrásműve lesz minden későbbi hadtörténetírónak.

E kötetekben is úgy csoportosítja tárgyát, mint az előbbiekben. A hadtörténelmi eseményeket a kor politikai történetének keretébe állítja be; minden korszaknál foglalkozik hadszervezeti, hadvezetési, felszerelési kérdésekkel, azután leírja a hadműveleteket, csatákat, ütközeteket, a legapróbb részletekig menő figyelemmel. A XVI. kötet az 1630—1682-ig terjedő mozgalmas idő hadieseményeivel foglalkozik. I. Rákóczi György háborúit és kapcsolatait a 30 éves háború hadműveleteivel, azután Rákóczi beavatkozását a moldvai és havasalföldi vajdák viszályaiba, végül III. Ferdinánd ellen viselt 1644. évi hadjáratát. II. Rákóczi György háborúit a hadszínterek szerint három csoportban tárgyalja (havasalföldi, lengyelországi és török háborúk). Leírja a hadtörténelmi szempontból kevésbbé jelentős, de a teljesség kedvéért mégis érdekes hadtörténeti eseményeket Barcsay, Kemény és Apaffy fejedelemségének idejében.

A könyv második fele az 1663—64. évi török háborúk harcaival foglalkozik részletesen. Ismerteti a felvidéki harcokat és az események súlypontját igen helyesen a dunántúli eseményekre veti. A már ismert megvilágításban állítja elénk Montecuccoli és Zrinyi Miklós tevékenységét és a közöttük kezdetben lappangó, később nyiltan is felismerhető ellentétet hadászati és államvezetési kérdésekben. Zrinyi Miklós hadvezéri egyéniségét a legújabb források felhasználásával ismerteti. Különösen érdekes a szentgotthárdi csata részletes leírása. A szerző ehhez a kötethez is bőséges forrásjegyzéket csatolt, amelyben megtalálhatjuk a szóbanforgó korszaknak ismeretéhez szükséges külföldi és magyar szakmunkák gyüjteményét. Igen szépen és áttekinthetően megtervezett helyzetvázlatok és egykorú krónikák kevéssé ismert képeinek másolatai élénkítik a szöveget. A könyvet a vasvári béke után következett Zrinyi—Frangepán-féle összeesküvés, I. Rákóczi Ferenc felkelése, végül Thököly Imre első háborúinak ismertetése — a török hadjáratok kezdetéig — fejezi be.

A XVII. kötet a felszabadító háborúk eseményeivel foglalkozik. Bánlaky altábornagy az anyagot három főrészre tagolja. Az első rész a Buda visszavételéig terjedő hadjáratokat ismerteti. Kezdi Bécs felmentésével, azután a párkányi harcokkal, Eszter-

gom megvételével folytatva ismerteti az 1684. évi hadjáratot. Az 1685. év eseményei közül különösen Érsekújvár ostromát írja le részletesen. Az 1686. évi hadjáratban Buda visszafoglalása van megírva igen alapos és minden részletkérdésre kiterjedő figyelemmel. A könyv második része az 1687-i hadjárat előzményeivel, azután a következő évek hadműveleteivel foglalkozik, egészen a Badeni őrgróf Thököly ellen indított erdélyi háborújának befejezéséig. A harmadik rész az 1691—99-ig terjedő idők háborúit ismerteti. Bánlaky altábornagy ebben a kötetében is főleg a bécsi Kriegsarchiv hivatalos kiadványai nyomán halad és elismert kitűnő forrásokat használ. Kissé talán túlságosan sokat foglalkozik a háború előkészítésének politikai részleteivel és sok olyan eseményt is leír, ami voltaképen nem tartozik a magyar nemzet hadtörténetéhez (pl. az eperjesi vértörvényszék, országgyűlések stb.). A könyvhöz bőséges forrásjegyzéket csatolt és 37 kitűnően megtervezett vázlatot és egykorú vár- vagy csataképet.

Nem gáncsoskodás akar lenni, ha megemlítjük, hogy a szövegbe hellyel-közzel kisebb tévedés is becsúszott, ami ilyen nagyméretű összefoglaló munka keretében szinte elkerülhetetlen és semmit sem von le annak általános értékéből. Bánlaky altábornagy Zrinyi Miklós téli hadjáratát ismertetve, régi forrásokra hivatkozva írja (229. oldalon), hogy Zrinyi Miklós a törökök eszéki hídját teljesen lerombolta, elhamvasztotta. Ujabbkori adataink szerint csak a hídnak északi részét sikerült neki szétrombolni. Ez különben abból a — Bánlaky altábornagytól is idézett — Esterházy Pál-féle leírásból is bizonyítható, amely szerint ennél az alkalomnál a magyar seregből csak egy ember sebesült meg. Ez teljesen elképzelhetetlen, ha Zrinyi a törökök kezében levő túlsó, déli parti hídfőt is széjjel tudta volna rombolni. A hídat egyébként mint tudjuk, a törökök nagyon rövid idő mulva újból helyreállították, ami lehetetlen lett volna, ha Zrinyi az egész hídat le tudja rombolni.

A mai történetírás Rákóczi nevét már végérvényesen Rákóczinak írja „i" betűvel s nem „y"-nal, Esterházy nevét pedig „s"-el és nem „Eszterházynak". Az 1685-ik évi háború ismertetésében úgy a szövegben, mint a 10. mellékleten Serényi János Károly gróf bajor táborszernagy nevét a németes fonetikának megfelelő és az akkori írásokban használt „Sereni" alakban látjuk feltűntetve. Tudjuk erről a kiváló császári tábornokról, hogy Bajorországban honosodott meg és Magyarországtól teljesen elszakadt ugyan, de származására mégis csak magyar volt. Nevét tehát — a magyar történeti munkák (pl. Károlyi Árpád alapvető kitűnő munkája Budavár visszafoglalásáról), helyesen Serényinek szokták írni. Ennek megemlítését azért is tartjuk fontosnak, mert igen sok kiváló magyar katonánk szolgált külföldi hadseregekben és nevüket szívesen számon tartjuk, ha nem is magyar kenyéren éltek, a magyar katonák között.

Markó Árpád.

Leone Andrea Maggiorotti: *Architetti e architetture militari.* Volume III. (Gli architetti militari italiani nella Spagna, nel Portogallo e nelle loro colonie.) Az olasz külügyminisztérium kiadása. Nagy 4°, 415 lap, 117 szövegbeli képpel és 74 képes táblával. Róma, 1941. Ára 200 lira.

Bámulatos munkabírással, közvetlenül halála előtt, 80 éves korában fejezte be ezt a vastag könyvet Maggiorotti táborszernagy, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja. Megjelenését azonban már nem érhette meg s félbemaradt a Németföldön és Franciaországban működött olasz várépítőkről szóló egy-egy kötet is.

Ez, amelyről most röviden megemlékezünk, nekünk merőben új, ismeretlen tárgyról, a hajdani olasz hadimérnököknek Spanyolországban, Portugálliában s mindkettőnek gyarmatain kifejlett működéséről ad számot, a szerzőtől megszokott szakszerűséggel, de mégis érdekesen, könnyen érthető stílusban.

Maggiorotti a rómaiaknak Kr. e. 218-tól Kr. u. 406-ig tartott uralmával kezdi fejtegetéseit, kimutatva, hogy a római légiók mint máshol, úgy itt is, nagy munkát végeztek a várépítés terén. Az afrikai népek támadása ellen hatalmas, tornyos falakból álló erődöket emeltek s evégből felhasználták (például Tarragonában) az ott talált korábbi erődítményeket is. Ezenkívül előbb ideiglenes, majd állandó jellegű négyszögletes castrumokat építettek, amelyeknek maradványai Lugóban, Avilában és Almacenben láthatók. Végül — mint például Castel di Ferroban, Antequerában és Iativában — az erre alkalmas magaslatokat is várakkal koronázták. Jellegzetes római építmény volt a mindkét fején erődített híd is. (Salado de Moron).

A római uralom megszűnte után, az ott úrrá lett népek elhanyagolták s pusztulni hagyták a várakat, úgy hogy a 711-től kezdve hódító arabok, minden nagyobb akadály nélkül, az Ebróig terjeszkedhettek. Felhasználták s a maguk díszes keleti stílusában megújították a rómaiak erődítményeit. Legjelesebb várépítőjük a toledói Aled el Caxeri és Alag Yaix volt. Az utóbbi építette Gibraltár várát.

A keresztények már a X. század végétől fogva keményen síkraszállottak a hódítók ellen, de azután az Almoravidok 1086-i előretörése majdnem megbuktatta a négy kis keresztény államot: Navarrát, Arragoniát, Leont és Portugalliát. Ezek azonban 1212-ben újra fegyvert fogtak s Navasnál levervén az arabokat, Granadának és környékének kivételével az egész félszigetet felszabadították.

Ettől kezdve különösen Castiliában temérdek várkastély épült, sok helyen mór stílushatások alatt. Az arabok elleni harcokban a Templomos-, a Calatrava- és a Santiago-lovagrend templomvárai is kifejlődtek.

Az olasz várépítők beszivárgása már igen korán megkezdődött. Régi krónikák szerint, Cardona most is fennálló, bár lényegesen átalakított templomvárát olasz mester kezdte volna építeni, 1020 és 1040 között. Sokkal bizonyosabban állapítható meg az olasz hatás Avilának az 1090 és 1099 közötti időből származó

erődítményein, sőt itt az egyik hadimérnök — a római Casandro — neve is előtűnik. Mindamellett a középkori szűkszavú feljegyzések alapján bajos eldönteni, hogy a gyéren felsorolt építőmesterek közül ki volt valóban olasz.

Granadának 1492-ben történt felszabadulása után — Portugalliát kivéve — Arragonia ragadja magához a vezetőszerepet az iberi félszigeten. De már ezt jóval megelőzően is megveti a lábát a pisaiaktól 1323-ban elhódított Sardiniában, majd 1409-ben Siciliában, végül 1435-ben Nápolyban is, ahonnan előzi az Anjoukat. Arragoniának ez az itáliai térfoglalása nagyban elősegítette az olasz várépítőknek a pirenei félszigetre való vándorlását és ottani megtelepülését; annyival is inkább, mert a spanyoloknak általábanvéve nem sok kedvük és hajlamuk volt a műszaki munkához. Sok olasz hadiépítész ment Portugalliába is, amely akarva-nemakarva, 1580-ban Spanyolország hatalma alá került s csak 1668-ban szabadult meg végleg tőle.

Érthető, hogy nagyon keresettek voltak az olasz várépítők az egész félszigeten, mint a XVI. század elejétől fogva mindenfelé tért hódító bástyarendszer terjesztői. Sokáig egyedül ők voltak ezen a téren a tanítómesterek s így meg is becsülték őket. Működésük tere nem csupán Spanyolország és Portugallia volt, hanem Afrika északi partja is. Ceutától Tunisig. Eljutottak továbbá a Baleári-, a Kanári- és az Azori-szigetekre, Portugallia keletindiai gyarmataira, végül pedig Cuba szigetére, sőt Brazíliába is.

A szerző 83, spanyol és portugall szolgálatban volt olasz várépítő nevét és életrajzi adatait gyüjtötte össze, a legrégibb nyomoktól kezdve 1817-ig, részletesen kifejtve, hogy hol, mikor és mit dolgoztak. Térszűke miatt csupán a legjelesebbeket soroljuk fel. Ime: Benedetto da Ravenna (1511—1555), Gabriele Tadini (1480—1544), Giovanni Battista Calvi (1531—1588), Giacomo Palearo († 1565), az Antonelliek, még pedig: Giovanni (1531—1588), Cristoforo (1535—1607), Francesco (1563—1590) és Battista (1550—1615), továbbá Tiburzio Spanochi (1541—1606), Leonardo Turriano (1559—1607), Gaspare Squarcafico (1655 és 1667 között), a Magyarországon is nagy sikerrel működött Carlo Theti (1529—1589), Filippo Terzi († 1592) és Francesco Sabatino (1722—1795).

A szöveget nagyon pontos alaprajzok és harántmetszetek, valamint kitűnően sikerült fényképfelvételek teszik könnyebben érthetővé.

Gy. J.

Felelős kiadó: Gyalókay Jenő

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT
A nyomdáért felelős: Mészáros József igazgató

A középkori zsoldosintézmény és a magyarság.

Zsoldosokkal, vagyis előre megállapított fizetés ellenében idegen érdekekért időhöz kötött fegyveres szolgálatot vállalókkal, a XIV. század folyamán francia és különösen olasz földön találkozunk nagyobb számban, amikor is az ottani állandó pártharcokban mindíg találtak foglalkozást s úgy a Szentszék, mint a gazdag olasz városok is könnyen elő tudták teremteni az eltartásukra szükséges pénzösszegeket. A zsoldos az első hívatásos katona, aki nem csupán korszerű harcieszközökkel van felszerelve, hanem a fegyverforgatásban is jártas és a hadviseléshez szükséges gyakorlati ismeretekkel is rendelkezik. Ezért volt nagy katonai értéke a középkori zsoldos seregnek, amellyel szemben az alkalmilag fegyverbehívott tömegek nem állották ki a versenyt. Fogyatkozása is volt azonban a zsoldosnak, mert könnyen gazdát cserélt, barátból ellenséggé lett; foglalkoztatás hiányában pedig rablásból tartotta fenn magát, ami rémévé tette a föld népének.

Különösen német zsoldosokat találunk a jelzett időben olasz földön, kik a magasabb társadalmi rétegekből kerültek ki. Az a magyarázat,[1] mintha ennek oka részben a túlnépesedésben, részben pedig az ősi vándorösztönben lenne keresendő,[2] alig tekinthető helytállónak, mert ezúton csupán a kivándorlás ténye nyer magyarázatot, ami a német zsoldosok feltűnését időben jóval megelőzte. Német fegyveres kötelékek a római császári koronáért folytatott hadjáratok során kerültek olasz földre s ezek közül kerültek ki a későbbi zsoldosok. Ugyanez történt a magyarokkal is, akiket Nagy Lajos király nápolyi hadjáratai hoztak ide s minthogy német zsoldosokkal kellett együttműködniök, a zsoldos szellem rájuk is átterjedt s maguk is zsoldosokká lettek. Katonai erényeik kiválóságára vall, hogy a római pápák magyar zsoldosok segélyével fékezték meg lázadó hűbéreseiket s ugyanazon hűbéresek is szívesen látták a magyar zsol-

[1] *Schäfer:* Deutsche Ritter in Italien I. 1. k. 1. l.

[2] Teils infolge der heimatlichen Übervölkerung, teils auch geführt von dem urgermanischen Wandertrieb.

dosokat. Luksics Pál munkája nyomán[3] nem tekinthetjük a magyar zsoldosok olaszföldi szereplését teljesen tisztázottnak, mert ez a munka csupán pápai szolgálatukra vonatkozó adatok alapján készült; egyéb szolgálatuk még feldolgozásra vár.

Idegen nemzetiségű zsoldosokat azért alkalmaztak szívesen a középkorban, mert szokatlan harcmodoruk a hazai fegyveres erővel szemben mindaddig érvényesült, amíg ezt a szokatlan harcmodort ki nem ismerték. Úgy a német, mint a magyar és később az angol zsoldosokat is azért becsülték meg olasz földön, mert harcmodoruk új volt, amint azonban ezt a harcmodort megismerték, az idegen nemzetiségű zsoldosok elvesztették addigi jelentőségüket. Canestrininél olvassuk,[4] hogy a magyaroktól sokat tanultak az olaszok s többre becsülték őket a német zsoldosoknál. Villani krónikájában[5] részletesen leírta a magyarok harcmodorát, ami szerint fegyverzetük a nyíl, az íj és a kard volt s páncél helyett bőrzekét viseltek; harcmodoruk pedig (színleges) megfutamodásban és visszafordulásban állott. Nyilaik kilövése után meghátráltak, de aztán gyorsan visszafordultak. Főleg az ellenség lovait és gyalogságát nyilazták, nem törődtek a halállal és bátran rohantak a veszedelembe. Egészen azonos módon jellemezte a magyarok harcmodorát Péter königssaali apát, ki a következőket írta róluk:[6] Nem használják a szokásos páncélt,[7] hanem testhez álló bőrzekét viselnek s gyorslábú lovakon járnak. Kerülik az állóharcot; hol futnak, hol pedig űznek. Hájjal kenik be magukat, rövid mentét viselnek[8] s nyilaik rendkívül veszedelmesek.

Zsoldosokkal hazai történelmünkben már I. Károly uralkodása alatt találkozunk és pedig a nápolyi ügyekkel kapcsolatosan. Az uralkodó ugyanis házasság útján kísérelte meg a nápolyi trónnak családja számára való biztosítását s e célból 1332 tavaszán személyesen készült Nápolyba. Ámbár ez az út az uralkodó betegsége miatt ekkor elmaradt, 1332 nyarán mégis megvalósította tervét, amikor is Róbert nápolyi király gondoskodott a magyar király és kísérete átszállításáról a tengeren.[9] Az uralkodó kíséretében zsoldosoknak is lenni kellett, mert I. Károly király 1332 május 13-án kelt okleveléből[10] tudjuk, hogy minden jobbágytelekre, amely földesurá-

[3] *Hadtörténelmi Közlemények:* 1932. évf. 125—37 ll.
[4] Archivio storico Italiano: XV. k. 23. l.
[5] VI. könyv 54. fejezet
[6] Fontes rerum Austriacarum. Scriptores VIII. k. 365. l.
[7] Usus armorum gens non habet Ungaricorum.
[8] Portant curtas mentes.
[9] *Pór Antal:* Az Anjouház 124 l.
[10] Anjoukori Oktár: II. k. 593 l.

nak földbért fizetett,[11] egy márka adót vetett ki azon rendeltetéssel, hogy ebből katonáit fizethesse.[12]

Tartósabb szerephez jutottak a zsoldosok I. Lajos király nápolyi hadjárataival kapcsolatosan, mert tudjuk, hogy már első nápolyi hadjárata alatt (1347—48) zsoldjába fogadta az Urslingeni Werner vezetése alatt álló németeket. A zsoldszerződés tartamát és feltételeit nem ismerjük, ismerjük azonban Nagy Lajos királynak 1348 február hó 8-án a baráti firenzei kormányhoz intézett levelét, melyben tudomására hozta, hogy Urslingeni Wernert zsoldos csapatával együtt teljesen kielégítette, miután szolgálataikra nem volt tovább szüksége.[13] Elbocsátásuk előtt azonban esküt vett ki tőlük, hogy sem ellene, sem párthívei ellen nem fognak ellenségesen fellépni,[14] ami a zsoldosok megbízhatatlansága miatt szokásos volt elbocsátásuk alkalmával. Urslingeni Wernerről azonban tudta az uralkodó, hogy veszedelmes ember,[15] ezért óvatosságra intette a firenzei kormányt s szükség esetére fegyveres támogatását is kilátásba helyezte.[16] A figyelmeztetés nem volt indokolatlan, mert ugyanazon zsoldosok kevéssel utóbb Anagni városát teljesen feldúlták s lakosait legyilkolták. De Lajos királynak tett ígéretét sem tartotta meg Urslingeni Werner, mert az 1348 augusztus hó 31-én Nápoly mellett partraszállott Johanna királynő zsoldjába szegődött s ellenségesen támadt Nagy Lajos király ottani híveire. A Nagy Lajos király hűségén maradt Wolffurti Wolff Konrád azonban seregével együtt foglyul ejtette, mire zsoldos szokás szerint ismét Nagy Lajos király szolgálatába állott s tevékeny részt vett a Johanna királynő elleni harcokban.

Urslingeni Werner előkelő német családból származott, amely Barbarossa Frigyes császártól a spoletói hercegi címet kapta. Zsoldos csapata Schäfer szerint[17] 1338-ban Velence szolgálatában állott, amikor is Werner még csupán a csapat alvezérei sorába tartozott. A Historiae Romanae fragmenta szerint ugyanis[18] ebben a csapatban szolgáltak Claudius és

[11] Mansio, que integrum terragium vel debitum domino terre solvere consuevit.

[12] Ut exinde hominibus exercituantibus stipendia commoda elargiri possint et valeant.

[13] De quorum servitio non indegemus ad presens, satisfactione plenaria et integra eis prius facta licentiam fecimus exhiberi.

[14] Corporale ad sancta Dei evangelia recepimus juramentum, quod contra maiestatem nostram seu contra aliquos dilectos nostros vel fideles nullam faciet conspirationem, ligam seu societatem.

[15] Dictus dux Guarnerius est alias multa periculosa sub pretextu societatis fecere consuetus.

[16] Firenzei állami levéltár. Capitoli XVI. k. 139 l.

[17] Deutsche Ritter in Italien I. 1. 82. l.

[18] *Muratori:* III. 296 l.

Warnerius grófok, kik utóbb a nevezett csapat élére kerültek. Ez elnevezések alatt Schäfer[19] Landaui Konrádot és Urslingeni Wernert érti, ami teljesen elfogadhatónak látszik. Ugyanaz a zsoldos csapat Azario krónikája szerint[20] abban az időben, amikor Visconti Lodovisio szolgálatában állott, több mint 1500 főt számlált, tehát elég tekintélyes csapat volt,[21] a Parabiago melletti ütközetben azonban vereséget szenvedtek s maga a csapat kapitánya is fogságba esett. Ekkor került Urslingeni Werner a csapat élére s 1342-ben már pusztítva és rabolva járt a Romagnában.[22] Ennek következtében terjedt el az a tévhit,[23] mintha Urslingeni Werner a mellén a következő felírást viselte volna:[24] az Isten, a kegyesség és az irgalmasság ellensége,[25] ami alig hihető. 1347 és 48-ban Lajos király, majd Johanna királynő zsoldjában állott, aztán bolognai szolgálatban találkozunk vele, amikor is zsoldos csapata 2375 lovast és 125 tisztet számlált. 1350 október 20-án 1150 lovassal és 400 gyalogossal pápai zsoldba szegődött, 1351-ben azonban szakított a zsoldos élettel: visszatért hazájába s 1354-ben halt meg a Rottweil melletti Urslingen várában.[26]

Nagy Lajos király olaszországi német zsoldosai sorából messze kimagaslottak a Wolff Testvérek, kiknek székhelye a Bregenz mellett Wolffurt vára volt s Wolffurt, illetőleg Wolffart néven lettek ismeretesekké. A Wolff testvérek minden valószínűség szerint azon német lovagok sorából kerültek ki, kik a küküllei esperes krónikája szerint[27] Cillibe történt megérkezése után csatlakoztak a Nápolyba induló magyar királyhoz.[28] A Wolff testvérek akkor jutottak nagyobb szerephez, mikor Nagy Lajos király 1348 tavaszán Nápolyból visszatért Magyarországba s az elfoglalt várakat és városokat hűséges embereire, többek között a Wolff testvérekre bízta. Wolff Ulrik székhelye Nápoly volt, ahol az újra hatalomhoz jutott Johanna királynő híveitől kemény ostromot kellett kiállania, ami elvégre is arra kényszerítette, hogy az ellenállást feladja. Szerencsésebb volt Wolff Konrád, kinek székhelye Lucera vára volt. Ez is ostrom alatt állott,

[19] Id. h. 83. l.
[20] *Muratori:* XVI. k. 301. l.
[21] Cum mille quingentis barbutis et ultra de pulchriori gente, que unquam Lombardiam intrasset et omnes usque ad unum Alamanni.
[22] *Muratori:* XI. k. 487 l.
[23] *Muratori:* XI. k. 489. l.
[24] Portava nella sopravesta sua lettere d'ariento sul petto.
[25] Nimico di Dio, di pieta e di misericordia.
[26] *Köhler:* Entwickelung des Kriegswesens III. 2. 176. l.
[27] Fontes domestici III. k. 149 l.
[28] Convenerunt ad eum unaminiter et magna fidei constantia eidem adheserunt, exponentes se pro eo ad omnem eventum et fortunam.

de Wolff Konrád a segélyül küldött Laczkfi István erdélyi vajdával karöltve, nem csupán a várat szabadította fel az ostrom alól, hanem a Johanna szolgálatába szegődött Urslingeni Wernert is megnyerte a magyar király ügyének s közösen verték meg a nápolyi sereget. Lucera várának felmentésével és Foggia városának elfoglalásával kapcsolatosan olvasható Villani Máté krónikájában,[29] hogy „ekkor kóstoltak először a németek és magyarok a (nápolyi) királyság zsákmányába s ez a próbálkozás úgy köréjük vonta minden felől a zsoldosokat, mint a dög a madarakat, végtelen kárára az országnak." Valószínűen ekkor került kapcsolatba a magyar királlyal Fra Moriale is, akiről a régibb írók azt tartották, hogy provencei eredetű volt, Schäfer azonban[30] az estei krónika alapján kimutatta német származását. A riminii krónika szerint eredetileg a Templomos-rend tagja volt[31] s ezért viselte a Fra melléknevet. Olasz földön először pisai szolgálatban tűnt fel 1332 és 1344 között,[32] aztán Nápolyba került, ahol Gravina krónikája szerint Durazzói Károly bizalmasa lett.[33] A bizalomra azonban nem szolgált rá, mert Durazzói Károly kivégeztetése után tevékeny részt vett a hercegi palota kifosztásában.[34] Lajos király seregében harcolt Johanna királynő ellen s jutalmúl a vránai perjelséget kapta az uralkodótól.[35] Minthogy azonban a rábízott várakat az ellenség kezére juttatta, a vránai perjelséget is elvesztette. Ekkor önálló zsoldos csapatot alakított s 1353-ban már pápai szolgálatban találkozunk vele. A pápa annyira megbecsülte szolgálatait, hogy kitűntető címekkel ruházta fel.[36] A zsoldos csapatnak kívüle Landau gróf is kapitánya volt[37] s utóbb a vezetés teljesen az utóbbi kezébe ment át. Ez a zsoldos csapat foglalkoztatás hiányában zsákmánylásból tartotta fenn magát s annyira rettegtek tőle, hogy 1354 július 7-én a firenzei kormány 30.000 forintot fizetett ki nekik azért, hogy elhagyják Firenze területét.[38] Fra Moriale szereplése nem volt hosszú életű, mert Cola di Rienzo hívására 300 lovas kíséretében Rómába ment, ahol börtönbe vetették s 1354 augusztus 30-án kivégezték.

[29] I. könyv 39. fejezet.
[30] Deutsche Ritter in Italien I. 1. k. 87. l.
[31] Del ordine del Tempio.
[32] *Schäfer:* id. m. III. k. 34. l.
[33] Anima et corpus fuerat dicti ducis.
[34] Ad domum seu palatium dicti ducis potenter accessit et exinde singula bona et robbam secum tulit in predam.
[35] *Reissig:* A Szent János lovagrend Magyarországon 101 s kk.
[36] Vexillifer ecclesie in provincia Patrimonii et capitaneus magne societatis.
[37] *Schäfer:* id. m. IV. k. 128 l.
[38] *Schäfer:* id. m. IV. k. 116. l.

A Fra Moriale által szervezett nagy zsoldos csapat előbb Landau Konrád, majd Annichino di Bongardo vezetése alá került, s hol zsoldért szolgált, hol pedig rablásból tartotta fenn magát.[39] Landau gróf nevét az olaszok következetesen Landonak írták, amiből arra lehet következtetni, hogy a Bongardo név is olaszos ferdítés. Landau gróf 1357 novemberében csatát vesztett és fogságba esett, ami egyelőre véget vetett a nagy zsoldos csapat működésének. Kiszabadulása után azonban újból szervezte seregét, mellyel 1358 július hó 25-én ismét csatát vesztett, amikor is súlyosan megsebesült. Ekkor vette át a vezetést Annichino di Bongardo, aki rövidesen az olasz föld réme lett és az maradt mindaddig, amíg Németországba vissza nem tért s ott meg nem halt.

A római pápák avignoni tartózkodása alkalmat adott a pápai fönhatóság alatt álló olasz hűbéruraknak, hogy hűbéresi kötelezettségük alól kivonják magukat, amivel szemben VI. Ince pápa 1353 június 30-án Albornoz Egyed bíborost bízta meg azzal, hogy a lázadó hűbéreseket engedelmességre szorítsa. Albornoz működését sok siker koronázta: feladatának teljes megoldásában azonban erősen hátráltatták az olasz földön barangoló zsoldoscsapatok, amelyek ott vállaltak szolgálatot, ahol jobban megfizették őket s a lázadó hűbéresek sokszor jobban tudtak fizetni a bíborosnál. Luksics Pál értekezéséből[40] tudjuk, hogy a pápai seregben kezdettől fogva szolgáltak magyar zsoldosok, kik a nápolyi hadjáratokban résztvevő magyarok maradványainak tekintendők. De a lázadó olasz hűbérurak szolgálatában is találunk magyarokat, tehát nem mondhatjuk, hogy csupán a pápai seregben vállaltak szolgálatot. A zsoldos veszedelem indította VI. Incze pápát arra, hogy a magyar királytól kérjen segítséget fellázadt hűbéresei ellen, kiket a pápa 1355 december 8-án kelt levelében[41] súlyosan elítélő szavakkal bélyegzett meg.[42] Segélykérését ismételten megújította: Nagy Lajos király figyelmét azonban sokkal inkább lekötötte a nem sok szerencsével folytatott velencei hadjárat, semhogy a pápa kérésének veszélytelenül eleget tehetett volna. Pedig VI. Incze pápa 1356 augusztus 11-én kelt segélykérő levele[43] nem csupán a lázadó hűbéresek elleni pápai sereg fővezérségét ruházta a magyar uralkodóra,[44] hanem arra is felhatalmazta, hogy

[39] *Schäfer:* id. m. I. 1. k. 90 s kk.
[40] *Hadtörténelmi Közlemények:* 1932. évf. 125 s kk.
[41] Anjoukori dipl. emlékek II. k. 457—58 ll.
[42] Hos pullos vipereos, immo ipsis pestilentiores viperis, in utero grassari eiusdem ecclesie non permittas.
[43] *Tört. Tár:* 1895. évf. 83. l.
[44] Generalis capitaneatus officium contra ecclesie rebelles in terris eius partium Italie constitutos tibi duximus fiducialiter committendum.

költségei fedezésére a magyarországi egyházi tizedek jövedelmét használhassa fel. Az ismételt segélykérések eredménye volt, hogy Nagy Lajos király végre 1357 tavaszán Laczkfi Miklós vezetése alatt segélyhadat küldött olasz földre, melyről a dubniczi krónikában azt olvassuk,[45] hogy nagy segítségére voltak a bíborosnak a lázadó hűbéresek megfékezésében.[46]

A lázadó hűbérurak leverése után, a milánói Visconti akkal kellett megküzdenie a pápának, akik Bolognára támasztottak igényt és igényüket fegyverrel igyekeztek érvényesíteni. Ezzel szemben a pápa ismét Nagy Lajos király segítségét vette igénybe, aki Villani Máté krónikája szerint[47] Mórócz Simon vezetése alatt 2000 főből álló segélycsapatot küldött olasz földre, amelyhez utóbb még 3000 főnyi magyar csatlakozott. A dubniczi krónika szerint[48] ez a sereg nem sok szerencsével járt s ennek következtében az uralkodó előtt a vezér kegyvesztett lett.[49] Ugyanakkor Annichino di Bongardo német zsoldos csapata is pápai szolgálatban állott s az együttműködés eredménye lett, hogy a magyarok közül sokan csatlakoztak a német zsoldos csapathoz, amely a pápai szolgálat elhagyása után dél felé vonult. Villani Máté krónikájában olvassuk,[50] hogy az Apuliában zsákmányoló zsoldos csapatban 3.000 főre ment a magyarok száma, amit a nápolyi királyi párnak 1361 május 4-én a firenzei kormányhoz intézett levele is megerősít.[51] E szerint a magyarok a német zsoldos csapattal karöltve rátámadtak a nápolyi királyságra,[52] utóbb azonban sikerült a magyar zsoldos csapatot megnyerni és olyan szerződés elfogadására bírni, mely a németek kiverésére kötelezte őket. Ez a magyar zsoldos csapat Athinai Miklós vezetése alatt állott és kiválóbb tagjait is ismerjük abból a szerződésből, melyet 1361 január hó 18-án kötöttek a firenzei kormánnyal. Ebben arra kötelezték magukat, hogy mindig készek lesznek Firenze védelmére és nem fognak Firenze ellenségeinek szolgálatába szegődni. Ezt az ünnepélyes okmányt, melynek eredetije ma is megvan a fi-

[45] Fontes domestici: III. k. 184. l.

[46] Multas civitates, oppida et castella ad obedienciam sacre Romane ecclesie reduxit ac etiam rebellantes expugnavit, ad manus domini Egidii cardinalis apostolice sedis legati assignando.

[47] X. könyv 2. fejezet.

[48] Fontes domestici III. k. 184 l.

[49] Nihil profecit et propter hoc displicentiam regie majestatis incurrit.

[50] X. könyv 30. fejezet.

[51] Anjoukori dipl. emlékek: II. k. 586.87 ll.

[52] Primo regnum intraverant cum iniqua complicitate Annichini di Bongardo et Theotonicorum et aliis etiam, qui deinde semotim eos sequuti sunt.

renzei állami levéltárban,[53] a következők erősítették meg: Perényi István, Kiss Imre és András az Athinai Miklós familiárisai, továbbá László, Kupai Imre, Illés fia Miklós, Bogdán, Czibak fia János, János fia Péter, Demeter fia János, András fia István, Gergely fia Miklós, Gál fia László, Napradi György, István fia György, Benedek, András fia János, Furlanus János, Csengeri Tamás és Kiss Márton, akik címeres pecsétjeiket is rányomták az oklevélre.

Minden valószínűség szerint erre az ügyre vonatkoznak azok a feljegyzések, melyek a magyar zsoldosok és a nápolyi királynő közötti kapcsolatot illetően Alife „Arcani historici del regno di Giovanna I." című kéziratos krónikájában találhatók s amelyek az „Anjoukori diplomáciai emlékek" II. kötetében (447 l.) szószerint közölve vannak. E szerint Lajos király hazatérése után olasz földön sok magyar maradt, akik aztán zsoldért mindenfelé szolgálatot vállaltak.[54] Az előadottakból kétségtelen, hogy olasz földön magyar zsoldos csapatok alakultak, ez az alakulás azonban nem állott kapcsolatban Lajos király nápolyi hadjárataival s az uralkodó hazatérése után egy teljes évtizeddel később történt, amint ez okleveles adatokkal igazolható. De igazolható magából az idézett kéziratos krónikából is, amelyben azt olvassuk, hogy a nápolyi királyi pár arra kérte az uralkodót, hogy tiltsa el alattvalóit az Annichino di Bongardoval való együttműködéstől és utasítsa őket a nápolyi királyság megvédésére.[55] A Bongardoval való együttműködés a nápolyi királyság ellen az okleveles adatok szerint 1361-ben történt, amikor Lajos király már régen nem foglalkozott a nápolyi királyság ügyeivel. Az 1361 esztendőre útal a hívatkozott kéziratos krónika azon feljegyzése is, hogy a magyarok Lajos király kifejezett parancsa ellenére is hajlandók voltak a nápolyi királyság ellen támadni s csupán zsoldba fogadásuk révén lehetett őket szándékuktól eltéríteni.[56] Ugyancsak az 1361 évi eseményekre utal a nevezett kéziratos krónika azon feljegyzése is, hogy mikor zsoldba fogadásuk után is hajlandóknak mutatkoztak az ellenséggel való együttműködésre, a nápolyi királyi pár a magyar király közbenjárását is igénybevette, hogy esküvel megerősített szerződésük betartására

[53] Archivio dipl. Rif. Atti Publici.

[54] Erano rimasti gl'Ungari in Italia dopo la ritirata del re d'Ungaria nel suo regno e questi andavano a servire chi li assoldava.

[55] Che non havessero adherito ad Annichino di Boccardo, ne ad altri contro il loro regno, ansi che havessero difeso detto regno.

[56] Et havendoli trovati differenti di opinione et veduta dilatare l'esecutione, risolsero i nostri regi di assoldare li medesimi invasori del regno sotto le loro bandiere.

kényszerítse őket.[57] Mindezekből nyilvánvaló, hogy az előadottak időpontjául elfogadott 1354 esztendő[58] hibás, mert azok kivétel nélkül mind az 1361 esztendőben történtek.

A magyar zsoldosokkal kötött szerződés 1361 április 25-én kelt[59] s Athinai Miklóst már kifejezetten az újonnan alakult magyar zsoldos csapat kapitányának nevezi,[60] de ugyanazon szerződés szerint, a zsoldos csapat kapitánya előbb Imre fia Imre volt, ki a szerződés megkötésekor már csupán kisebb tisztséget töltött be a csapatban.[61] A szerződés szerint a magyar zsoldos csapat kötelezte magát a német zsoldos csapatnak a nápolyi királyság területéről való kiverésére; kötelezte magát továbbá, hogy a vállalkozás tartama alatt a nápolyi királyi pár alattvalóival jól fog bánni, javaiban nem károsítja meg azokat és az élelmiszerekért készpénzzel fog fizetni. Kötelezte magát, hogy a vállalkozás befejezése után azonnal el fogja hagyni a nápolyi királyság területét s ott tartózkodása alatt minden ellenséges támadással szemben meg fogja védelmezni azt. Kötelezte magát, hogy a királyság területének elhagyásától számítandó öt éven belül nem fog ellene támadni, vagy az uralkodópárral szemben állást foglalni. Kötelezte magát, hogy az uralkodópár, valamint a római pápa és a bíborosok szolgálatára a szokásos zsold ellenében mindenkor kész lesz úgy olasz földön, mint a Provenceban és Avignonban is, kivéve Sicilia szigetét. Kötelezte magát, hogy a vállalkozás tartama alatt a nápolyi sereg főkapitányának engedelmeskedni fog és a nápolyi sereggel együtt fog működni, amennyiben pedig e sereg egyes részei külön válnának, nem fog ezekkel szemben ellenségesen fellépni. Kötelezte végül magát, hogy a vállalkozás tartama alatt nem fogják követelni a szerződés megváltoztatását s mindezekre esküt tesznek. Ezzel szemben a nápolyi királyi pár kötelezte magát, hogy az ellenségeskedések megkezdésekor azonnal lefizet a zsoldos csapat vezetőjének kezéhez 18.000 arany forintot, amely összeggel a vállalkozásnak bármely okból történendő elhalasztása esetén kötelesek beérni. Az ellenségtől zsákmányolt lovak, fegyverek és pénzek a magyar zsoldos csapatot illetik meg, valamint a foglyok is, kivéve a nápolyi királyi pár által kiválasztandó 50 előkelőbb foglyot. A még hátralévő 19.000 forintnyi zsoldból 10.000

[57] Supplicorno il re d'Ungaria, che infervorasse all'osservanza delle conventioni giurate fra essi.

[58] *Századok:* 1879. évf. 212. l.

[59] Firenzei állami levéltár. Capitoli XVI. k. 127—28 ll.

[60] Capitaneum magne societis Ungarorum noviter congregatorum.

[61] Predicto Amerigo olim capitaneo et nunc marescallo dicte societatis Ungarorum.

forint a vállalkozás befejezésekor esedékes, 9.000 forint pedig 12 nappal utóbb.

A magyar zsoldos csapattal kötött megállapodást rövidesen nagy veszedelem fenyegette, mert a nápolyi királynak 1361 július 10-én a firenzei kormányhoz intézett levele szerint[62] a magyar csapat egyik része hajlandó volt a német zsoldosokhoz átállani s az átállás ügyében már tárgyalásokat is kezdett velük.[63] Súlyosabbá tette a helyzetet az, hogy a német zsoldosok ellen segélyül küldött firenzei zsoldos csapat, mely kezdettől fogva nem nagy lelkesedéssel szolgált, megtagadta az engedelmességet és elhagyta a tábort.[64] A magyar zsoldos csapat szétzüllését a nápolyi királynak 1361 június 16-án a firenzei kormányhoz intézett levele szerint[65] csupán oly módon sikerült elhárítani, hogy nagyobb összegű pénzt osztottak szét közöttük, aminek hatása alatt aztán tovább is kitartottak nápolyi szolgálatban.[66] A magyar zsoldoscsapat további helytállásának bizonysága a nápolyi királyi párnak 1361 november 20-án a firenzei kormányhoz intézett levele,[67] melyben az Athinai Miklós vezetése alatt álló 700 főnyi lovascsapatnak firenzei területen leendő átvonulásáról értesítette.[68] Ez a lovascsapat az egyik nápolyi tartományban garázdálkodó német zsoldoscsapat megfékezésére volt hívatva,[69] megbízhatósága tehát ekkorra már minden kétségen felül állott.

1364 július 28-án a firenzei kormány hathónapi szolgálati szerződést kötött az akkortájt olasz földre jutott angol zsoldos csapattal, amely fehér csapatnak (societas alba Anglorum) nevezte magát. A csapat kötelékében magyarok is szolgáltak s kapitánya a szerződés megkötésekor Sterz Albert volt[70] A csapatot a firenzei kormány Pisa és Lucca elleni háborújában kívánta felhasználni, ami rendkívül jellemző a zsoldosok magatartására, mert ezt megelőzően éppen Pisa szolgálatában állottak. A nevezett kapitány ki is kö-

[62] Firenzei állami levéltár. Capitoli XVI. k. 129. l.

[63] Jam aliquem tractatum cum inimicis habebat una pars Ungarorum de concordando et conjungendo se cum compania et eundo quo eis placeret.

[64] De campo discessit.

[65] Firenzei állami levéltár id. h. 129. l.

[66] Ad sedandam pro remedio unico Ungarorum discordiam per nos de grandi summa pecunie inter Hungaros ipsos ultra omnem pactum omnemque conventionem cum eis habitam distributo succursum non fuisset pariter et provisum.

[67] Anjoukori dipl. emlékek: II. k. 598. l.

[68] Magnificum comitem Nicolaum de Hungheria cum septingentis principalibus equitibus et aliis subsequuturis eos usque ad numerum mille equitum.

[69] In subsidium fidelium nostrorum comitatuum provincie Forcalquerii per confederationis damnate companeam ad nostri absque causa evidentem injuriam invasorum.

[70] Archivio storico Italiano: XV. k. 57. s kk.

tötte a maga részére, hogy a Pisától járó 60.000 forintnyi zsoldhátralék kiegyenlítése esetére jogosult a csapat elhagyására.[71] A firenzei kormány a zsoldoscsapat hathavi szolgálata ellenében 100.000 forint lefizetésére kötelezte magát olymódon, hogy az összeg felét két hónap múltán, másik felét pedig öt hónap múltán tartozik kiegyenlíteni. A zsoldoscsapat viszont a szerződés lejártakor esküt tenni tartozott, hogy hat esztendőn belül Firenzét és szövetségeseit nem fogja megtámadni.

A nevezett zsoldoscsapat a szolgálati szerződés lejártakor elhagyta Firenzét és nápolyi szolgálatba lépett. 1365 január 8-án ugyanis hat angol és három magyar megbízottat küldött ki, hogy a nápolyi királynővel és a pápai követtel tárgyalásokat folytassanak. Ebből a számarányból arra lehet következtetni, hogy a zsoldos csapatban a magyarok az angolokkal szemben fele számban voltak képviselve. Az angol zsoldoscsapat kapitánya ekkor Mortimer Hugó volt,[72] Sterz Albert tehát valósággal megvált tisztétől. Az 1365 január hó 14-én kötött szerződés szerint, melyet az Anjoukori dipl. emlékek[73] csupán kivonatosan közölt, a zsoldoscsapat Bongard János zsoldos csapatának leküzdésére volt hívatva, tehát ugyanazon feladat megoldására vállalkozott, mint 1361 április hó 25-én Athinai Miklós zsoldoscsapata. Másmódon biztosította magát Bongard János zsoldoscsapatával szemben a firenzei kormány, amely 1364 július 1-én 27.000 arany forint lefizetése ellenében biztosítást kapott, hogy a nevezett zsoldoscsapat három éven belül nem fog vele szemben támadólag fellépni.[74] Ennek eredménye volt aztán, hogy Bongard János zsoldoscsapata nápolyi területre helyezte át működési körét, amivel szemben a nápolyi királyság az angol zsoldoscsapat védelméhez folyamodott.

1365 október 12-én a Visconti Barnabás vezetése alatt álló és Szent Györgyről elnevezett zsoldoscsapat,[75] amely olaszokból, angolokból és magyarokból állott, kötött egyességet a firenzei kormánnyal. Ebben az egyességben emlékedett ki első ízben az angol John Hawkwood neve,[76] aki hosszas olaszországi tartózkodása folyamán egészen olasszá lett[77] s Firenzében halt meg 1394-ben. A Szent Györgyről ne-

[71] Liceat sibi soli absque aliquo alio de societate predicta recedere ab ipsa societate.
[72] Anjoukori dipl. emlékek: II. k. 625 l.
[73] III. k. 626. l.
[74] *Schäfer* id. m. IV. k. 167. l.
[75] Societas Sancti Georgii.
[76] Olaszosan Giovanni Acuto.
[77] Inglese Italianato.

vezett zsoldoscsapat elég vegyes nemzetiségű volt, de németeket nem találunk közöttük.

A XIV. századi zsoldosok garázdálkodása már francia földön is olyan tűrhetetlenné vált, hogy V. Orbán pápa 1365 június 9-én keményhangú bullát bocsátott ki ellenük.[78] Olasz földön még tűrhetetlenebb volt a helyzet s 1366 szeptember 19-én a pápa, a nápolyi királynő és az olasz városok szövetségre léptek ellenük.[79] Ez a szövetség nem csupán megállapított számú lovas és gyalogos katona állítására kötelezte a szerződő feleket, hanem a fővezetés és élelmezés kérdéseit is részletesen szabályozta.[80] A szövetségi szerződésben azok a zsoldos csapatok is egyenként fel vannak sorolva, melyek leküzdésére a szerződő felek vállalkoztak, nevezetesen Visconti Ambrus, Hawkwood János, Bongardo János és János comes zsoldoscsapata, melyek közül az utóbbi minden valószínűség szerint magyar volt, talán éppen az a Horváthi János, aki utóbb olasz földön nagy szerepet játszott.

Míg a szövetségi szerződés négy különböző zsoldoscsapatról tud, addig a Cronaca Graziani csupán két zsoldoscsapatról emlékezik meg,[81] melyek egyikét fehér, másikát fekete zsoldos-csapatnak nevezi.[82] Ugyanazon szerző szerint, a fehér zsoldoscsapatban angolok, németek és magyarok, a feketében pedig csupán olaszok szolgáltak és az utóbbi csapat kapitánya Annichino Bongardo (Annechino Todesco) volt. A nemzetiségekre vonatkozó tudósítások nyilvánvalóan tévesek, mert a fehér zsoldoscsapatban németek, a feketében pedig olaszok nem szolgáltak, legalább is az okleveles adatok erről nem tudnak.

A jelzett szövetség nem szüntette meg, sőt nem is gyöngítette az olaszföldön garázdálkodó zsoldosok intézményét; tovább is változatlanul fennmaradt az. 1371 október 17-én a két Landau t. i. Lucius és Everard megbízottakat küldtek ki a Szentszéktől és Firenzétől járó zsoldjuk átvételére.[83] Ez a zsoldos csapat igazán vegyesnemzetiségű volt, mert németekből, olaszokból, magyarokból, stb. állott[84] és összesen 1200 lándzsát számlált,[85] ami tekintélyes haderőt jelentett.[86]

[78] *Fréville:* Des grandes compagnies au XIV. siècle = Bibliothèque de l'école des chartes III. k. 270. l.

[79] Ad extirpationem omnium et singularum gentium malignarum et detestabilium, que societates seu compagnye vulgariter vocarentur.

[80] Archivio storico Italiano XV. k. 89 s kk.

[81] Archivio storico Italiano: XIV. k. 193. l.

[82] Se fecero in Italia doi compagnie, cioe la compagnia bianca e la compagnia nera overo del capelletto.

[83] *Schäfer:* id. m. IV. k. 291. l.

[84] Teutonicorum, Italianorum, Ungarorum quam alterius cuiuscunque lingue.

[85] Pro 1200 lanceis bene fulcitis.

[86] *Schäfer:* id. m. 292. l.

A másik német zsoldoskapitány Bongard János 1371 december 20-án Amade savoyai gróffal kötött szolgálati szerződést,[87] amely szerint 20.000 forintnyi zsold ellenében, 1200 lándzsával, 600 gyalogossal és 300 magyar ijásszal 4 hónapi szolgálatra kötelezte magát. A szerződést 1372-ben további négy hónapra megújították, tehát ez a zsoldoscsapat tartósan savoyai szolgálatban maradt. Feltűnő, hogy ez is 1200 lándzsát számlált s mindkét csapatban voltak magyarok.

Nagyobbszámú magyar jutott végre olasz földre Kis Károly vállalkozása kapcsán, aki nápolyi trónigényét a magyar király fegyveres támogatásával érvényesítette. A segélyül küldött magyar csapat kapitánya Horváthi János macsói bán volt s seregében előkelő magyar családok sarjai szerepeltek. 1380 október 10-én ugyanis a sereg vezérei kötelezték magukat, hogy Firenze, Bologna, Perugia, Pisa, Siena és Lucca területét nem fogják megtámadni. Ez a csapat határozottan banderialis jellegű volt, mert alvezérei között a Bebek, Széchenyi, Héderváry és Kompolti családok sarjai vannak megnevezve.[88] Minthogy a vállalkozás Nagy Lajos király kifejezett pártfogása alatt indult meg, 1381 július 10-én a firenzei kormány közvetlenül az uralkodónál emelt panaszt ellene.[89] E szerint János macsói bán a banderialis jellegű sereget zsoldosokkal akarta megerősíteni s ezért a firenzei szolgálatban álló Landau Everard gróf és zsoldos csapata elbocsátását kívánta a nevezett kormánytól, amihez az a saját biztonságának veszélyeztetése nélkül nem járulhatott hozzá. Éppen ezért indokolásában hangsúlyozottan kiemelte, hogy a zsoldosok teljesen megbízhatatlanok s Firenze népét pusztulással fenyegetik.[90] Ennek ellenére is megalakult a rettegett zsoldoscsapat, melynek kötelékében magyarok is szolgáltak. 1381 október 30-án ugyanis Hawkwood János angol kapitány, Landau Everard német kapitány stb. Horváthi János macsói bán nevében kötelezték magukat, hogy Firenze területét 18 hónapon belül nem fogják megtámadni, aminek ellenében Firenze 5.000 forintot fizetett ki nekik.[91]

Ámbár az előadottak szerint a magyaroknak hosszú időn át alkalmuk nyilt olasz földön megismerni és megszeretni a zsoldos szolgálatot, magyar földre mégsem tudták átültetni azt. Ennek oka pedig elsősorban abban rejlett, hogy a zsoldos

[87] *Századok:* 1869. évf. 294. l.
[88] Anjoukori dipl. emlékek: III. k. 387—90 ll.
[89] Anjoukori dipl. emlékek: III. k. 428—30 ll.
[90] Quibus nulla fides, nulla pietas, nulla justitia, que fas sibi statuunt, unde prede spes maxima preparatur, commune nostrum denudatum gentibus et opulentia nostri territorii supra se totam hanc predatorum manum cunctis respectibus provocaret.
[91] Anjoukori dipl. emlékek: III. k. 450—53. ll.

intézmény meghonosításának előfeltétele, a pénzgazdaság, a XIV. század folyamán hazánkban még nem volt kellően kialakúlva. Ezenfelül hiányzottak a politikai előfeltételek is, melyek a zsoldosok tartós foglalkoztatását biztosíthatták volna. Az Albert király halála után következő zavarok ezeket a politikai előfeltételeket is megteremtették és nyomukban tüstént megjelentek hazánkban a zsoldosok. Albert király özvegye ugyanis a választási jog alapján álló párttal szemben úgy kísérelte meg utószülött fia trónigényének valóra váltását, hogy kölcsönvett pénzen zsoldosokat fogadott ellene és ezzel hazánkban is meghonosodtak azok a bajok, melyek a XIV. század folyamán a zsoldosok révén az olasz népet sujtották. Erzsébet királyné zsoldosai a harcedzett husziták soraiból kerültek ki, akik Giskra János személyében kitűnő vezért kaptak. Giskra János olyan sikerrel működött aztán, hogy rövid időn belül egész Felső-Magyarország hatalmába jutott és oroszlánrésze volt abban, hogy V. László trónigényét végre is valóra válthatta. Giskra zsoldosaival szemben a banderialis jellegű hazai haderő nem tudott boldogulni s végül is egyességgel kellett megnyerni őket.[92] Ezekből a cseh zsoldosokból került ki Hunyadi Mátyás király híres fekete serege, melynek nevét Tóth Zoltán kitűnő munkájában[93] „fekete Haugwitz" néven szereplő kapitányára vezeti vissza. Ez a feltevés azért nem látszik helytállónak, mert Aeneas Sylvius[94] Giskrát is feketének nevezte.[95] Tóth Zoltán magyarázata nyomán tehát Giskra seregét is fekete seregnek kellett volna nevezni, aminek a forrásokban sehol sem maradt nyoma. Éppen ezért a fekete elnevezés számára más magyarázatot kell keresni: nevezetesen már Tóth Zoltán is megállapította, hogy a „fekete sereg" elnevezés csupán Mátyás király halála után fordul elő a forrásokban,[96] feltétlenül kapcsolatba hozandó tehát a nagy király halálával, amint Giovanni dei Medici zsoldoscsapatáról is tudjuk, hogy csupán X. Leó pápa halála után vette fel a fekete nevet.[97] A fekete elnevezést pedig csupán onnan vehette, hogy fekete hadijelvényt kezdett használni, a mint a Cronaca Graziani-ból idézett „compagnia bianca" és „compagnia nera" elnevezések is csupán ebből magyarázhatók. Ez a hadijelvény nem lehetett lobogó, mert ez nem szolgálhatott a harcoló felek között kellő megkülönböztetésül akkor, amikor egyenruhák még nem voltak és a közelharcban az ellenfelek teljesen összekeveredtek.

[92] *Tóth Szabó Pál:* A cseh huszita mozgalmak 325 l.
[93] Mátyás király zsoldos serege 260. l.
[94] Epistolarum libro I. nr. 108.
[95] Hic niger Giskra est, cuius armis defensae sunt Ladislai partes.
[96] Id. m. 252 l.
[97] Id. m. 257 l.

A középkori hadijelvényekről tudjuk,[98] hogy vállszalagok voltak, amelyek teljesen megfeleltek a mondott célnak. A franciák és flamandok fehér vállszalagot használtak s minthogy az olasz földre került angol zsoldosok előbb francia szolgálatban állottak, vállszalagjaik után nevezhették őket is fehércsapatnak.[99] A vállszalagok használata mindaddig divatban maradt, míg az egyenruhák nem foglalták el a helyüket s az egyenruhákon már csupán a hajtóka emlékeztetett a hajdani vállszalagra. Wallenstein 1626 június 27-i rendeletéből tudjuk, hogy veres jelvényt tűzetett katonáinak a ruhájára[100] azon célból, hogy az ellenségtől megkülönböztethetők legyenek,[101] ami világosan rámutat a hadijelvény rendeltetésére.[102] Ezeket a hadijelvényeket akkor tűzték fel a katonák, amikor harcba indultak és a hadjárat befejezése után vissza kellett szolgáltatni azokat. Bizonyság erre Villani krónikája, ahol azt olvassuk,[103] hogy az 1339 június 29-én Firenzéből kivonuló zsoldosok között kiosztották a hadijelvényeket. Mátyás király zsoldos serege sem lehetett el ilyen hadijelvények nélkül, mert ugyancsak vegyes elemekből állott s egyenruhája nem volt. Hogy milyen színű volt ez a hadijelvény a nagy király életében, adatok hiányában nem állapítható meg; az azonban kétségtelen, hogy halála után fekete színű lett s innen ered a „fekete sereg" elnevezés. Ez a fekete sereg teljesen magán viselte a középkori zsoldos seregek jellegét, t. i. foglalkoztatás hiányában rablásból tartotta fenn magát, aminek az lett a következménye, hogy megsemmisítették. E zsoldos sereg megsemmisülése szabadította rá az országra a török veszedelmet, amivel szemben a banderialis jellegű hadsereg nem tudott helytállani.

Gárdonyi Albert.

[98] *Kőhler:* Entwickelung des Kriegswesens III. 1. 335. l.
[99] *Kőhler:* id. m. III. 1. 171. l.
[100] Rothe Zeichen zu tragen verordnet.
[101] Dass man den Unterschied eins Volcks erkennen möge.
[102] *Ballagi:* Wallenstein horvát karabélyosai 267. l.
[103] IX. könyv 28. fejezet.

Hadik András tábornok harcai Németalföldön Bergen Op Zoom vára körül 1748 elején.

Mária Terézia királynő trónja és birodalma biztosítása érdekében vívott örökösödési háborúinak első szakasza 1745 december 25-én, a Nagy Frigyes porosz királlyal Drezdában kötött békével végetért. A királynő egyik ellenségével a hadakozást egyelőre befejezte. De a háború olasz földön és az északi harctéren (Belgiumban és Hollandiában) tovább folyt. Ebben harcolt Hadik András 1746-ban, mint egy lovasdandár vezetésével megbízott ezredes, 1747 március 6-a óta pedig mint tábornok. Mária Terézia birodalmi hadserege, az angol, hannoveri és hollandi csapatokkal együtt alkotta a hadtörténetben pragmatikai hadseregnek nevezett haderőt, Lotharingiai Károly herceg fővezérsége alatt. Az ellene küzdő francia hadsereg a pragmatikai seregnél jóval népesebb volt és élén Szász Móricz herceg tábornagy, e korszak egyik legkiválóbb hadvezére állott. A pragmatikai hadsereg sem 1746-ban, sem 1747-ben nem tudott döntő eredményt elérni. Kénytelen volt a belgiumi erős várakat és erődöket 1746-ban kiüríteni. A Breda városában összeült békekonferencia meddő tanácskozások után széjjeloszlott s így 1747 tavaszán mind a két fél újabb háborúra készült. A pragmatikai hadsereg fővezére ebben a hadjáratban a Cumberlandi herceg. II. György angol király fia lett. A Mária Terézia országaiból származó seregcsoport élén Batthyány Károly gróf tábornagy állott.

Az 1747. évi háború sem volt szerencsésebb az előző év harcainál. A pragmatikai sereg 1747 július 2-án Maastricht közelében, Laeffeld mellett vereséget szenvedett. A szövetséges hadsereg a vereség után egyelőre Maastricht mögött helyezkedett el. Szász Móricz marsall, francia fővezér, most az előtt a feladat előtt állott, hogy vagy megtámadja ezt a sereget, vagy pedig a harctér másik pontján igyekszik eredményt elérni. Arról meggyőződött, hogy a Cumberlandi herceg seregét — bár Laeffeld mellett megverte, — teljesen le nem győzte és ezt a Maas folyó mögött jól elhelyezett sereget megtámadni nehezebb feladat lenne, mint egy, a főseregtől távolabb fekvő ponton győzelmet aratni. Elha-

tározta tehát, hogy körülzárja és megostromolja a Schelde torkolatánál fekvő Bergen Op Zoom várát. Ennek a várnak birtoka nemcsak harcászati, hanem politikai szempontból is fontos volt. Azt remélte, hogy ennek bevételével a hollandi rendeket a szövetségesektől való elszakadásra és békekötésre bírhatja. A Maas mögötti fősereg megfigyelésére csak kisebb erőket hagyott és a hadműveletek súlypontját a Schelde vonalára helyezte át. Antwerpenben volt a Bergen Op Zoom-i vállalkozás alapja, itt Salières tábornok parancsa alatt nagyobb haderőt gyüjtött össze. Bergen Op Zoom megvívására pedig egyik legjobb tábornokát, Löwendal gróf altábornagyot küldte. Valamennyi nevezetesebb német forrás megemlíti azt az érdekes véletlent, hogy a francia seregnek ebben az időben három legkiválóbb vezére nem volt francia eredetű. Szász Móricz herceg, a svéd Löwendal és a magyar Bercsényi László voltak e hadjáratban kétségkívül a francia sereg akkori legkiválóbb vezéregyéniségei.

Lőwendal ostromló seregével június 9-én Antwerpenbe, július 12-én Bergen Op Zoom alá érkezett. Azon a vidéken akkor, Hessen-Philippsthal herceg tábornok parancsa alatt a várban és környékén mindössze néhány zászlóalj táborozott s e térszín közelében Hildburghausen herceg hadteste. Löwendal közeledtére a hollandi csapatok kiürítették az Antwerpen és Bergen Op Zoom közötti helységeket és a várba vonultak vissza. Lőwendal június 15-én megkezdte a vár szabályszerű ostromát, ami az akkori idők harceljárása szerint abból állott, hogy a várat nagyobb távolságra teljesen körülzárták, azután megkezdték a vívóárkok és az összeköttőárkok kiásását, az ütegállások kiépítését. Löwendal odaérkeztének hírére a Cumberlandi herceg július 18-án haditanácsot tartott s azt javasolta, hogy a szövetségesek Maastricht alól teljes erejükkel vonuljanak Bergen op Zoom felmentésére. Ez ellen Batthyány táborszernagy felszólalt. Királynőjének érdekét védte, amikor azt kívánta, hogy a birodalom németalföldi területeit — Belgiumot, a Maas vidékét és Luxemburgot — ne hagyják védtelenül. Érvelése győzött s a herceg Bergen Op Zoom megsegítésére Schwarzenberg herceg altábornagy alatt egy erősebb hadtestet — 10 zászlóaljat és 20 hollandi lovasszázadot — küldött. A Cumberlandi herceg kénytelen volt a hollandi államtanács határozott kívánságára, Bergen Op Zoom várának védelmét a 86 éves, hanyatló szellemi és testi erejű, mindamellett makacs és tanácsokat nem szívesen elfogadó Cronstrom hollandi tábornokra bízni. Schwarzenberg herceg felmentő serege július 28-án Herzogenbuschba érkezett s előcsapatait Bergen Op Zoom felé, Bredáig tolta előre. Itt azután Hildburghausen herceg csapataival megerősödve tovább vonult és augusztus

2-án már közvetlenül Bergen Op Zoom közelében, Rosendaal környékén táborozott. Itt haditanácsot tartottak s úgy döntöttek, hogy az ellenséges túlerő miatt egyelőre nem támadnak, hanem a vár körül olyan állást foglalnak el, ahonnan az ellenséget megfigyelhetik, zavarhatják és Bergen Op Zoom közlekedését Antwerpen felé megakadályozhatják.

Bergen Op Zoom várát és az azt körülfogó erődítményeket 1576-ban építették. 1628-ban a hollandiak legnevezetesebb várépítője, Mennow Van Coehoorn újjáépítette és kibővítette oly módon, hogy közbeiktatott erődök segítségével összekötötte Bergen Op Zoomot, Steenbergen várával. Ezt a várrendszert azután még több ízben, legutoljára 1727-ben megújították, állandóan jókarban tartották, úgyhogy az ostrom évében, 1747-ben kifogástalan állapotban, az akkori várerődítési tapasztalatok szerint kitűnően kiépítve várhatta a franciák támadását. Mivel a vár a tenger színénél alig egy-két méterrel magasabb térszínen, tengeröblök, folyótorkolatok, csatornák között feküdt, erődjei úgy készültek, hogy mindenfelé szabad kilátást nyujtva, nemcsak a szárazföldet, hanem a vizet is szem előtt tarthatták és tűzérséggel, puskatűzzel pásztázhatták. Azon felül gondoskodás történt arról is, hogy a csatornarendszerek eltömésével, a zsilipek kinyitásával, a vár körüli térszín egy részét elárasztthassák s ezzel a támadók előnyomulását megakadályozzák. Az erődrendszer legerősebb pontja maga Bergen Op Zoom volt. Voltaképen csak egy-két helyen lehetett megtámadni, tehát védelme nem okozhatott nagyobb fejtörést egy erélyes parancsnoknak, ha kellő felszereléssel és jó csapatokkal rendelkezik.

Hadik András életleírásában azokról a hónapokról, amelyek a laeffeldi csata és Bergen Op Zoomnak a franciáktól szeptember 16-án történt elfoglalásáig elteltek — nem sokat ír és a bécsi Kriegsarchiv ez évből származó hadműveleti iratai között sem találjuk nyomát, hogy akkor hol tartózkodott és milyen huszárezredek voltak kezе alatt. Mindenesetre Schwarzenberg hadtestének valamelyik lovascsoportját vezette, mert azt meg tudjuk állapítani, hogy a vár elestét megelőző időben Bergen Op Zoom közelében tartózkodott. Mindig tanulni vágyó és hadvezető készségét fejleszteni kívánó egyéniségére jellemző, hogy az ostromot megelőző időszakban önként jelentkezett, hogy a várba menjen és a helyszínén tanulmányozza a várharc részleteit és egy akkori korszerű vár műszaki berendezéseit. Önéletleírásában megtudjuk, hogy Esterházy Miklós gróf ezredessel és még két tiszttel engedélyt kért és kapott, hogy 48 órára eltávozhasson csapatától, belopódzon az ostromlott várba és ott helyszíni tanulmányokat végezzen. Ez, akkor volt, ami-

kor a franciák az erődrendszernek egyik fontosabb támaszpontját már erősen ostromolták. Hadikéknak sikerült a várba jutni és ezalatt a két nap alatt éjjel-nappal az erődrendszer első vonalában tartózkodva, megismerte a hadviselésnek azt a különleges módját, amelyre egy lovastisztnek egyébként sohasem nyílott volna alkalma. Sőt heves ágyútűzbe is került, amikor az előállások futóárkait tekintette meg. Constrom tábornokról az volt a véleménye, hogy öreg, ilyen feladatra már nem alkalmas ember.

Valószínű, hogy ha Constrom helyett erélyesebb tábornok ül Bergen Op Zoom várában, azt a franciáknak nem sikerül bevenni. Szász Móricz herceg maga sem bízott Bergen Op Zoom elestében, mert nehéz volt az ostromló sereget élelmezni. A vidék szegény volt s az utánpótlás csak Antwerpenből volt lehetséges, ezt az útvonalat pedig Schwarzenberg lovassága állandóan veszélyeztette. Ha pedig erősebb csapatot küld oda, akkor a francia seregnek Hollandiában való alkalmazásával megfosztja Franciaországot csapataitól s lehetővé teszi, hogy a pragmatikai sereg arra felé támadjon.

A Cumberlandi herceg táborába augusztus közepétől kezdve már mindig rosszabb hírek érkeztek Bergen Op Zoom felől: Constrom jelentéseiből fásultság, kevés ellenálló képesség volt észlelhető. Bejelenthette, hogy kitöréseket nem rendez és sürgősen kér segítséget. Bár Batthyány táborszernagy továbbra is ellenezte, hogy nagyobb erőket küldjenek Bergen Op Zoom megsegítésére, a bécsi kormány politikai okokból nagy súlyt vetett e vár birtokára és augusztus utolsó napjaiban elrendelte az egész birodalmi sereg elindítását Bergen Op Zoom felmentésére. Baranyay altábornagy lovashadtestének parancsnokságát augusztus 30-án Esterházy Miklós tábornok vette át s azt a parancsot kapta, hogy erélyes portyázásokkal zavarja a vár összeköttetését az antwerpeni francia főcsapattal.

Mindezek az intézkedések azonban nem tudták már feltartóztatni a vár sorsát. Löwendal szeptember 16-án, hajnali szürkületkor, erélyes támadással és meglepetésszerű rajtaütésel elfoglalta a külső erődöket, azok gondatlan és helyenként részeg őrségét hamar leküzdötte, azután betört a főerődbe. Az aggastyán várparancsnokot a támadás annyira készületlenül találta, hogy alig tudott hiányos öltözetben kimenekülni szállásából. Lóra pattant és a vár egyik még nem ostromlott kapuján keresztül kimenekült a Hessen-Philippstali herceg táborába.

Batthyány herceg táborszernagy harccsoportja a vártól északkeletre, Oudenbosch környékén harcrakészen helyezkedett el, mert arra számított, hogy Löwendal Bergen Op

Zoomi sikere után tovább halad Breda városa felé. Gyorsan tábori erődvonalat készítettek, — ezen a vidéken és Rosendaal közelében egy erősebb támaszpontot építettek a csatornán átvezető híd védelmére.

A franciák azonban megelégedtek Bergen Op Zoom elfoglalásával. A várba gróf De Blet francia tábornok alatt erősebb őrséget helyeztek el, Salières tábornokot egy hadtesttel Antwerpenben hagyták s azután október első napjaiban visszavonultak a Dyle folyó mögötti téli szállásaikra Brüssel—Lőwen vidékére. Elvonulásuk után a szövetséges sereg lovassága Rosendaal vidékéről előrenyomult Wouw Huybergen—Calmpthout környékére, hogy a Bergen Op Zoomból Antwerpenbe vezető utat állandóan megfigyelhesse és az azon a vonalon elhelyezett francia őrségeket zaklassa. Amikor azután a Cumberlandi herceg megállapította, hogy a francia főserég a Dyle folyó mögött téli tartózkodására berendezkedett, november első napjaiban ő is elrendelte a szövetséges hadsereg hátravonását. A sereg zöme Aachen—Köln—Luxemburg vidékére került, a tulajdonképeni harctéren, Hollandia nyugati sarkában csupán erősebb megfigyelő csoportokat hagytak, Braunschweig-Wolffenbütelli herceg tábornok parancsa alatt. Közvetlenül Hollandia brabanti részében, tehát a Schelde partvidékén, főleg lovasságot helyeztek el: Esterházy altábornagy lovascsapatát. Ez a csapat három bánáti gyalogzászlóaljból, egy vértes-, egy dragonyos-ezredből és a Beleznay-huszárezredből állott. Ennél a harccsoportnál volt beosztva Hadik András tábornok, aki állomáshelyéül Rosendaalt választotta. Neki kellett szemmeltartani a Bergen Op Zoom felé vezető útakat és megakadályozni a vár felsegítését. Feladata annyiban egyszerű volt, hogy csak a várból déli irányban Antwerpenbe vezető útvonalakat kellett elzárnia, mert a franciák másoldalról a várhoz közelíteni nem tudtak. A Schelde folyó torkolatánál, a Bergen Op Zoomtól nyugatra fekvő szigeteket a hollandi csapatok tartották kezükben, úgyszintén a közvetlenül a vártól északra fekvő Halsteren községet. Ezt különösen megerősítették. Addig pedig, amíg meg nem indult a Scheldén a jégzajlás, széles torkolatában és a tengerparton angol és hollandi hajók zártak el minden víziútat a vár felé. Sőt az egyedüli, szárazföldön Antwerpen felé vezető út környékét is megszűkítették a szövetséges csapatok azzal, hogy a Bergen Op Zoom vidékén folyó sok csatornát felduzzasztották, nagy területeket vízzel árasztottak el és a járható útakat kísérő kiemelkedő pontokon, homokzátonyokon, erős földsáncokat építettek.

Hadik tábornok előörs vonalát félkör alakban állította fel Hoogstraeten—Achterbroeck—Esschn—Nispen—Wouw—

Steenbergen vonalában és ez előtt az előörsvonal előtt rendszeres portyázásokat rendelt el, Calmpthout—Hoogerheyde vonala előtt egészen a Bergen Op Zoomtól Antwerpen felé vezető útakon túl a Schelde keleti partjáig. Különítményé-

1. vázlat.

nek zömét pedig Rosendaalban helyezte el és úgy tagozta, hogy bármilyen irányban azonnal harcrakelhessenek, ha az előörsök Antwerpen felől erős ellenséget vagy a vár felé irányított élelmiszer szállítmányt jeleznének. Hadik részletes tervezetet dolgozott ki az elkövetkezendő téli háborúra és

azt elküldte Brédába a Braunschweig—Wolfenblütteli hercegnek, a németalföldön maradt hadseregcsoport főparancsnokának. A Braunschweigi herceg Hadik tervezetét Hágába továbbította a szövetséges hadseregek főparancsnokához, a Cumberlandi herceghez. Tervét egy haditanácsban megvitatták, amelyen jelen volt Batthyány tábornagy, Vilmos orániai herceg, Németalföld helytartója és Burmania hollandi tábornok kíséretében még több hollandi tábornok. Javaslatával általában egyetértettek, csak a hollandi tábornokok találtak benne kifogásolni valót. A Cumberlandi herceg úgy döntötte el a vitát, hogy Burmania tábornok, a Braunschweigi herceg és Albemarle gróf angol tábornok kíséretében Hadik főhadiszállására lovagolt és elvezettette magát arra a helyre, amely felett a haditanácsban vitáztak. Erős lovas kísérettel felkeresték az elsőörs vonal legszélső pontjait Bergen Op Zoom közvetlen közelében s amikor Hadik ott a helyszínén szinte kézzelfoghatóan megmagyarázta javaslatainak helyes voltát, valamennyien igazat adtak neki. E tervezet olyan előrelátó és célszerű volt, hogy a Cumberlandi herceg a haditanács után teljesen Hadikra bízta a Bergen Op Zoom körülzárásával kapcsolatos esetleges harcok vezetését.

Hadik azután még kiegészítette az elárasztás munkálatait. Előőrsei elé tábori erődítéseket, az erdei rejtett ösvények és keresztútak megfigyelésére pedig megerősített megfigyelő állásokat építtetett, szóval minden tekintetben felkészült reá, hogy a vár megsegítését Antwerpen felől megakadályozza és a várból esetleg várható kitöréseket erélyesen visszaverje. Szokott tevékenységével éjjel-nappal maga irányította és ellenőrizte a munkálatokat és a járőrök rendszeres portyázásait. Önéletleírásában írja, hogy a közel hét hónapig tartó ostromzár alatt jóformán egyetlen egy éjjel sem aludt kényelmesen levetkőzve.

Az elmúlt évek sziléziai hadműveletei alatt szerzett tapasztalataihoz híven, itt is szétágazó kémszervezetet és hírszolgálatot rendezett be. Nemcsak Antwerpenben és a Schelde-parti községekben voltak jól fizetett kémei, hanem a Bergen Op Zoom várában is. Így azután Hadik nemcsak arról értesült idejekorán, ha a várból kisebb-nagyobb járőrök élelemszerzés céljából kimerészkedtek, hanem arról is, hogy Antwerpenből mikor és milyen erős élelmiszer szállítmányok indulnak el Bergen Op Zoom felsegítésére.

A hadtörténeti munkák lapjain ebből az időből Hadiknak főleg csak egy nevezetesebb harcáról találunk részletesebb feljegyzéseket. Arról a harcról, amikor 1748 március 15-én széjjelvert egy erősebb különítményt és a várnak szánt bőséges élelmiszer szállítmányt elfogta. Többi harcáról,

amelyeket 1747 decemberétől 1748 április közepéig a vár alatt vívott. eddig alig tudtunk valamit. Önéletleírásának és megmaradt leveleinek tanulmányozásából azonban megállapíthatjuk most már azt is, hogy nemcsak ezt az egy nagyobb harcot könyvelhetjük el, ebben a háborúban Hadik tábornok legszebb haditetteként. A körülzárás alatt, 1747 december 30-án, 1748 január 12-én, március 4-én azután a már említett március 15-i nagyobb harc után, április első napjaiban is végrehajtott olyan haditetteket, amelyek fényesen igazolják hadvezéri képességét és a magyaros huszáros harceljárás alkalmazásában való rendkívüli ügyességét.

Bergen Op Zoom addig tarthatta magát, amíg összeköttetése Antwerpennel meg nem szakad és a várőrséget onnan állandóan élelmezni lehetett. Minden szállítmány, ami Hadik csapatai kezébe kerül, csökkenti a vár védőrségének élelmiszerkészletét és megkönnyíti a körülzáró sereg életét. Hadik, mint tapasztalt katona jól tudta, hogy minden élelmiszer szállítmányt erős csapat kíséri Antwerpenből a várba. Ha tehát ő egy ilyen menetoszlopot fel akar tartóztatni és szétjelverni. akkor legalább is ugyanilyen erős csapattal kell annak útját állani. A szanaszét portyázó és éberen vigyázó huszárjárőrök természetesen erre nem lettek volna elég erősek. Ha pedig a járőrök már csak akkor veszik észre a közeledő ellenséget, amikor az, a neki kijelölt portyázó területre ér, s csak akkor tudnak Hadiknak jelentést küldeni, akkor nagyon valószínű, hogy a megfelelő erejű csapat a rosendaali központból már nem éri őket idejekorán utól. Hadiknak tehát azt kellett megtudnia, hogy mikor gyüjtenek össze a franciák Antwerpenben egy-egy erősebb szállítmányt és mindenesetre jó néhány nappal előbb azt is, hogy mikor és milyen erős fegyveres kísérettel indul ez a szállítmány a Bergen Op Zoom felé vezető egyetlen útvonalán a vár felé. Jól fizetett kémei segítségével Hadiknak ezt mindíg sikerült idejekorán megtudnia.

Az első gazdagabb szállítmányt Salières tábornok 1747 december 31-én indította el Antwerpenből. Ezt Hadik két, — Antwerpenben foglalkoztatott ügyes kéme útján már 30-án megtudta. Értesülése szerint a szállítmány a kora reggeli órákban indult el, hogy a körülbelül 40 km-es út után még a sötétség beállta előtt Bergen op Zoomba beérkezhessen. Hadik tehát 30-ról 31-re virradó éjjel Rosendaalból elindult 1200 horvát és 600 magyar huszárral. Kémei azt üzenték, hogy a kb. 1500 szekérből álló szállítmányt 2000 ember fogja kísérni. Hadik még napfelkelte előtt akarta elérni a Huybergen melletti erdő kiszögelését, Bergen Op Zoomtól kb. 8—10 kilométernyire. Ezt a helyet azért választotta, mert az erdő itt egészen az országútig nyúlt és a dombos, cserjés

térszín is igen alkalmas volt arra, hogy a franciákat kelepcébe csalja.

Éjjeli menete a mély hóban és nagy hidegben, lóháton, kellemetlen volt, úgy hogy Hadik gyalogszerrel vezette csapatát. Hét óráig tartó fárasztó menet után elérték a kijelölt pontot. Hogy legénységében e fárasztó éjjeli menet alatt a jó hangulatot ébrentartsa, segédtisztjeit Nispen községig előre küldte. Ott a segédtisztek pálinkás hordókkal megrakott szekereket állítottak fel az útvonal két oldalán és amikor Hadik csapata a falun keresztülvonult, menetközben minden katonájának kulacsát megtöltötték.

A helyszínére érve, Hadik 300 horvát lovast és 100 huszárt a homokzátonyok mögött állított fel Bergen Op Zoom közelében. 300 horvátot és 200 huszárt tovább küldött rejtett útakon Antwerpen felé, ő maga pedig a csapat többi részével Hoogerheyde közelében rejtőzködött el. Terve szerint az Antwerpen felé küldött csapatnak észrevétlenül a menetelő francia oszlop hátamögé kellett lopódzkodnia, azt csendben követni, de sem ennek a csoportnak, sem a Hadiktól személyesen vezetett csoportnak nem volt szabad megrohanni a franciákat, mindaddig, amíg azok bele nem ütköznek a Bergen Op Zoom felé küldött harccsoportba. Ha ez a csoport észreveszi a közeledő franciákat, azonnal megrohanja. A harci lármára a franciák mögött lopózkodó csoport is megtámadja őket hátulról. Ez a kétfelől jövő támadás, Hadik számítása szerint, föltétlenül két részre bontja az elől és hátul védekezésre kényszerített fegyveres kíséretet. Ha ez megtörténik, akkor avatkozik a harcba Hadik vezetésével csapatjának zöme, rárohan a szekerekre és az ütközetet befejezi.

Bár a harc végül csakugyan Hadik győzelmével végződött, de mégsem egészen az ő tervei szerint. A francia csapat ugyanis a rossz útak miatt már a délelőtti órákban Santvliet közelében megakadt. Néhány szekér tengelye eltört, a szekértábor összekavarodott és csak késő délután tudott onnan tovább indulni. Így azután már besötétedett, amikor még mindig csak Ossendrecht községig értek. Hadik gyors pillantásával felismerte a helyzetet. Haditervét este nem hajtotta volna végre, mert a különböző oldalakról s most már különböző időkben támadó harccsoportjai a sötétségben összezavarodhatnak s az erélyes központi vezetés lehetetlenné válik. Gyorsan magához rendelte a kikülönített két csapatot s amikor egész különítménye együtt volt, már csak addig várt, amíg a franciák Ossendrecht vidékéről az erdőkből kibontakozva, sík, lapályos területre értek. Ekkor egész különítményével rájuk rohant, de előzőleg szigorúan

meghagyta tisztjeinek, hogy rendet tartsanak csapataikban, nehogy az éjjeli kavarodásban egymásnak okozzanak kárt.

Hadik váratlan támadása sikerült. A franciák menetoszlopa összekavarodott, a szekereket az úton cserbenhagyták és az útszéli árkokba bújva, vaktában lövöldöztek a nagy lármával előtörő huszárokra és horvátokra. A vaksötétben azonban csupán a szekerek után hajtott marhákat sikerült Hadiknak zsákmányolnia és Rosendaalba hajtatnia, huszárai pedig a szállítmányt vezető francia élelmező főtisztet ejtették foglyul. A szekerek elvontatására a vaksötétben gondolni sem lehetett. (Hadik feljegyzése szerint 1500, a Bécsbe érkezett hivatalos jelentés szerint azonban csak 200 szekérből állott e szállítmány.) Erre csak akkor lehetett volna gondolni, ha Hadik és csapata megvárják a reggelt és a még ott rejtőzködő franciákat széjjelverve, a megmaradt lovakkal elvontatják a szekereket. A harci lármára azonban váratlanul megjelent a küzdelem színhelyén a Bergen Op Zoomi várőrség egy erős csapata a vár parancsnokának, De Blet tábornoknak vezetésével. Ennek a csapatnak beavatkozása az éjjeli zűrzavart azután teljessé tette. Ez a csapat, abban a hitben, hogy ellenség közeledik, rálőtt a szállítmányt kísérő csapatból a vár felé menekülő franciákra, azok visszafordultak és sokáig tartott, amíg De Blet tábornok a tüzelést és támadást be tudta szüntetni. Ilyen körülmények között Hadik tanácsosabbnak tartotta a harcot beszüntetni és megelégedett az elért eredménnyel. Csapatát összeszedte és visszavezette Rosendaalba. Ez alatt mégis sikerült néhány szekeret magukkal vinniök, úgy hogy a liszttel, szalonnával és egyéb élelmiszerekkel megrakott szekereken kívül, végeredményben 40 ökör, 44 disznó és 100 birka volt ennek a harcnak eredménye. Az állatokat Hadik feljegyzése szerint 5000 tallérért eladták, ezt a pénzt a portyázásban résztvettek között felosztották. Hadiknak azonban gondja volt reá, hogy a sebesültek számára is egy pár ezer forintot félretegyen.

A minden körülményt gondosan mérlegelő és rugalmasan gondolkodó Hadik számára ez a harc nagyon tanulságos volt. Megismerte azt a módot, ahogy a franciák az ilyen élelmiszer szállítmányokat kísérni szokták. A szállítmány gazdagságából azt következtette, hogy a várban valóban nagy lehet az inség és mivel ez a megsegítés csak részben sikerült, számíthat arra, hogy a közeli napokban egy újabb és valószínűleg még erősebb szállítmányt indítanak el Antwerpenből. Abból a körülményből pedig, hogy a vár közelében lejátszódott harcra, a Bergen Op Zoom-i vár parancsnoka személyesen rohant ki a bajba jutott szállítmány elé, Hadik azt következtette, hogy De Blet tábornok hirtelen elhatározású ember, mert mindenesetre szokatlan, hogy egy vár parancs-

noka, bizonytalan helyzetben vaktában kirohanjon a várból anélkül, hogy tudná, vajjon sikerül-e ismét a várba visszajutnia. „Nach dieser seiner ausgenommenen Naturbeschaffenheit dachte ich also reiflich nach, ob und wie dieser hitzige Mann in ein solches Unternehmen verführt werden könne, daß man diese beträchtliche Festung durch einen coup de main erobern könnte?" (Mivel ilyen természetűnek ismertem meg, azon gondolkodtam, hogy milyen módon lehetne ezt a hirtelen elhatározású embert valami olyan vállalkozásra csábítani, hogy azalatt ezt a hatalmas várat váratlan rajtaütéssel megvehessük?) Hogy ezt a tervét végrehajthassa, Hadiknak igen alaposan meg kellett ismernie egyrészt a vár pontos tervrajzát, másrészt pedig a várőrség erejét. A vár tervrajzát kémeitől megkapta s mikor mindezeket az adatokat megtudta, részletes haditervet dolgozott ki. Hogy a francia tábornokot a várból kicsalja, azt tervezte, hogy kb. 3000 főből álló különítményt fog küldeni a legközelebb Antwerpenből jelzett szállítmány feltartóztatására azzal a feladattal, hogy a menetoszlopot lehetőleg Bergen Op Zoomtól már nagyobb távolságra kényszerítsék harcra. Amikor pedig megtudja a szállítmány Antwerpenből való elindulásának napját, 6000 gyalogosból és 200 lovasból álló csapatot, — mégpedig válogatott birodalmi és angol ezredeket, magyar huszárokat — Breda—Oudebousch környékén készen tart és azokat Rosendaal és Wouw környékére a Zoom folyó partjáig előrevonja. Itt már csak ¾ órányira vannak a vártól, de olyan sűrű cserjés, erdős térszínen, hogy az ellenség portyázói elől rejtve maradhatnak. Ha azután a szállítmány elé küldött csapat azzal harcbakeveredik, és amint reméli, a francia tábornok erre a várőrség egy részével hebehurgya módon kirohan a várból és attól messze távolodik, akkor 2000 német és angol lovas ügetésben Bergen Op Zoom felé siet, mindegyik hátamögé lovára felvesz egy-egy gránátost. Ez a 4000 főből álló gyalogos és lovas csapat azután elhelyezkedik a vár kapúi és a vártól eltávolodó parancsnok csapatai között s ezzel elreteszeli a várba való visszatérés útját. Ugyanakkor azután a Bergen Op Zoomtól északra legközelebb fekvő erős hollandiai helyőrségből, Tholen városából, amely csak ½ órányira feküdt, egy erős csapat észak felől közeledik a várhoz, hogy a várőrség figyelmét ott is lekösse. Ha mindez sikerül, akkor Hadik reménye szerint a 200 lovas széjjelveri és elragadja az élelmiszerszállítmányt. A 4000 főből álló vegyes különítmény széjjelveri a várból kirohanó csapatot s a parancsnokától megfosztott vár azután könnyen juthat az észak felől odanyomuló csapat birtokába.

Hadik ezt az alapos haditervét elküldte a Braunschweigi hercegnek. Az erélyes hadműveleteket kedvelő

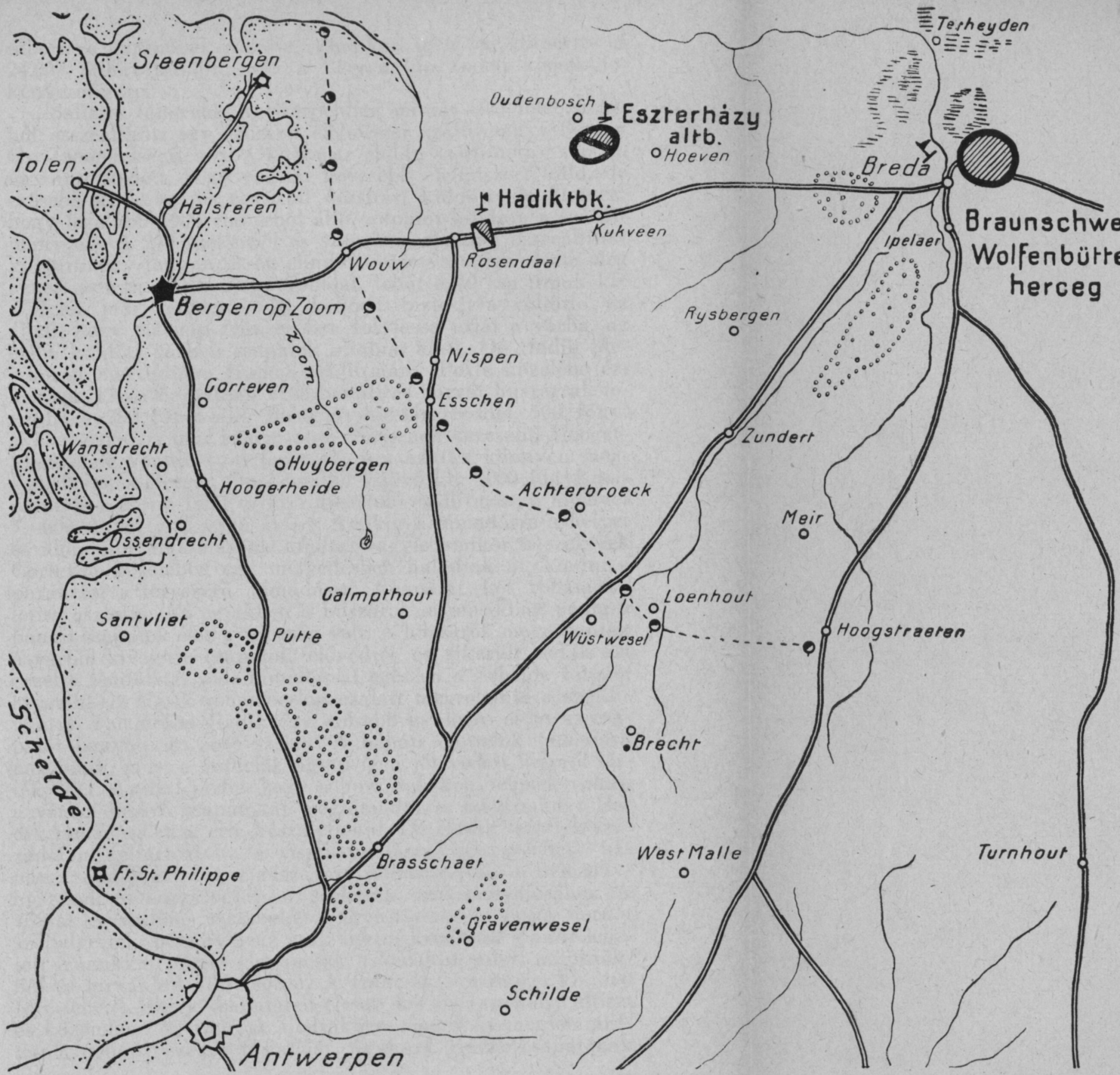
Tetheyden
Steenbergen
Oudenbosch
Eszterházy
altb.
Hoeven
Breda
Tolen
Halsteren
Hadiktbk.
Kukveen
Braunschweig-
Wolfenbüttel
herceg
Ipelaer
Wouw
Rosendaal
Bergen op Zoom
Rysbergen
Zoom
Nispen
Gorteven
Esschen
Zundert
Wansdrecht
Huybergen
Hoogerheide
Achterbroeck
Meir
Ossendrecht
Calmpthout
Loenhout
Santvliet
Putte
Wüstwesel
Hoogstraeten
Brecht
Scheldt
Ft. St. Philippe
Brasschaet
West Malle
Turnhout
Gravenwesel
Schilde
Antwerpen

2. vázlat.

tábornok kitűnőnek találta, Hadikot igen megdícsérte és 24.000 tallért küldött neki a Bergen Op Zoomi kémek lekenyerezésére.

Salières tábornok Antwerpenben január első felében újból összeállított egy erősebb élelmiszer szállítmányt Bergen Op Zoom felsegítésére. Okulva az előbbi szállítmány sorsán, úgy intézkedett, hogy ezúttal kevesebb élelmiszert küld, de erősebb kísérettel és egyúttal útasítást küldött De Bletnek, hogy legalább 1000 emberből álló csapatot küldjön a szállítmány elé. A 250 szekérből és szarvasmarhákból összeállított különítmény január 12.-én elindult és tervszerűen elérte még aznap este Santvliet-Putte vonalát, tehát a 40 km útnak kb. a felét már megtette. Itt kellően biztosítva töltötte az éjjelt, hogy másnap friss erőben folytassa útját a várba, az elébe küldött várbeli csapatok oltalma alatt. De Hadik idejekorán megtudta a francia szállítmány Putte közelébe érkezését. 13-án hajnalban 1100 bánáti és horvát huszárral, továbbá a 700 főből álló Beleznay-huszárezreddel, 500 főnyi gyalogsággal, a már ismert úton, Nispenen keresztül Hoogerheyde felé vonult s ott lesbeállt. Így azután könnyen megfigyelhette a Bergen Op Zoomból kijövő kb. 1000 főnyi csapatot és a Putte felől tovább menetelő szállítmányt, amelyet 5—600 ember és 2 ágyú kísért. Amikor a támadásra a helyet és időpontot alkalmasnak találta, vagyis amikor a szekerek Corteven közelében egy mélyedésben haladtak át, kiadta a parancsot a tervszerű támadásra. Csapatát két rohamoszlopra osztotta. Az egyikben a huszárok, a másikban pedig a bánáti csapatok és a gyalogság volt. A huszárok megrohanták a várból kivonult csapatok elővédjét és sikerült nekik azt ezzel a lendületes oldaltámadással egészen a Schelde folyóig kergetni. A másik rohamoszlop ezalatt megrohanta a szállítmányt. Tartalékul Hadik egy erősebb gyalogos és lovas csapatot hagyott az erdő szélén. A bánáti csapatok támadása megakadt, mert a franciák ágyúi igen jól védett helyről lőtték őket. Azáltal pedig, hogy a huszárok kénytelenek voltak a várból kijövő csapatokat megtámadni, a szállítmányt Hadik támadása nem érte készületlenül. De Hadik tartalék századaival feltartóztatta a visszavonulásra kényszerített bánáti csapatokat. Ezt a zűrzavart felhasználták a Beleznay-huszárok és hozzáfogtak a szekerek zsákmányolásához. A szénás és szalmás szekereket felgyújtották, 14 boros hordót széjjelvertek, néhány száz zsák lisztet kiszórtak s amit lehetett magukkal vittek. Ugyancsak a kezükbe jutott az ökrökből és birkákból álló csorda. A franciák vesztesége kb. 100 főre tehető. Hadik csapatából elesett két tiszt, néhány altiszt és közember. A franciák ijedtükben maguk is megsemmisítették néhány szekér tartalmát, úgyhogy Hadik csapatának

elvonulása után, az Antwerpenből elindult szállítmány csak nagyon kis maradványát tudták a várba bevinni. Hadikot jól sikerült vállalkozásáért nemcsak a Braunschweigi herceg, hanem maga Batthyány tábornagy is igen megdícsérte. Az Udvari Haditanácshoz Verviersből január 22-én írott jelentésében mondja, hogy a vár felsegítése meghiusult: ....„Durch den Herrn General Feldtwachtmeister von Haddick, welcher dem Feind bey nur immer sich ergebenden gelegenheiten, all möglichen abbruch zu Thun Beeyferet is."

A várból a szállítmány elé küldött csapatot De Blet tábornok személyesen vezette. Mivel azonban onnan való kijövetele tervszerűen és nem úgy ahogy Hadik előbb említett részletes tervében remélte, hebehurgya módon történt, és a váratlanul jött kémjelentés után amúgy sem lett volna idő Hadik előbb említett kedvenc tervét végrehajtani — a vár megrohanása elmaradt.

Hadik tervének végrehajtására sajnos, később sem került sor, mert De Blet tábornok súlyosan megbetegedett és február elején a várban meghalt.

A francia tábornok betegségével és halálával kapcsolatban érdekes és az akkori hadviselés lovagias módjára jellemző esetet ír le Hadik naplójában.

De Blet gróf január közepén hadikövetet küldött Hadikhoz egy levéllel, amelyben arra kérte, hogy engedje meg, hogy Antwerpenbe érkező felesége őt súlyos betegségében Bergen Op Zoomban meglátogathassa és adjon megfelelő kíséretet mellé, hogy a várat körülzáró vonalakon keresztüljuthasson. Hadik azonnal hadikövetet küldött Antwerpenbe, aki meghozta Salières tábornok engedélyét, hogy egy magyar huszárjárőr Antwerpenbe mehessen, s a grófnőt onnan továbbkísérje. Hadik ezután egy trombitást, egy tizedest és négy huszárt küldött megfelelő igazolványokkal ellátva Antwerpenbe. A magyar járőrt bekötött szemmel kísérték a városba, ott azután megfelelő szállást jelöltek ki nekik, mert a grófnő érkezésére még két napig kellett várniok. Hadiknak még arra is volt gondja, hogy a járőr vezetőjéül olyan altisztet jelöljön ki, aki franciául tudott, mert azelőtt a francia Bercsényi-huszárezredben szolgált s onnan jött vissza a magyar csapatokhoz. A magyar huszároknak Antwerpenben nem volt bántódásuk, de mégsem érezték jól magukat. Velük egy szálláson volt elhelyezve egy újonnan felállított francia lovasezred három százada. Ezek a fekete egyenruhás francia újoncok igen fitymálva bántak a magyar huszárokkal. Egyikük kirántotta a magyar huszárkáplár kardját, hogy — mint gúnyosan mondta — megnézze, vajjon elég éles-e ahhoz, hogy velük szembeszálljon? Faggatták a magyarokat, hogy tisztjeik elég bátrak-e? A nagyhangú, kérkedő fiatalemberekből

álló egyik századot „Les Fils de Mars"-nak, a másikat „Les Fils de Bellona", a harmadikat „Les Invincibles"-nek nevezték, hogy — mint mondták — magukat nevükkel is félelmetessé tegyék. A magyar huszárkáplár kénytelen volt ezt a sok hencegést szótlanul tűrni, de megfogadta magában, amikor visszatérte után Hadiknál emiatt panaszkodott, — hogy majd megtanítja ezeket a franciákat a magyar katona megbecsülésére, ha arra kerül a sor.

A grófnőt Antwerpenbe való érkezése után Hadik járőre sok és gazdag podgyászával együtt átvette, kocsijait közrefogta és a birodalmi sereg előőrs vonalain keresztül bántatlanul kísérte a Bergen Op Zoomi vár kapujáig. A francia tábornok gazdagon megajándékozta a magyar huszárokat és udvarias levélben megköszönte Hadik előzékenységét. Amikor azután De Blet tábornok, februárban meghalt, a várból ismét hadikövetet küldtek Hadik táborába, azzal a kéréssel, hogy a grófnőt kísértesse vissza Antwerpenbe. Hadik természetesen ezt a kérést is teljesítette.

Január végén Antwerpenbe érkezett a francia hadsereg egyik legkiválóbb alvezére, a Bergen Op Zoomi viszonyokat jól ismerő Löwendal tábornok, hogy a vár felsegítését erélyesebben kezébe vegye. A várban nagy nyomor uralkodott és ragályos betegségek is apasztották őrségét. Löwendal felismerte azt a helyzetet, hogy amíg a birodalmi seregnek előőrs vonala — élén ilyen, mindenkor tettrekész, mozgékony parancsnokkal, mint Hadik — figyeli a Bergen Op Zoom és Antwerpen közti útvonalat — lehetetlen lesz a várat megsegíteni. Ezért egy színleges nagyobbméretű hadműveletet készített elő. Kémek és megbízottak segítségével azt a hírt terjesztette, hogy Antwerpenben 50.000 embert gyűjt össze, mert keleti irányban, Breda felé előretörve akarja a szövetségesek ottani téli szállásait megtámadni és Hollandiának ezt a részét megszállni. E hírekkel valóban elvonta kissé Hadikék figyelmét Bergen Op Zoomtól, Hadik február közepén megbetegedett. Mindez lehetővé tette Löwendalnak, hogy február 8—10-e között 250 szekér élelmiszert akadálytalanul becsempészhessen a várba. Ezzel kb. négy héttel meghosszabbította a Bergen Op Zoom-i védőrség életét.

De a Braunschweigi herceg és Hadik ezután a váratlan vállalkozás után hamar ráeszméltek, hogy a Breda felé tervezett támadás csak mese volt, ezért újból minden figyelmüket Bergen Op Zoom környékére fordították.

Hadik a vár alatt folytatott sűrű portyázásai közben megállapította, hogy az erődök külső lejtőin a várnak az elmúlt évben végrehajtott ostroma után igen sok bomba, ágyúgolyó hevert. Ezeket a várőrség úgylátszik nem tudta használni, ezért nem szállította be a vár belsejébe. Tűzérségünk-

nek viszont szüksége volt lövőszerre, ezért Hadik vállalkozott arra, hogy ezt az értékes hadianyagot összegyűjti és hátraszállítja. A magára vállalt feladat nem volt könnyű, hiszen a bombák és ágyúgolyók közvetlenül az ellenségtől megszállott erődök külső peremén és lejtőin hevertek, tehát a merész vállalkozóknak jóformán a francia őrök puskája végéig kellett előrecsúszniok és ott ezt, a minden elővigyázat ellenére is lármával járó műveletet végrehajtani. De a vállalkozó szellemű és leleményes Hadik semmitől sem riadt vissza. Hogy milyen módon akarta ezt a merész vállalkozást végrehajtani, azt még bizalmas segédtisztjének sem árulta el. Március 3-ra 600 üres szekeret gyűjtetett össze Rosendaalban azzal az ürüggyel, hogy a szövetségesek hátrábblévő élelmiszer raktárából akar csapatai számára ruhát, élelmet előreszállítani. Titokban erős köteleket szerzett, azok végeire vaskapcsokat erősített, hogy a bombák és ágyúgolyók fülébe, nyílásába akasztva azokat csendesen kimozdíthassa helyükből. A szekereket azután a március 4-re virradó éjjel kiválasztott ügyes járőrök kíséretében az előre kiszemelt helyekre küldte. Éjféltájban értek a vár alá, ott azután a szekereket 15-ös csoportokba osztotta, mindegyik csoport mellé 1 tisztet és 12 embert adott és ezalatt más járőrökkel, a vár más pontjain színleges járőrtámadásokat rendezett. Amikor azután a jól kitanított emberek óvatosan előrecsúsztak, a bombákat és ágyúgolyókat összegyűjtve gyorsan szekerekre rakták és dolguk végeztével még a hajnali szürkület előtt elsiettek a vár alól, a nagy lármára az egész várőrség riadót fúvatott, mert azt hitte, hogy a vár megrohanása vagy általános támadás következik. Gyorsan meggyújtották az előtérben elhelyezett szurokfáklyákat és jelzőtüzeket, de mindezzel elkéstek. A Wienerisches Diárium 1748 március 27-i számában közölt adatok szerint Hadik ügyes vállalkozásának eredménye az volt, hogy 533 bombát és 664 db. 24 fontos ágyúgolyót szállítottak el az ellenség torkából. A hollandi kormány igen megköszönte Hadiknak ezt az ügyes vállalkozását és az abban résztvett legénység között néhány száz aranyat osztatott szétjjel.

Időközben a vár helyzete rohamosan romlott. A tüzelő fogytán volt, a franciák március elején a vár környékén már minden fát kiirtottak, sőt a városban megüresedett házak fapadlóit, ajtóit is kénytelenek voltak eltüzelni. A riasztó hírekre Salières tábornok Antwerpenben aggódva belátta, hogy ha március közepéig nem sikerül a várat felsegíteni, az menthetetlenül elvész. Ezuttal az eddigieknél jóval bőségesebb szállítmányt akart a várba juttatni, természetesen ennek megfelelő erősebb fegyveres kísérettel. E francia vállalkozás meghiusítása ismét Hadik feladata lett. A Braunschweigi

herceg, a siker érdekében megerősítette a Hadik keze alá tartozó csapatokat, hogy a várható erős harcban alul ne maradjanak. A beérkezett kémhírek szerint az élelmiszer szállítmány március 14-én fog indulni Antwerpenből és a Löwendal tábornoktól sikeresen végrehajtott vállalkozás tanulságait megszívlelve, aznap este szintén Santvliet és Putte között fogja tölteni az éjjelt, hogy másnap korán reggel pihent erővel siessen a vár felé.

A Hadik alá rendelt haderő 3000 embernél több volt. 1000 osztrák gyalogos, két gránátos század Elmendorf tábornok alatt, 500 hannoveri gyalogos, Loretti őrnagy alatt 3 zászlóaljba tagozva. Két zászlóalj bánáti lovas, a Beleznay-huszárezred 4 százada Tököly gróf tábornok alatt. 2 század vértes a Diemar ezredből Seckendorff gróf tábornok alatt, ennek az ezrednek karabélyos százada Hofman kapitány alatt, végül 4 ágyú. Ez a tekintélyes haderő március 14-én d. u. már a rosendaali táborban várta Hadik parancsait. Hadik az előőrs vonalat és a járőrszolgálatot megszigorította, hogy ellenséges kémek vagy szökött katonák ne tudjanak rajta átcsúszni és e seregcsoport Rosendaalba való érkezéséről a franciákat értesíteni.

De Blet tábornok halála után szász Móricz herceg egyik kedvelt emberét, De Vaux tábornokot nevezte ki Bergen Op Zoom várának parancsnokává. Hadik hírből már ismerte őt. Higgadt, haditapasztalatokkal bíró, kemény katona volt, gyakorlott vezető. Mivel Hadiknak felhatalmazása volt hozzá, hogy az Antwerpenben és Bergen Op Zoomba elhelyezett francia csapatok legfőbb parancsnokaival — ha a szükség kívánja — közvetlenül hadikövetek útján érintkezzék, többször váltott leveleket De Vaux-val. Március 11—12-e táján újból jelentkezett De Vaux hadikövete Hadik szállásán valami semmitmondó levéllel, szóban is átadva a francia tábornoknak azt az üzenetét, hogy nagyon szívesen meglátogatná, mert szeretne ezzel a kiváló ellenfelével megismerkedni. Hadik átlátott a szitán. A hadikövet felesleges ideküldéséből azt következtette, hogy ez csak körül akar nézni, vajjon nem gyülekeznek-e erősebb csapatok Hadik tábora körül, tehát a franciák bizonyára készülnek valamire. De Vaux szóbeli üzenetére udvariasan azt válaszolta, hogy nagyon megtisztelve érezné magát, ha a francia tábornok őt táborában meglátogatná, de ez csak akkor lesz lehetséges, ha mint hadifogoly kerül az ő (Hadik) kezeibe. Amikor ezt üzente, nem is sejtette, hogy ez a találkozás hamarosan be is fog következni.

A hadikövet távozása után Hadik tábornok sürgősen üzenetet küldött Antwerpenben lakó kémeihez és megparancsolta nekik, hogy ha — mint várható — erősebb élelmiszer készleteket raknak kocsira, szóval ha egy Bergen Op Zoom

felé küldendő szállítmány összeállítása megkezdődik, akkor az egyik kém lopódzon ki azonnal a városból, vágtasson lóhalálban Rosendaalba (útközben mindenütt váltott lovak várják) és tájékoztassa Hadikot a szállítmány nagyságáról, tartalmáról és a kíséret valószínű erejéről. Ha pedig a szállítmány Antwerpenből elindul, akkor a másik kém vágtasson ezzel az újabb hírrel azonnal Rosendaalba.

Az eddigi tapasztalataiból azt is tudhatta, hogy minél nagyobb szállítmány közeledik Antwerpenből, annál erősebb csapat fog Bergen Op Zoomból elébejönni. A legelső feladat lesz tehát megakadályozni, hogy ez a csapat a szállítmányt kísérő csapattal egyesülhessen. Az Antwerpenből várt első kém már március 14. előtt jelentkezett Hadiknál a szállítmány, és a fegyveres kíséret erejének pontos adataival, a második kém pedig 14-én este azzal a hírrel, hogy a francia szállítmány Putte környékén tölti az éjjelt. Március 15-én hajnali szürkületkor, Hadik haditerve szerint elindította seregének egyik részét Bergen Op Zoom déli várkapuja felé. Ennél a csoportnál volt a 4 ágyú és főként gyalogság. 200 huszárt Antwerpen felé küldött azzal a feladattal, hogy megállapítsák a szállítmány elindulását az éjjeli táborból. Ezeknek a huszároknak azután az erdőben rejtve oldalt kísérni kellett a szállítmányt, hogy időnként tájékoztassák Hadikot annak helyzetéről. Egy harmadik csoport (600 horvát és 300 huszár) Bergen Op Zoom és Rosendaal közé állott és azt a parancsot kapta, hogyha a várból kijött őrség harcbakeveredik a mieinkkel, ez a csoport igyekezzék, ha a helyzet megengedi a várba behatolni. Ebből az intézkedésből látjuk, hogy Hadik eredeti tervéhez, azaz a vár megrohanásához abban az esetben, ha a vár őrsége onnan kirohan, bár némileg módosított alakban továbbra is hű maradt. Seregének megmaradt részével, kb. 500 horváttal, 300 huszárral, 2 gyalogos zászlóaljjal, 2 gránátos századdal Wouw közelében az erdőben telepedett le, olyan helyen, hogy a Bergen Op Zoomból kivonuló franciák megtámadására rendelt seregcsoportja közelében lehessen.

Március 15-én reggel 6 órára Hadik minden csapatrésze helyén volt és várta a kellő pillanatot, amikor kiosztott szerepe szerint a harcba avatkozhatik. Hadik kémeinek hírei mind igazak voltak. De Vaux tábornok személyesen vezette a várból a szállítmány elé küldött erősebb csapatot. Portyázói tájékoztatták őt, hogy Bergen Op Zoom, Wouw és Nispen környékén az erdőben erősebb mozgolódás észlelhető. Számítva azzal, hogy ez az ellenséges csapat (Hadik különítménye) már értesült a puttei éjjeli táborból induló szállítmány közeledéséről és azt meg akarja zavarni, Hoogerheyde felé sietett s ott olyan helyzetben csoportosította csapatát, amely

lehetővé tette neki egyrészt, hogy elérje a Bergen Op Zoom felé közeledő szállítmány élővédjét, tehát azzal az összeköttetést létrehozza, — másrészt pedig megakadályozza, hogy az ellenség őt ebben megelőzze. Igen ügyesen helyezte el csapatát a Hoogerheyde és Huybergen közötti lankás, homokbuckákkal teleszórt térszínen, ahonnan jól megfigyelhette az erdő felől várt támadások irányait.

Azonban Hadik is résen volt. Amikor az erdő széléről megállapította De Vaux tábornok csapatainak elhelyezkedését, egyúttal örömmel értesült arról, hogy a szállítmány eleje akkor — d. e. 10 óra tájban — még nem érkezett Hoogerheyde vidékére, bár már nem volt messze tőle. Hadik gyorsan határozott. Fel akarta használni ezt a kedvező alkalmat arra, hogy a várbeli különítménnyel leszámoljon, még az antwerpeni szállítmány odaérkezése előtt. Seregcsoportját személyesen vezette az erdő szélére, azután támadásra indította a következő csoportosításban. A reguláris gyalogság szemben, előlről rohanta meg a Hoogerheyde-Huybergen közötti hevenyészett francia állást. Mivel a franciák csak rövid idővel ezelőtt értek oda, sáncolásra vagy futólagos erődítési munkálatokra nem volt idejük. 300 horvát lovasát déli irányba küldte, hogy a franciák állását alúlról körülkarolják, 300 huszárját pedig észak felé, hogy elzárják a vártól, azután hátulról a Schelde folyó felől igyekezzenek a harcba avatkozni. Mind a két lovascsapatnak meghagyta, hogy akkor rohanják meg az ellenség szárnyait és hátát, amikor a gyalogság már harcbakeveredik. A karabélyos századokat tartalékként kezeügyében tartotta, a vértes ezredet pedig a küzdelem színterétől északra helyezte el harcra készen Bergen Op Zoom felé, hogy megakadályozza egy onnan esetleg még küldendő csapat kibontakozását. Parancsa szerint a horvátok kezdték meg a harcot, mégpedig lórólszállva tüzeléssel. Ezalatt Hadik összes csapatrészei a jó fedezéket nyujtó homokbuckák mögött annyira megközelítették a franciák állását, hogy amikor az általános támadást Hadik elindította, rövid tűzharc után mindenütt azonnal kézitusára került a sor. A gyalogság és a horvátok felrohantak a homokdombokra és onnan szakadtak a franciák nyakába. Elmendorff tábornok osztrák zászlóaljai rövid küzdelem után betörtek a franciák állásába és amikor a horvát lovasság többi része is, — bekanyarodva a franciákat minden oldalról megrohanta —, De Vaux tábornok hadseregcsoportjának sorsa eldőlt. Rövid kézitusa után a franciák, az őket most már minden oldalról körülvevő birodalmi ezredek vasgyűrűjéből kiszabadulni nem tudtak. 49 tiszt, élükön De Vaux tábornok és közel 800 ember esett Hadik fogságába. A két francia ágyút is elfoglalták.

Hadik kitűzött feladatának első részét tehát kitűnő eredménnyel megoldotta. Megsemmisítette a várból kivonuló erős francia sereget, sőt foglyul ejtette annak, s egyúttal a várnak parancsnokát is. Az az üzenet, amivel pár nappal ezelőtt a francia tábornok hadikövetét a várba visszaküldte, valóra vált. De Vaux tábornok most csakugyan tiszteleghetett Hadik főhadiszállásán, de csak mint hadifogoly.

Amikor Hadik a harcnak első mozzanatát győztesen befejezte, a Puttéból elindult szállítmányt kísérő ezredek éle már csak egy ágyúlövésnyire volt a küzdelem színhelyétől. Hadik sürgősen kiadta parancsát a fogságbaesett franciák és az ágyúk Rosendaalba való szállítására, azután összegyüjtötte a harcban szétszórt csapatrészeket, előre vonta eddig még harcba nem vetett tartalékát, azután tulajdonképeni feladatának elvégzéséhez fogott és hadinépét támadásra csoportosítva sietett a szállítmány elé. Amikor a szállítmányt kísérő francia parancsnok, De Vaux tábornok csoportjának szétveréséről értesült, menetoszlopát megállította. A szekerekből úgy ahogy lehetett, gyorsan szekértáborokat alkotott. A gyalogság a szekértáborok közepén fejlődött fel tűzharcra, a lovasság pedig a szekértáborokat körülfogta és lazább és sűrűbb vonalakban portyázva igyekezett feltartóztatni Hadik mindig veszedelmesebben közeledő és támadó csapatait. Hadik tábornok a szekértábor leküzdését egy gyalogoszászlóaljra és a horvát lovasságra bízta, lovasságának másik részével a szekereket védő lovasságot támadta meg, de gondolt arra is, hogy nem várt fordulat esetében legyen friss tartalékcsapat is a kezében. A szekerek közé szorult francia gyalogság nem könnyen adta meg magát, szívósan védekezett. Ekkor avatkozott a harcba a francia lovasságnak az a három százada, amelyeknek kérkedéséről Hadik Antwerpenbe küldött káplárja bosszúsan számolt be parancsnokának. Hadik a huszárokat és a két karabélyos századot, továbbá az Antwerpen felé még a harc előtt küldött századait gyorsan összevonta és e három friss francia századra hajtotta. Arra is volt ideje, hogy a huszárok vezetőjének megparancsolja, hogy ne kegyelmezzenek ezeknek a francia fekete huszároknak, akik mint Mars, Bellona fiai és magukat legyőzhetetleneknek nevező harcosok egykor pöfeszkedve kérkedtek vitézségükkel és kíváncsiak voltak a magyar huszárkard élességére. Igy is történt. A Beleznay-huszárok legázolták ezt a francia lovascsapatot, 3 tiszt 30 emberük Hadik fogságába került a többi vagy elszaladt, vagy a küzdelem helyén maradt.

Hadik ekkor vetette harcba a hannoveri ezred egyik zászlóalját. Ez a friss csapat azután teljesen megtörte a szekérvárban védekező francia csapatok erejét, a tábor fel-

bomlott. Csapataink azokat a szekereket, amelyeknek fogatai épen maradtak, gyorsan elvontatták, amire nem volt idejük, azt megsemmisítették, felgyujtották úgy, hogy a hatalmas élelmiszer-szállítmányból jóformán semmisem jutott Bergen Op Zoom várába. A lábasjószágot, sikerült Hadik csapatainak Rosendaalba hazaszállítani.

A harc a déli órákban végetért, akkor azonban Hadik már megtudta azt is, hogy Antwerpenből egy francia tábornok vezetésével kb. 2000 lovas közeledik ügetésben a küzdelem színhelyére. Ezzel az új ellenféllel már nem lett volna tanácsos szembeszállni. Takarodót fúvatott, seregét az erdőben rendbeszedte, azután gazdag zsákmányával visszatért Rosendaalba. Mindez elég sokáig tartott, de amikor az Antwerpenből odasietö francia lovasság a küzdelem színhelyére érkezett, már csak Hadik utóvédjeit találta ott. A franciák ilyen körülmények között nem tartották érdemesnek azt, hogy a sűrű erdőben kövessék Hadik elvonuló csapatát. Az utóvéddel folytatott rövid tűzharc után, a sötétség beálltakor visszavonultak Antwerpenbe.

A franciák vesztesége ebben a Bergen Op Zoom körüli legnagyobb ütközetben kb. 2000 főnyi volt. Hadik vesztesége mindössze 47 halott, köztük 3 tiszt és kb. 50—60 sebesült. A De Vaux tábornok helyébe lépő várparancsnok Bergen Op Zoomból másnap 24 órás fegyverszünetet kért Hadiktól, hogy halottait és sebesültjeit hazaszállíthassák. Hadik ebbe természetesen beleegyezett és maga is küldött egy trombitást, mint hadikövetet a csatatér eltakarítását végző francia különítményhez főleg azért, hogy így egészen pontosan megtudja az elesettek számát.

E szépen előkészített és ügyesen végrehajtott rendkívül eredményes ütközet után Hadiknak igen sok dicséretben volt része. A Braunschweigi herceg Bredából még az nap, március 15-én, hosszú levélben üdvözölte őt: „Rendkívül nagy örömet szerzett nekem az Öntől oly szerencsésen és dícséretre méltó módon vezetett vállalkozás kellemes híre. Őszintén gratulálok és nem fogom elmulasztani, hogy erről még ma éjjel sürgős jelentést ne küldjek Batthyány gróf tábornagynak, különösen hangsúlyozva az Ön dicséretre méltó magatartását,... nem is tudom Önnek eléggé kifejezni, hogy mennyire hálás vagyok Tábornok Urnak ezért a nagyszerű haditettéért. Kérem Tábornok Urat adja át valamennyi tisztjének és csapatának őszinte köszönetemet és biztosítsa őket arról, hogy melegen fogok beszámolni haditetteikről felsőbb parancsnokainak és uralkodóiknak." Március 21-én Batthyány gróf tábornagy üdvözölte ugyanilyen meleghangú levélben Hadikot és alárendelt csapatait. Biztosította őt arról, hogy magatartásáról és csapatainak vitézségéről őfelségének a

királynőnek is jelentést fog tenni. Különösen meleg hangon üdvözölte őt régi jóakarója és az első sziléziai háborúban volt parancsnoka, Neipperg gróf tábornagy és annak a reményének adott kifejezést, hogy Hadikot ezentúl még nagyobb feladatokkal fogják majd megbízni, mert újból bebizonyította, hogy nemcsak magyar csapatokat (huszárokat) tud vitézül vezetni, hanem őt hadvezéri képességei, nagyobb, vegyes fegyvernemekből álló seregtestek vezetésére is alkalmassá teszik. Mind a három üdvözlő levélből kitűnik, hogy milyen nagy jelentősége volt Hadik sikeres vállalkozásának. Nemcsak azt érte el vele, hogy Bergen Op Zoom várának helyzete lényegesen rosszabbodott, de azt is, hogy a franciák kénytelenek lesznek haditerveiken változtatni; ezzel a szövetséges hadsereg időt nyer a további hadműveletekre való felkészülésre.

Április 17-én azután megérkezett Batthány tábornagynak az a levele Hadikhoz, amelyben közölte Mária Terézia királynő legfelsőbb megelégedését és dicséretét és egyúttal azt az üzenetét is, hogy a legközelebb megüresedő huszárezredtulajdonosi méltóságot Hadiknak fogja adományozni.

Március közepén a franciák megkezdték előkészületeiket a tavaszi hadjárat megindításához, Szász Móricz herceg Párisból Brüsselbe érkezett, hogy megindítsa azt a nagy hadjáratot, amellyel a háborút végleg beakarta fejezni és a békét kikényszeríteni. Ezt a legrövidebb idő alatt úgy akarta elérni, hogy hadseregének zömével a pragmatikai seregtől megszállott legerősebb várat, Maastrichtet zárja körül és megadásra kényszeríti. Hogy a Cumberlandi herceg figyelmét erről a helyről elvonja, Antwerpenben erős csapatokat gyűjtött össze. Ezekkel egyrészt a Breda körüli erősebb ellenséges hadcsoportot akarta lekötni, másrészt pedig a végszükségben szenvedő Bergen Op Zoom várát megsegíteni.

A szövetségesek főhadiszállásán, Hágában összegyült fővezérek, a Cumberlandi herceg, Batthyány tábornagy, Albemarle gróf, a Braunschweigi herceg és Tongern tábornok között nem volt összhang. A hollandusok szívesen kötöttek volna már békét, az angolok viszont a harcot folytatni akarták. Mária Terézia csapatainak fővezére, Batthyány tábornagy, és a főhadiszálláson tartózkodó diplomatái szerették volna a háborút szintén minél előbb befejezni, mert látták, hogy a monarchia érdekei kezdenek elválni a szövetségesek érdekeitől. Mária Terézia kormányának igen nagy gondot okozott a birodalom központjától ilyen messzire nyugaton hadat viselő sereg ellátása. A királynő pedig a legjobban érezte valamennyi tanácsadója közül azt, hogy neki nem a franciák királya a legveszedelmesebb ellensége, hanem II. Frigyes porosz király. Bár a sziléziai háború befejezése óta

Frigyes és Mária Terézia között béke volt, a királynő jól tudta, hogy Frigyes csak kellő alkalomra vár és újból megrohanja Sziléziát és Csehországot. A királynő nagy örömére sikerült ebben a válságos helyzetben az oroszokkal megegyezni. Erzsébet cárnő Repnin herceg vezetésével 1748 januárjában egy kb. 30.000 főből álló hadsereget Lengyelországon és Csehországon keresztül a németalföldi harctér felé küldött. Ez a hadtest azonban csak a nyár folyamán érte el Bajorországot, tehát a tavaszi hadműveletekben még nem lehetett reá számítani.

Szász Móricz terve szerint a francia főserég előnyomulását Maastricht felé április 4-én kellett megkezdeni. Ezt megelőzőleg kellett tehát a Brede ellen tervezett színleges hadműveleteknek és Bergen Op Zoom megsegítésének megtörténnie, hogy a figyelmet Maastricht vidékéről teljesen elvonja. Szász Móricz egész vezérkarával március 2-án Antwerpenbe érkezett. A helyszínére érve a marsall azonnal megkezdte a Bergen Op Zoom várának felsegítésére szánt csapatok összeállítását s e hadművelet elindítását. Okulva az elmult hónapokban odaküldött szállítmányok kudarcaiból, ezúttal egy egész hadtestet bízott meg ezzel a feladattal. Ennek egyik részét, 4 gyalogzászlóaljat, 50 lovasszázadot és még néhány ezer főből álló egyéb csapatot D'Estrées tábornok vezette s április 1-én és 2-án elérte Calmpthout vidékét. Ennek a csoportnak az volt a célja, hogy Breda felé tűntessen és biztosítsa a Bergen Op Zoom-i út vonalát. A második szállítmánnyal, amelyben élelmiszerekkel megrakott 1200 szekér és egy gazdag hadipénztár volt, egy egész dandár indult Rouge tábornok vezetésével április 2-án reggel Antwerpenből. Még ugyanazon a napon azután követte e két előre küldött csoportot Contades tábornok hadteste, (20 zászlóalj, 16 lovasszázad és 10 ágyú.). Április 2-án este tehát a Bergen Op Zoomtól délre fekvő térszínnek azon a részén, ahol Hadik az elmúlt hónapokban ügyes rajtaütéseit végrehajtotta, erős francia csapatok szállottak meg minden községet, majort, erdőt, útat. 3-án reggel Contades hadteste felvonult Hoogerheyde vidékén és arccal kelet felé megszállotta majdnem összefüggő vonalban az egész térszínt Bergen Op Zoomtól délkeletre. E sűrű védővonal mögött kellett a többi csapatoknak az élelmi szállítmányt Bergen Op Zoomba kísérni. Szász Móricz herceg oly fontosnak tartotta ezt a hadműveletet, hogy 3-án maga is Contades tábornok álláspontjára lovagolt, hogy a helyszínen legyen, ha a Rosendaal körül táborozó szövetséges csapatok a francia hadtestek ellen a támadást megkezdenék.

Ilyen hatalmas haderővel szemben Hadik egyedül gyenge lett volna bármit is kockáztatni, de a francia marsall csa-

patainak Antwerpen körüli gyülekezéséről idejekorán tájékoztatta a Hágában tanácskozó főparancsnokokat. Az ő hadseregcsoportja közvetlenül báró Tongern atábornagy alá volt rendelve, őt figyelmeztette tehát elsősorban, hogy a franciák készülődéseinek vége nem egy Breda elleni támadás, hanem Bergen Op Zoom megsegítése lesz. Tongern nem szerette Hadikot s azt válaszolta, hogy az ő értesülései pontosabbak mint Hadikéi; ő még semmit sem hallott erről s az ellenségnek: „nincs szárnya, hogy csapatainak zömével a Scheldén átrepüljön... s ezekben a napokban már Antwerpenből elindulhasson." Hadik Antwerpenben lakó kémei azonban pontosan tájékoztatták őt és kétségtelenül biztos híreket küldtek arról is, hogy Szász Móricz tábornagy már személyesen is odaérkezett. Úgy látszik élesebb hangú levélváltás is volt e miatt Hadik és Tongern között. Hadik kikérte magának, hogy haditapasztalataiban és megfontoltságában kételkedjenek. A két tábornok közti vitának a Braunschweigi herceg vetett véget, aki április első napjaiban Bredába visszaérkezve és Hadik adatainak helyességéről meggyőződve neki adott igazat és Tongern altábornagyot elhallgattatta. —

A szövetségesek Rosendaal körül azonban több csapatot nem tudtak összegyüjteni s így Hadik előrelátta, hogy a Bergen Op Zoomba most induló erős szállítmányt feltartóztatni nem lesz képes. De harc nélkül nem akarta őket oda beengedni. Április 2-án Rosendaalból elindulva, Nispen közelében legalább a keresztútakra és az Antwerpen felől közeledő útvonalakra erős őrségeket állított fel, és ügyes huszár-járőröket küldött olyan helyekre, ahol ezek, a térszín minden zeg-zúgát most már jólismerő harcosok a franciák egy-egy csapatának osztagát tőrbecsalva megsemmisíthessék. A franciák előörsei és Hadik járőrei között Nispen, Hoogerheyde, Esschen-Achterbroeck vonalában erős harcok kezdődtek, de Hadik csapatai sehol sem tudták a franciák erős előörsvonalát áttörni. Csupán D'Estrés tábornok elővédjét sikerült április 3-án Nispen közelében a Beleznay-huszárok egy századának, 50 gyalogosnak és 1 hollandi szabadcsapatnak tőrbecsalni és széjjelverni. De az erős főcsapat odaérkezésekor Hadik különítménye sietve abbahagyta a küzdelmet és néhány ember veszteséggel visszatért a rosendaali táborba. Az élelmiszer szállítmányokat a francia hadtestek április 4-én Bergen Op Zoomba bekísérték, azután visszatértek Antwerpenbe.

A háború Hadik csapatai számára ezzel végetért. Amikor a franciák Mastrichtet körülzárták, Hadik tábornok seregcsoportját Batthyány tábornagy Rosendaalból Hoogstraetenbe rendelte vissza. A bécsi udvar és a franciák között ezalatt már állandóan folytak a béketárgyalást előkészítő tanács-

kozások. Április 30-án aláírták az előzetes békeegyességet, május 11-én a hadviselő felek fegyverszünetet kötöttek. Az előzetes béke szerint, a Bajorországba érkező orosz hadtestet vissza kellett fordítani Csehországba és Sziléziába. Batthyány tábornagy birodalmi hadserege a Brabanti tartományban a nyár közepén Roermond környékén szállott táborba. Október havában azután a hadviselő felek megkötötték Aachenben a békét, amely az osztrák örökösödési háború első felében a közép és Nyugateurópában vívott háborúknak véget vetett. A békefeltételek a megszállt területek kiürítését is kikötötték, a csapatok az őszi hónapokban a birodalom országaiba hazavonultak. Hadik tábornok Baranyay altábornagy lovas hadtestében október 1-én indult el a Beleznay huszárezreddel a Maas vidékéről. A Rajna vidékén, továbbá a Lahn melletti Marburgon-Hirschfelden-Fuldan keresztül Szászországba, azután Csehország északi részébe vonult téli szállásaira, onnan pedig haza Magyarországba. 1749 január első napjaiban érkezett újonnan kijelölt állomáshelyére, Debrecenbe.

Markó Árpád

FORRÁSMŰVEK.

A hadieseményekre legfőbb, eddig ismeretlen forrásgyüjteménye, Hadik tábornagynak a m. kir. Hadilevéltárban lévő gazdag levéltára. Ebből az 1747- és 48-ik év hadműveleteivel foglalkozó hadműveleti iratok és levelek. A harcok részletes leírását és a Hadik személyével kapcsolatos események ismertetését ugyaninnen Hadik önéletleírásából: „Synoptische Lebensbeschreibung des Feld. M. Gr.: And: HADIK, von ihm selbst entworfen 1774." merítettem. Felhasználtam ezeken kívül a bécsi volt Kriegsarchiv, (ma Heeresarchiv) „Feldakten Niederlande 1747, 1748" jelzésű iratanyagát. Továbbá:

Österreichischer Erbfolgekrieg 1740—48. A Kriegsarchiv hivatalos kiadványa Wien 1896. — *Wrede:* Geschichte der k. u. k. Wehrmacht. Wien 1901. — *Amon. v. Treuenfest:* Geschichte des k. u. k. Husarenregimentes Nr. 10. (a Beleznay-huszárezred utódezrede) Wien 1892. — Kriegs-Chronik Österreich-Ungarns Wien-Arneth: Maria Theresia Wien. — Wienerisches Diarium 1748. évf.

Az Amerikai Egyesült Államok lovasságának első kiképzőmestere magyar volt.

Az Egyesült Államok szenátusának azt a határozatát, mely szerint az Unió magát Magyarországgal háborúban állónak tekinti, Franklin Delano Roosevelt köztársasági elnök 1942 június 5-én megerősítette. A figyelem ezzel hazánkban is fokozottan az Ujvilág felé terelődik, ahol a magyarságnak közel egy milliónyi tömege él s amely államszövetséggel, megalakulása óta a magyar nemzet meglepően szoros kapcsolatokat tartott fenn.

Ismeretes, hogy az amerikai kontinensnek Mexikó határaitól északra eső, beláthatatlan összes területei a XVIII. század végéig az angolok uralma alá tartoztak, kik ezeket a virágzó gyarmatokat részben a hollandoktól, részben pedig a franciáktól ragadták el. Lehet mondani, hogy a brit világbirodalom akkor volt a legnagyobb, mert hatalma abban az időben mind az öt világrészen politikailag, katonailag és területileg is, megingathatatlannak látszott. A gyarmatpolitikát ugyan nem az angolok találták fel, de alkalmazásának és gyakorlásának módszerei és eszközei tekintetében ők sem fordultak a szomszédokhoz tanácsért. A kizsákmányolás politikájának folytatása volt ez, csakhogy most már brit lobogó alatt.

Az amerikai gyarmatok csaknem kizárólag mezőgazdasági jellegű tartományi szervezetek voltak, melyek minden tekintetben Londontól függtek. Az akkor már közel háromszázados Ujvilág tartományai lakosságának (kb. 3 millió lélek) vezető rétege, akiknek elei már 100—200 éve mentek oda s ezért — mint még ma is — szívesen nevezte magát amerikai arisztokratáknak, elkedvetlenedve látta, hogy széleskörű autonómiája ellenére (ami azonban csak papíron volt meg!) sem hazája tényleges kormányzásában nem vehet irányítólag részt, sem pedig a gyarmatok gazdagodása nem úgy megy az útján, mint ahogy ennek haladnia kellene.

Valóban így is volt. Amióta Anglia magát Észak Amerika szinte kizárólagos urának tekinthette, önkénykedése a kizsákmányolás terén többé nem ismert gátlást, aminek természetes következménye az lett, hogy a gyarmatosok minden rokonszenvét eljátszotta.

A londoni parlament olyan törvényeket hozott és kényszerített a gyarmatokra, melyek egyedül az anyaország meggazdagodását célozták s a legkisebb tekintettel sem voltak a tartományok helyi viszonyaira és érdekeire. Bevezették a vámokat, az okirati bélyegkényszert, megszorították a szabad ipart és kereskedelmet, nyomasztó és aránytalan adórendszert vezettek be, stb. A gyarmatosoknak minden terményüket, készítményeiket, kiviteli cikkeiket egyedül csak Angliába volt szabad szállítaniok s e mellett jóval alacsonyabb áron, mint amilyent más államokban értek volna el, egyszersmind minden szükségletüket kizárólag csak Angliából vagy azon keresztül szerezhették be s e cél biztosítására az idegen hajók számára az amerikai kikötők zárva voltak. A legsúlyosabban érezték a gyarmatosok a cukorra, a dohányra, a teára, stb. kivetett vámokat, melyek a brit anyaország rabszolgáivá süllyesztették őket. Ez intézkedések minden nagyobbszabású mezőgazdaság, ipar, kereskedelem és üzleti élet kifejlődését lehetetlenné tették és a dolgos, szorgalmas gyarmatosokat kiszolgáltatták a dúsgazdag angol kalmároknak, kik a legtöbbet aratták ott, ahol semmit sem vetettek.

Hiába volt minden felirat, nemzeti ellenállás, bojkott, rombolás, stb. Ellenkezőleg! Az angol képviselőház törvényt hozott, mely arra kötelezte a gyarmatosokat, hogy az ott tanvázó katonaságot szabad lakással és egyéb kedvezményekkel tartoznak ellátni. Egy másik törvény értelmében a felségárulással vádolt amerikai polgárokat ezentúl nem hazájukban, hanem Angliában kell a törvény elé állítani s e célból az ily váddal terhelteket az anyaországba kell szállítani. Mindezek tetejébe a tartománygyűléseket egymás után feloszlatták úgy, hogy már a nyilvános tanácskozás lehetősége sem volt meg.

Az elégedetlenség első kétségtelen nyilt jelensége az volt, mikor a Washington György irányítása alatt álló virginiai tartománygyűlés tárgyalni kezdte, nem kellene-e a gyarmatok képviselőiből nemzetgyűlést összehívni? A gondolat a többi tartományban is tetszésre talált s az első nemzetgyűlés 1774 szeptember 5-én Philadelphiában, Pennsylvania fővárosában össze is ült.

A nemzetgyűlés határozatai nem voltak radikálisok, azokban ép annyi a mérséklet, mint az igazság, nem is nevezhetők másoknak, mint emlékeztetésnek a gyarmatok királyi privilegiális leveleiben és a tartományi alkotmánylevelekben biztosított jogaira. Valószínű, hogy ebben az időben még senki, maga Washington sem gondolt elszakadásra az anyaországtól.

A brit kormányban azonban az engedékenység és a méltányosság békítő szellemének halvány nyoma sem volt (akárcsak az 1939. évi II. világháború kitörése előtt) s kárhozatos makacssággal ragaszkodott korábbi határozataihoz és intézkedéseihez és valósággal siettette a nyílt összecsapást. Még csak nem is válaszolt a philadelphiai nemzetgyűlés feliratára.

Az elkeseredés nőttön-nőtt. 1775 április 18-án Boston közelében, Lexington mellett folyt az első vér. Itt ütközött össze először a fegyverkező környékbeli lakosság az államhatalmat képviselő bostoni brit helyőrséggel.

Az események most már robogó léptekkel követték egymást. 1775 május 10-re összehívták a második nemzetgyűlést, melyben már a szövetségi alkotmány alapjait rakták le. 1775 június 16-án volt a szabadságmozgalom második véres eseménye. A felkelők elfoglalták a bostoni kikötő közelében levő, stratégiai fontosságú Bunkershill magaslatot, melyet a britek 17-én háromszori roham árán visszafoglaltak. Erre megalakult a néphadsereg, amelynek táborába 1775 július 2-án bevonult maga Washington fővezér is. A kockát elvetették.

Az 1775—76. évi kemény tél mindkét oldalon a szervezkedés ideje volt. 1776 március 4-én azonban Washington csapataival megszállta a Boston fölött uralkodó dorchesteri magaslatokat, mire a britek március 16-án kiürítették Bostont. A nemzeti lelkesedés az egeket csapkodta.

Ilyen előzmények után könnyen érthető, hogy 1776 július 4-én a Philadelphiában összegyűlt harmadik nemzetgyűlés egyhangú határozattal kimondta az elszakadást Nagy-Britanniától, amivel szétszaggatták azokat a kötelékeket, amelyek a gyarmatokat az anyaországhoz fűzték s amivel a szabadságmozgalom függetlenségi háborúvá alakult át.

Európában természetszerűleg élénk figyelemmel kísérték az amerikai eseményeket s ahogy ez már történni szokott, az államok, de az egyes emberek is, a maguk érdekei és szempontjai szerint foglaltak állást. Franciaország flottával és csapatokkal támogatta a szabadságharcosokat. Ezzel szemben az akkoriban számtalan kisebb-nagyobb, önálló államból összetevődő német nyelvterület egyes fejedelmeitől az angolok egész ezredeket vásároltak (régi nóta ez, ma egész népeket vesznek meg!) a szabadságharcosok ellen. Viszont vállalkozó szellemű németek nagy számban állottak a felkelők oldalára. Európa csaknem minden számottevő nemzetéből akadtak lelkes, kiváló katonák, akik versengve ajánlották fel kardjukat az Amerikai Egyesült Államok szabadságáért. Ilyenek voltak Franciaországból Lafayette márki és Rochambeau gróf, Németországból Steuben báró, Lengyel-

országból Kosciuszko Tádé és Pulaski Kázmér gróf, hazánkból pedig Kováts Mihály huszárőrnagy.

Kováts Mihály Karcagon, 1724-ben[1] törzsökös, református nagykun családból[2] született és így ősi jogon részese volt a kunok akkor már ötszáz éves privilegiális levelében biztosított szabadságoknak. Iskoláinak elvégzése után 1744-ben felcsapott huszárnak az újonnan alakított „jász-kun huszárezred"-be,[3] amellyel végigverekedte Mária Terézia királynő zászlai alatt a II. sziléziai háborút, melyből kornétásként (manapság zászlós) tért haza.[3] Miután ezredét feloszlatták s mivel felvételét más ezredbe Bécsben nem tudta kieszközölni,[3] ami akkor még lehetséges volt, a porosz hadsereg kötelékébe lépett.[3] Itt érte a hétéves háború, melyben Nagy Frigyes lobogói alatt kapitányi rangig emelkedett,[4] sőt nevét viselő saját csapatteste volt, a „Kováts'sches Corps".[4] 16 évig állt porosz szolgálatban, számos csatában vett részt, többször megsebesült. 1761-ben osztrák hadifogságba jutott.[5] Az Udvari Hadi Tanács ki akarta végeztetni.[6] A Legfelső Igazságügyi Tanács[7] és az Államtanács[8] egybehangzó véleménye alapján azonban Mária Terézia királynő szabadságát és vagyonát visszaadta,[9] sőt 1763-ban huszárőrnaggyá nevezte ki.[10] 1766-tól 1776-ig, több mint 10 éven át, Budán és Pesten lakott.[11]

Kováts Mihály 1776 augusztus 12-e után[12] Mária Terézia királynő útlevelével[13] elhagyta a magyar fővárost. Velencén—Génuán[14] át Bordeauxba ment, ahonnan 1777 január 13-án latin nyelvű levelet írt Franklin Benjaminnak,[15] a világhírű tudósnak, s akkor már az Egyesült Államok franciaországi követének, amely levélben kardját ajánlotta fel az Unió szabadságáért. Magát magyarnak vallva, röviden vázolja életét, meglepő világosan jelzi a feladatokat, melyek az Újvilágban reá várnak s végül kijelenti, hogy önként és szabad akaratból jőve semmit annyi hévvel nem óhajt, mint azt, hogy „... ott, ahol a legnagyobb hadi szükség kívánni fogja, szüntelen engedelmes szófogadással éljen és haljon... fidelissimus ad mortem."[15]

Hűen a halálig!

Egyelőre nem tudjuk, hogy Kováts Mihály hogyan és mikor jutott Amerikába. Neve először 1778 január 9-én bukkan fel az Újvilágban és pedig Pulaski lovassági parancsnoknak Washington fővezérhez intézett jelentésében.[16]

Pulaski Kázmér gróf híres lengyel szabadsághős, korábban a nemzeti irányú bari konfederáció vezére és főparancsnoka, kitűnő lovastiszt és szervező volt. 1777 július 28 előtt[16] érkezett Amerikába, hol a Kontinentális Kongresszus 1777 szeptember 15-én választotta meg dandár-tábornoki ranggal a lovasság parancsnokává.[16] Az amerikai lovasság ekkor négy lovasezredből állott, amelyeket azonban inkább csak fegyveres

lovas csoportoknak lehetett nevezni, amint ezt gróf Pulaski későbbi jelentéseiből világosan meg lehet állapítani. Pulaski kétségkívül nyomban felismerte a csapatai közt élő Kováts Mihály legelsőrendű és alapos lovastiszti képességeit, melyek a magyar jász-kun huszárezredből kisarjadva, a porosz lovasszolgálatban gyökereznek. Mint felelőssége tudatában levő parancsnok, ha a legrövidebb idő alatt maximális teljesítményt akart elérni, saját hatáskörében Kováts Mihályra bízta a kiképzési munkakört,[16] egyúttal pedig felsőbb helyen szorgalmazta hősünknek ez állásában leendő megerősítését. Továbbmenőleg, tekintettel éppen Kováts Mihály személyére, magáévá kellett tennie a porosz lovassági szolgálati szabályzatot,[16] melynek hősünk békében és háborúban jól bevált képviselője volt.

El sem lehet ugyanis képzelni, hogy gróf Pulaski, a kitűnő lengyel lovastiszt, aki a bari konfederáció bukása, illetőleg Lengyelország első felosztása (1772) után utolsó éveit Törökországban és Franciaországban töltötte, s ez idők alatt kétségtelenül volt szeme ez országok minden tekintetben kiváló lovasságának megfigyelésére, most a porosz lovasság szolgálati szabályzatát ajánlotta volna az amerikai hadseregnek, ha erre nem lett volna egészen rendkívüli oka, mikor magának e téren semmi egyéni ismerete és tapasztalata sem volt, sőt saját lengyel nemzeti politikája szöges ellentétben volt mindazzal, ami porosz.

Az idézendő okiratok azt bizonyítják, hogy így lett Kováts Mihály „master of exercises" gróf Pulaski Kázmér mellett és így lett az amerikai lovasság első kiképzőmestere magyar ember.

1777 december 29-én Pulaski így írt Washingtonnak.[16]

„Azzal kezdem, hogy magamévá teszem azt a szolgálati szabályzatot, amely Poroszország királyának hadseregében van gyakorlatban, mely angolul kinyomatható és szétoszthatő a különféle csapattestek közt, a tisztek és a legénység oktatására ...

Egy kiképzőmester kinevezésére lesz szükség, akinek ezredesi rangja lenne; ő fog a gyakorlatokra felügyelni és ő fogja különböző kötelességeikre a tiszteket kiképezni ..."

Hogy e levele írásakor gróf Pulaski már Kováts Mihályra gondolt, az 1778 január 9-i leveléből derül ki, amelyet Trentonból ugyancsak Washingtonhoz intézett.[16] Ekkor így írt.

„... Kell, hogy az ezredes a legénységet oktassa és begyakorolja a szolgálatra. Kováts ezredes nagyérdemű férfi és a kiképzőmesteri hivatalt látja el. Ő a kiválasztásra méltó tiszt és kizárólag az ő képességeinek teljes ismeretében kérem, hogy Excellenciád őt alkalmazza.

Biztosíthatom Excellenciádat, hogy sohasem lesz oka a beléje vetett bizalmat megbánni, ha ezt a javaslatot el méltóztatik fogadni. Minél hamarabb, annál jobb, mert ő végtelen hasznára lesz a lovasságnak ez idei téli szállásán."

Gróf Pulaski Kázmér 1778 január elején terjesztette Washington elé második lovassági szolgálati szabályzattervezetét,[16] amelyből idézzük a következő részletet.

„Feltétlenül szükséges, hogy a lovasságnak kiképzőmestere legyen, aki a hivatásos és a nem hivatásos tiszteket a szolgálat szabályaira oktassa. Mivel kezemben van a parancsnokság, kötelességem óvatosan eljárni, hogy ez a tiszt, különböző okokból ténylegesítttetvén, kiküszöbölje a rossz szokásokat és megszüntesse a főtisztek hibáit. Jelenleg itt van ez országban egy Kováts nevű tiszt. Tudomásom van róla, hogy becsülettel szolgált a porosz hadseregben és biztosítom Excellenciádat, hogy minden tekintetben meg tudna felelni ennek a feladatnak."

Trentonból, 1778 február 4-én gróf Pulaski idevágólag a következőkép írt Washingtonnak.[16]

„Ha összegyüjtené az általam írt, megelőző leveleket, különösen a lovasságra és Kováts ezredes megbizatására vonatkozó javaslatokat, melyek szerint felhatalmazásról volna szó, hogy mint ezredes egy különítményt vezényeljen. (akkor látná, hogy) támadásban nagyobb hasznát lehetne venni, mint más szolgálatban."

Yorktownból, 1778 március 19-én keltezett levelében Pulaski így ír Washington fővezérnek.[17]

„Alárendeltem gyanánt egy tapasztalt tisztet ajánlanék, Kovátsnak hívják, előzőleg szabadcsapat-vezér volt porosz szolgálatban."

Gróf Pulaski Kázmér szívós munkájának meg is lett az eredménye, mert Washington György fővezér és az illetékes bizottság közös javaslatára,[16] a Kontinentális Kongresszus 1778 április 18-án Kováts Mihályt kinevezte a Pulaski-légió ezredes-parancsnokává.[16]

A megszervezés, felállítás és kiképzés munkája után a légiót — az amerikai függetlenségi háború jellegzetes viszonyainak megfelelően — a legkülönbözőbb feladatok megoldására használták fel. Mint mindenféle fegyvernemből összetett, önálló csapat kiválóan alkalmas volt felderítő szolgálatok, határvédelmi biztosítás, a lázadó, illetve angol szolgálatba szegődött indián törzsek megfékezésére, várak megszállására; de részt vett a légió 1778 március 3-án a haddonfieldi-,[16] 1778 október 10-én a véres Osborne's Island-i[16] és 1778 október 14-én a még véresebb kimenetelű Egg Harbour-i

csatában is.[16] A „The Maryland Journal and Baltimore Advertiser" 1778 augusztus 4-i számában a következőket olvassuk:

„A mult szerdán (július 29) a tiszteletreméltó Pulaski tábornok a városban (Baltimore) szemlét tartott szabadcsapata felett, mely harcias megjelenésű és több gyakorlatot mutatott be olyan modorban, mi a legnagyobb tiszteletet sugározza a tisztekre és a legénységre egyaránt."

Ez pedig azt mutatja, hogy Kováts Mihály ezredes-parancsnok, kiképzőmester, jó katonákat tudott formálni a kezei alá adott, meglehetősen vegyes származású és nyelvű emberanyagból. Ebben mutatkoztak meg hősünk kitűnő kvalitásai. Tekintélyét pedig megalapozta hírneve, amelyet a megelőző háborúkban szerzett s amely Amerikába is elkísérte őt. Magát mindig magyarnak vallotta és katonáit is huszároknak kívánta nevelni. Idevágólag csak néhány szemelvényt idézünk a gazdag amerikai forrásanyagból.

Az előbbiek során már hivatkoztunk gróf Pulaski Kázmérnak 1778 január 9-én Kováts Mihályról Washingtonhoz intézett hízelgő levelére.[16] E levéllel kapcsolatban Lutterloh ezredes a Valley Forge-i főhadiszállásról, egyebek közt, a következőket írja 1778 január 14-én Lourens alezredesnek:[18]

„... Pulaski is ezt a híres Kováts ezredest akarja... Itt vannak tisztek és emberek, akik alatta szolgáltak... Pulaskinak, mint kiképzőmester kellene. Jobb is volna erre a célra, mint az a... francia, aki volt s aki soha se szolgált könnyű csapatoknál."

1778 január 24-én hősünk Betlehemben (Pennsylvania) járt, miről a protestáns templom naplója így számol be:[18]

„Szombaton, 24-én ide érkezett Kováts, a legutóbbi háborúból ismert porosz huszártiszt, ... hogy megtudja, miben segíthetnénk itt egy huszárcsapat felszerelésében és kiöltöztetésében, melyet a kongresszus számára fog felállítani."

Közismert az a tény, hogy a csodával határos, hogy az Egyesült Államok függetlenségi háborúja a szabadságharcosok javára dőlt el. Közrejátszott ebben az angoloknak a vakszággal határos elbizakodottsága, saját hadtápvonalaiknak az akkori viszonyok közt kétségbeejtő hosszúsága, mindkét oldalról a működő haderők csekély létszáma, a szabadságharcosok teljes felkészületlensége, a gyarmatoknak egyáltalán nem egységes magatartása, a vegyesnyelvű és — származású lakosság között, de még a polgári és katonai vezetők közt is észlelhető nyereségvágy, pártoskodás és széthúzás. Mindenkinek volt irígye és ellensége. E részben Kováts Mihály sem kerülte el a sorsát.

Lássuk, hogy is volt ez!

1778 július 14-én a pennsylvaniai Supreme Executive Council (Legfelső végrehajtó tanács) arra utasította[18] Hartley ezredest, hogy csapattestének egy különítménye New Jerseyből meneteljen Eastonba s itt csatlakozzék Kováts ezredes lovascsapatához és vonuljanak a britekhez szító indiánok és felkelők ellen, akik megtámadták az állam határait.

1778 augusztus 25-én Robert Levers a pennsylvaniai Northampton kerület protonotaryja (előljárója) viszont levelet intézett George Bryanhöz,[18] Pennsylvania állam alelnökéhez. A feliratban az előljáró nem a saját véleményét adta elő, hanem Kearney kapitány tájékoztatásait, aki nem volt más, mint a Hartley ezredes által kiküldött különítmény parancsnoka s akinek — valamely okból — nem tetszett, hogy a Pulaski-légióhoz, sőt ennek is csak részlegéhez kell csatlakoznia. Így került a felterjesztésbe az, hogy Kováts Mihály kiküldetése az indiánok és a felkelők ellen „szerencsétlen választás."

Ennek az írásműnek volt visszhangja Kováts Mihály levele, amelyet Germantownból, 1778 szeptember 19-én intézett a Kontinentális Kongresszus elnökéhez, Henry Lourenshez.[18] E levélben hősünk egyebek közt így ír:

„... Az én tengerentúli, hosszú, huszártiszti szolgálatom a magyar és a porosz kötelékekben adta nekem a megfelelő tudást, hogy helyesen bíráljam meg az olyan tennivalókat, melyeket javasolni óhajtok."

Végül még a következőket emeljük ki ebből a levélből:

„Azok a levelek, amelyeket én a tiszteletreméltó Board of Wartól (Hadügyminisztérium) kaptam, bizonyítékok arra, hogy helyeselten hajtottam végre a parancsokat az indiánok ellen s ez adta meg nekem a bizonyosságot, hogy terveim szerint a biztonság megszerezhető volna, ha ugyan végrehajtásukkal a tiszteletreméltó Kongresszus engem bíz meg, amit én hűségesen fognék elvégezni, megtisztelve az ilyen parancstól, mely alkalmat fog nekem adni arra, hogy megmutassam ehhez az országhoz való ragaszkodásomat és hűségemet ..."

1778 október 26-án a Kontinentális Kongresszus utasította az egész lovasságot és a Pulaski-légiót,[16] hogy vonuljanak Sussex Court House-ba, honnan a légiót Washington fővezér parancsa[16] Minisinkbe, New Jersey állam északnyugati részébe, a Delaware folyó mentére rendelte, hol Cole's Fort közelében helyezkedett el.[16] A légió itt töltötte az 1778—1779 telét, New Jersey állam határait védve az indiánok és az angolbarát felkelők és lakosság ellen.[16]

1779 február 2-án a Kontinentális Kongresszus a Yorktownban állomásozó Pulaski-légiót Lincoln tábornok vezénylete alá, Dél-Karolinába rendelte.[16] A követendő útvonalat

a következőképen jelölték ki.[16] Yorktown (Pennsylvania) — Winchester — Stounton (Virginia) — Digg's Ferry on Dan — Guilford Court House — Salisbury — Charlotte (North Carolina) — Campden — Congaree — Purrisburg, mely állomások Charlestonnal (South Carolina) és Savannahval (Georgia) a Pulaski-légió Golgotájává váltak, mert Savannahban a légió sorsa betelt.[16]

Induláskor a légiónak, tisztekkel együtt, 336 embere volt.[16] A nagy menetteljesítmény közben a légió az út folyamán már sok emberét elvesztette. 1779 május elején lovassága az Észak-Karolinai Salembe érkezett.[18] A protestáns templom naplójában le van írva, hogy elmentek a templomba is, általában pedig igen rendesen viselkedtek s mindenütt készpénzzel fizettek. Az egyik légionárius azonban himlős lett s tőle a betegséget többen is megkapták úgy, hogy a légiónak Salemben már 40 himlőbetege volt, kik közül ott kettő meg is halt.

A Pulaski-légió így létszámában lényegesen leapadva érkezett Charleston környékére, amely várost akkor már nagyon fenyegették Prevost ezredes közeledő brit csapatai.[16] A megerősített város Moultrie tábornok parancsnoksága alatt állott. A helyzet már annyira reménytelen volt, hogy a polgári hatóságok a város feladására kérték a tábornokot. Szerencsére a Hadrel's Pointtól május 8-án a Pulaski-légió lovassága és 11-én gyalogsága is megérkezett, ami új lelket öntött a kimerült lakosságba.[16] A helyzetet mérlegelve Pulaski úgy döntött, hogy megmaradt 120 emberével nyomban kirohan és megtámadja a briteket, akiket így remélt visszaűzni s ezzel a várost is felszabadítani.

Számtalan egykorú forrás, lényegében véve, azonosan adja elő a történteket. A legérdekesebb talán Dr. Johnson könyve. A fiatal charlestoni orvos a függetlenségi háború idején élt s élményeit idevágólag a következőképen adja elő:[19]

„... Pulaski május 11-én érkezett meg Charlestonba, miután keletről átkelt a Cooper folyón, majdnem ugyanakkor, amikor Prevost nyugatról átlépte az Ashley folyót. Rögtön megtámadta a briteket, ami nélküle bizonyára nem történt volna meg. Az angol előrenyomulás ellen irányuló e merész támadás alkalmával számos személyes összecsapása akadt az ellenséggel s mindig ő volt a győztes. A parancsnoklásban utánna következő Kováts ezredes nem volt ily szerencsés. Miután az ellenséggel bátran szembeszállt, súlyosan megsebesült s a visszavonuláskor az úton leesett lováról. Az angolok ott temették el, ahol leesett, az út nyugati oldalán, azon a földön, mely most John Margart tulajdona a Huger street sarkán. Ő nagyérdemű és nagyon tapasztalt, magyar születésű

katona volt, ki mint huszártiszt Nagy Frigyes alatt szolgált . . ."

Íme tehát hősünk, mint fennebb is több adat igazolja, Amerikában is mindig magyarnak vallotta magát s az északi főhadiszállástól a déli végekig jól tudták, hogy magyar ember, magyar huszártiszt volt.

A Charleston ellen operáló brit haderőkhöz tartozó Skelly brigád-őrnagy egyebek közt a következőket írta[16] 1779 május 12-én naplójába a charlestoni végzetes ütközettel kapcsolatban a Pulaski-légióról.

„. . . . a legjobb lovasság, melylyel a lázadók valaha is rendelkeztek . . ."

Ennél nagyobb elismerést hősünknek sem adni, sem kapni nem lehetett, mert ő volt a légió kiképzőmestere.

Gróf Pulaski Kázmér rövidesen követte barátját. 1779 október 9-én Savannah ostrománál ő is halálos sebet kapott, melybe 2 nappal utóbb az Egyesült Államok „Wasp" nevű brigjén hősi halált halt.[16] Ezzel és egyéb veszteségeivel a Pulaski-légió annyira legyengült, hogy fel is oszlott. Zászlaja a Maryland Historical Society múzeumában Baltimoreban van.[16]

Kováts Mihály hősi haláláról hozzátartozói és az illetékes magyar katonai hatóságok aránylag gyorsan szereztek tudomást, mert a budai Várparancsnokságnak a Magyarországi Főhadparancsnoksághoz intézett 1779 szeptember 28-i jelentése[20] feleségéről már mint özvegyről ír.

Özv. Kováts Mihályné, szinyei Merse Franciska, Zsigmondnak, Sáros vármegye alispánjának és feleségének, Hedry Zsuzsannának leánya,[21] néhai nagynevű, vitéz katonaférje emlékezetére, mivel sírját nem látogathatta, még 1780-ban Szinyén, a templom közelében, kis emlékkápolnát emeltetett,[22] mely a mai napig is fennáll.[22] A kápolnácska, százados hársak környezetében, 162 éve hirdeti[23] az ősi földön az amerikai szabadságért hősi halált halt magyar huszártiszt, az Egyesült Államok lovassága első kiképzőmesterének emlékét.

Szinyei Merse Franciska legifjabb testvérhuga volt ezidő szerinti vallás- és közoktatásügyi miniszterünk: Szinyei Merse Jenő m. kir. titkos tanácsos, cs. és kir. kamarás, országgyűlési képviselő vérszerinti elődjének: Szinyei Merse Tamásnak.[24]

Póka-Pivny Aladár

JEGYZETEK.

[1] Rang- und Quartierlisten und Expeditionen des leichten (Frei-) Hus. Regts Kleist. — Kr. Min. Geh. Kriegs-Kanzlei. Archiv. Cap. II. Tit. 12. Sect. 15. Lit. Gc. No. 3. — Preuss. Geh. Staatsarchiv Berlin—Dahlem.

[2] Görgey Ezechiel Szepes vm. alisp. 1761. máj. 23-án a M. Kir. Helyt. Tanácshoz int. jelentéséhez csatolt kihallg. jegyzőkönyv. — Anno

1761. Miscell. 4. May. No 2. Fol. 12. — M. Kir: Országos Levéltár Budapest.

[5] Az Udv. Hadi Tanács ténymegállapító- és vádirata 1762. febr. 5-éről Kováts Mihály ellen. — 752. Hofkriegsrat. Justitz Exped. Fol. 421/1762. Juny. — Österreichisches Kriegsarchiv Wien.

[4] Acta des Kabinets Königs Friedrichs II. — Rep. 96. — 87. S, Fol. 203. — Preuss. Geh. Staatsarchiv Berlin—Dahlem.

[5] Görgey Ezechiel Szepes vm. alisp. jelentése 1761. máj. 12-én a M. Kir. Helyt. Tanácshoz. — Anno 1761. Miscell. 4. May. No. 2. Fol. 6. — M. Kir. Országos Levéltár Budapest.

[6] Gróf Daun Lipót tábornagy, az Udv. Hadi Tanács elnökének előterjesztése Mária Terézia királynőhöz 1762. febr. 14-én. — 752. Hofkriegsrat. Justitz Exped. Fol. 421/1762. Juny. — Österreichisches Kriegsarchiv Wien.

[7] Obriste Justiz Stelle Nieder-Österreich. 1761—62. Fasc. 56. Protocoll Fol. 273. Juni 1762 — Österreichisches Staatsarchiv des Innern und der Justiz Wien.

[8] Staatsrat. Circulandum currens. No. 1371/1762. — Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien.

[9] Staatsrat Protokoll 1762. Vol. I. Fol. 237. No. 377. — Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien.

[10] Az Udv. Hadi Tanács előterjesztése Mária Terézia királynőhöz 1763. jan. 29-én és a királynő döntése 1763. jan. 31-én. — 934. Hofkriegsrat. 1763. Jänner. — Österreichisches Kriegsarchiv Wien.

[11] Póka-Pivny Aladár: Adalékok az Am. Egy. Államok szabadságharcában hősi halált halt Kováts Mihály magyar huszárezredes élettörténetéhez (Magyar Katonai Szemle Budapest 1934. dec.).

[12] Magyarországi Főhadparancsnokság. Prot. Exhib. Jud. Del. Mil. 1777. Fol. 156. No. 234. — M. Kir. Hadilevéltár Budapest.

[13] M. Kir. Udvari Kancellária. Prot. ex 1775. No. 1516. — M. Kir. Országos Levéltár Budapest.

[14] Az Udv. Hadi Tanács átirata az Állami Kancelláriához 1776. nov. 30-án. — Noten von dem Hofkriegsrat 1776—1777. Fasc. 22. Fol. 210—213. — Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien.

[15] Kováts Mihály levele Franklin Benjáminhoz. — Correspondences of B. Franklin. 1777. — American Philosophical Society Philadelphia.

[16] General Count Casimir Pulaski „The Father of the American Cavalry", first commander of Washington's Cavalry (The American catholic historical researches. Parkersburg. Pa. New series. Vol. VI January 1910. No. 1.).

[17] Eugene Pivány: Hungarian-American historical connections. Budapest 1927.

[18] Vasváry Ödön ref. lelkész, washingtoni lakos gyüjteményéből, amerikai levéltárakban és könyvtárakban végzett kutatásainak eredményei alapján.

[19] Dr. Joseph Johnson: Traditions and reminiscences chiefly of the American Revolution in the South. Charleston. S. C. 1851. Fol. 244.

[20] Magyarországi Főhadparancsnokság. Prot. Exhi. in. Just. de ao. 1779. Fol. 246—247. No. 466. — M. Kir. Hadilevéltár Budapest.

[21] Protocolum Episcopalis Consistorii Agriensis Anni 1762—1775. Ad annum 1766. Mense Junii, diem 13ª. — Érseki Levéltár Eger.

[22] Szinyei Merse Bertalan: A szinyei plébánia története (Knauz Nándor: Magyar Sion egyháztörténeti folyóirat. Esztergom. 1865. III. évf., IV. füzet. 279. old.)

[23] Póka-Pivny Aladár: Kováts Mihály ezredes-parancsnok, Amerika hősének emlékezete a művészetben (Történetírás. Egyetemes történettudományi szemle. Budapest. 1939. III. évf. 3—4. szám. 194. old.)

[24] A Szinyei Merse család levéltárában (Budapest) levő származásrendi táblázat szerint.

II. József török háborúja. (1788—1790.)

(Második közlemény.)

V.

Az 1788-i hadjárati év.

1. A fősereg és a temes-bánsági hadtest.

A) *Határmenti csatározások.*

II. József császár Bécsből 1788 március 24-én ért a futaki főhadiszállásra. Rendeletére a fősereg nemsokára elhagyta Pétervárad környékét és Zimonyig nyomult. Az osztrák derékhad hadműveleti feladata — amint egyik előző fejezetünkben megemlítettük — Szabács és Belgrád várainak elfoglalása után a török főerő megtámadása volt. A végrehajtás terve azonban csak papíron szerepelt. Alighogy a császári csapatok a Száva torkolatának közelébe értek, a nagyvonalú hadműveleti célok megkoptak és a bekövetkezett hosszú tétlenség ideje alatt teljesen köddé váltak. A Zimony körüli táborban heteken, sőt hónapokon keresztül semmi jel sem mutatott a kitűzött feladatok komolyabb megvalósítására. Az osztrák hadvezetőség kezeit valami megmagyarázhatatlan bizonytalanság félelemérzete kötötte gúzsba. Ahelyett, hogy nyomban a terv végrehajtásához látott volna, habozott s az ellenség szándéka felőli hírekre várakozva, húzta-halasztotta a döntést. A császárt magát is lehangoló előérzet ejtette hatalmába. Mégpedig úgylátszik, hogy először benne hatalmasodott el a kishitűség és onnan áradt szét környezetének tagjaira. Csapatainak jórésze még téli szállásában pihent, amikor bécsi udvarában tudomást szerezve a belgrádi vállalkozás sikertelenségéről, önkéntelenül felkiáltott: „Nem vagyok szerencsés ember!"[113] Ez a lelkiség, amely az osztrák hadvezetőségben hullámszerűen terjedt tova, nem szülhetett merész, elhatározó tetteket és előre meghatározta az egész hadjárati év sorsát. Az önbizalom hiánya mindjobban előtérbe tolta a védelemnek azt a rejtett

[113] *Benedikt:* Kaiser Joseph II. Wien, 1936. 354. l.

gondolatát, amely már a hadsereg csoportosításában is megnyilatkozott. Amíg azonban az egyes seregtestek eddig megtartották állagukat, felvonulásuk után sorjában szakadoztak darabokra. Minden határmenti fontosabb pontot, erődházat kisebb osztagok, különítmények szállták meg. Az erők szétaprózódása idővel olyan arányokra nőtt, hogy nagyobbarányú támadást a déli hadszíntéren eleve lehetetlenné tett.

A hadüzenet után, 1788 kora tavaszán az Alduna mentén nyomban megkezdődtek az ellenségeskedések. A kisebb, helyi jellegű, szárazföldön vagy vízen lezajlott összecsapások közül csak a lényegesebbeket és azokat említjük meg, amelyekben magyar csapatok tevékenyen résztvettek.

Ha nem is öltötte a nagyobbszabású csatározás jellegét, mégis idekívánkozik az az eset, amely Alvinczy József tábornokkal történt 1788 március 4-én. A tábornok, aki a magyar gránátos dandár parancsnoka volt, több ízben leevezett a Dunán, hogy szemügyre vegye a folyó jobbparti helyzetét. Egy ilyen alkalommal éppen visszatérőben volt, amikor egy kisebbfajta ellenséges hajóval találkozott, amelyben 13 török ült. A turbánosok 40 lépésnyi távolságról tüzelni kezdtek. Golyójuk Alvinczy csónakának kormányosát és a tábornok mellett lévő tisztet találta. Nem sokkal rá egészen közelbe értek és a könnyű lélekvesztőbe megkapaszkodva, karddal támadtak a benne ülőkre. Ezekben a válságos pillanatokban Alvinczy puskája kettőt leterített közülük, a kíséretében tartózkodó hadnagy pedig jólcélzott pisztolylövéssel még egy törököt küldött a másvilágra. A janicsárok kissé megriadva, habozni kezdtek és az így keletkezett pár percnyi szünet elég volt ahhoz, hogy a megrémült osztrák evezősök magukhoz térve, pár erős karcsapással továbbevezzenek.[114]

A hadvezetőség a Zimonytól délnyugatra eső Bezsanija helység közelében — egyrészt a törökök, másrészt a folyó kiöntése elleni védekezés céljából — közvetlen a Száva mentén cölöpkerítéssel és spanyol tövisekkel megerősített gátat emeltetett, amely mögé védőrséget helyezett. Egy hozzávetőleg 1000 főnyi török csoport, március 7-én kora reggel, az úgynevezett Cigánysziget északi csücske közelében, csónakokról partraszállt, s megtámadta a gát védelmére rendelt Gyulay Sámuel- és Esterházy Miklós-gyalogezred katonáit. Az elsők között Simonyi, a Gyulay-ezred főhadnagya lett figyelmes az esetre. Idejében történt intézkedésére a törökök megfelelő fogadtatásban részesültek. Abban a pillanatban, amikor első támadó hullámuk partra tette lábát, összponto-

[114] *Iványi:* Báró Alvinczy József tábornagy levelei gróf Teleky Józsefhez. (*Hadtörténelmi Közlemények* 1922/23. évf. 481. l.)

sított puskatűz, majd roham vágódott felé.[115] A még csónakokon lévő törökök ezt látva, a folyón feljebb eveztek és egy másik alkalmasabb ponton kötöttek ki. Ezt az erősebb részt az Esterházy-gyalogezred egyik százada támadta meg a folyó partjának mocsaras árterületén. A túlerőben lévő ellenség azonban az előnyomuló magyar katonákat csakhamar minden oldalról körülfogta. Heves közelharc keletkezett, amelynek során a törökök éhes farkasokhoz hasonlóan ragadtak ki egyeseket a zárt alakzatból, akiknek tüstént fejét vették. Az ellenséges túlerő szemlátomást érvényesülni kezdett. A földön szanaszét hevertek a magyar katonák megcsonkított holttestei. A század lépésről-lépésre hátrált egy közeli mély vizesárok felé. Ennek partján halálraszántan megpróbált helytállani, de a törökök tömegei itt is dühösen rajzották körül. Egyik heves nekirohanásuk behorpasztotta a magyar katonák zárt harcvonalát, minek következtében többen a vízbe estek. Ezekben a válságos percekben tört előre egy félszázad Wurmser-huszár. Nem törődve a folyómenti árterület akadályaival, a törökök közé vágtatott és jóformán pillanatok alatt széjjelrebbentette őket. Az Esterházy-század vesztesége súlyos volt: 70 halottat hagyott a küzdelem színhelyén; közöttük a vitézül harcolt Fekete nevű zászlós. A többi tisztjei, sőt altisztjei is mind elestek vagy harcképtelenné váltak. A századot a harc végén egy tizedes vezényelte.[116] A csatározásban különösen Fekete zászlós és a Gyulay-ezredhez tartozó Simonyi főhadnagy tűnt ki vitézségével, aki egymaga több törököt megölt.[117] A magyar katonák hősies küzdelméről Kinsky gróf, lovassági tábornok, a császárhoz intézett jelentésében többek között a következőket írta: „Die Compagnie von Niclas Esterházy und die Husaren haben Wunder der Tapferkeit gethan ...“[118]

A törökök április 22-én, hasonló körülmények között, megismételték vállalkozásukat. Csakhogy ekkor valamivel nagyobb erővel és a belgrádi vár ágyúinak támogatásával támadtak. Egy hozzávetőleg 4000 főnyi csoportjuk ugyancsak a Cigánysziget közelében partraszállva, a bozótos terepen szétszórt alakzatban igyekezett megközelíteni a töltést. Az ott előőrsszerűen elhelyezett ulánusokat és a egyik német gyalogzászlóaljat visszaűzték és 6 ágyújukat is kézrekerítve, akadály nélkül nyomultak előre. Már-már úgylát-

[115] *Rautenstrauch:* Ausführliches Tagebuch des itzigen Krieges zwischen Oesterreich und der Pforte. Wien, 1788. I. k. 124—125. l.

[116] *Bécsi Kriegsarchiv:* Hauptarmee; Feldakten—1788—3/3. a.

[117] *Ebhardt:* Geschichte des k. k. 33. Infanterie-Regiments. 1888. 152. l.

[118] *Bécsi Kriegsarchiv:* U. o.

szott, hogy a védőművet is elfoglalják, amikor a Gyulay Sámuel-gyalogezred két százada szuronyt szegezve rohant rájuk és az ágyúkat is visszaszerezve, elűzte őket.[119] A hazai közvélemény szócsöve, a Magyar Kurir is megemlékezett erről a szép haditettről: „De amidőn a Sántz őrizeten lévő Gyulay Sámuel seregéből is egy Divisio segittségre jőve, a legkeményebb tűzhöz és szuronyhoz nyulának, — a bőnadrágba meg-tsökkönt vitézségü Törökök nemtsak elüzettetének, hanem a fennebb elvett 6 ágyúkat is visszavevének."[120] Az események teljességéhez tartozik még annak a megemlítése, hogy a Gyulay-ezred vitéz katonái később a császártól jutalomként 100 aranyat kaptak.[121]

A Zimony közelében felvonult fősereg szomszédságában lévő temes-bánsági hadtest területén, a hadüzenet után, a török betörések ellen hasonló védelmi intézkedések történtek. A Duna balpartjának fontosabb pontjait Ó-Orsovától Szemendriáig kisebb-nagyobb erők szállták meg. Közöttük a Veteráni-barlangot is, amely előnyös fekvése következtében különösen alkalmas volt a folyó ellenőrzésére.[122]

Azok közül a vállalkozások közül, amelyek e területrészen lezajlott komolyabb harcokat megelőzték, csak egyről emlékezünk meg. A bánsági hadtest parancsnoka. Wartensleben gróf altábornagy a Graeven-huszárezred parancsnokát, Ottó Rudolf ezredest április 17-én azzal a feladattal

[119] „... Eine Division von Samuel Giulay unter Anführung des Herr Hauptmann Faletti, eilte dem zerstreuten d'Altonischen Regiment zu hilf, vertrieb mit Pajonetten den vorgetrungenen Feind, eroberte die Kanonen wieder, und zwang ihn nach dem Sau Spitzwinkel sich zurückzuziehen... *(Bécsi Kriegsarchiv:* Journal des Generalquartiermeisterstaabs. — Hauptarmee; Feldakten—1788—13—16.)

[120] *Magyar Kurir:* 1788. évf. I. k. 263. l.

[121] *Seeliger:* Geschichte des k. u. k. Infanterie Regiments No. 32. Budapest, 1900. 56. l.

[122] *A Veterani-barlang* (régebben Peskabora- vagy Beskabora-barlang) Orsovától mintegy 16 kilométerre, a folyó balpartján, Dubova község közelében van. A barlang a Cserna és a Néra folyócskák között húzódó, úgynevezett Szretinje-hegységnek szakadékosan, a Duna felé eső sziklás oldalában, valószínűleg természetesen képződött üreg. A monda szerint még Traján császár idejében a rómaiak vájták, hogy segítségével a Dunának itt összeszükülő szakaszát elzárják. Az elhagyatott barlang sokáig rablóknak és vadállatoknak nyujtott menedéket. A folyó partjától mintegy 250 lépésnyi távolságra kiemelkedő, meredek sziklatömbben képződött üreg bejáratát ágyúkkal megrakott sáncszerű mű védte. Magába a barlangba vasajtón lehetett jutni. Belseje 16 öl és 6 láb hosszú, 12 öl széles és 10 öl magas volt. A sötét sziklaüreg, amely csak egy szűk, égrenyíló hasadékon át kapott világosságot, mintegy 600—700 fő elhelyezésére volt alkalmas. A megszállóknak a legkellemetlenebb az volt, hogy a bennerakott tűz füstje megrekedt. Ennek a természetadta erődnek a védelmét 1788-ban — megfelelő erődítési munkálatok végrehajtása után — Stein őrnagy parancsa alatt egy javarészt német nemzetiségű katonákból álló csoport látta el. *(Bécsi Kriegsarchiv:* 1788—M.—70.)

bízta meg, hogy csapattestének 3 osztályából, továbbá a De Vins magyar gyalogezred 2 századából és oláh határőrökből álló csoportjával a Kis Havasalföld Csernest helységéig nyomuljon és űzze el az ottlévő törököket. Ottó ezredes feladatát megnehezítette az a körülmény, hogy igen nehezen járható terepen, a török helvőrségekkel megrakott Kladova és Turn Severin városok közvetlen közelében kellett elhaladnia. Feladatát így is sikerrel oldotta meg. Az ellenséges helyőrségek ágyútüzével mitsem törődve, másnap, azaz 18-án ért Csernest városkához, ahonnan a törökök — közeledését megneszelve — még idejében kereket oldottak. Visszatérése közben Kladovából ellenséges csapat tört rá, de azt rövid harc után megfutamította.[123]

•Az év első felében az Alduna, illetve a Száva mentén lejátszódott hadieseményvek közül aránylag a legjelentősebb Szabács várának elfoglalása volt. A vár tulajdonképen a szlavonországi hadtest működési területébe esett, de mivel ostromát a főserea csapataiból alkotott csoport hajtotta végre, ennél a fejezetnél tárgyaljuk.

B) *Szabács ostroma.*[124]

Szabács, amely a Száva folyó jobbpartján, abban az időben vízzel gyakran elárasztott, aránylag sík területen feküdt, három részből állott: a tulajdonképeni várost magábafoglaló várból (A.), annak északi sarkában kiszögellő, négytornyos citadellából (B.) és a vártól délnyugatra eső külvárosból (C.). A citadella közelében egy sárkunyhókból álló cigánvnegyed húzódott meg (D.), amely mellett a Kamiczak patak torkollott a várost és a citadellát körülvevő vizesárokba. A valamivel magasabban fekvő külvárost minden oldalról nehezen járható mocsaras terület övezte, amely, különösen ha a Kamiczak patak vizét zsilippel felduzzasztották, ezt a városrészt a vártól teljesen elvagta. Ilyenkor a közlekedést egy hosszú fahídon (E.) bonyolították le.

A vár, amely 1717-ben az osztrákok, majd az 1739-i belgrádi béke alapján a törökök kezébe került vissza, a XVIII. század végefelé mindössze 200 házat számlált. Ezek közül csupán kettő épült kőből, a többi fából összetákolt viskó volt. Szűk és sáros utcáit dorongútak módjára tették valamikép is járhatóvá. Ezt a kezdetleges, nyomorúságosnak nevezhető várost bunkózott földdel és mindenféle szemét-

[123] *Bécsi Kriegsarchiv:* U. o.

[124] *1. sz. térkép.* (A térkép meglehetősen elrajzolt és sem az erőd, sem a terep tekintetében nem felel meg a valóságnak. — Ez a hiányosság a régebbi térképeknél általánosnak mondható. — A rajta való eligazodást megkönnyíti *Gyalókay* egyik tanulmányában közölt *Sokolovich*-féle vázlat. Lásd *Hadt. Közl.* 1924. évf. 209. l.)

tel töltött palánk övezte, amelynek három sarkán egy-egy, ugyanolyan módon épült rondella állott. A palánk belső oldalán földből készült lövészpad futott körül, kívülről pedig — a Száva felőli oldalt leszámítva — 5—6 öl széles és 2 öl mély árok övezte, amelybe szükség esetén a Kamiczak feltorlasztott vizét ömlesztették.[125] A várat abban az időben a Száva mindkét partján kiterjedt erdőség vette körül. Komoly erődnek nem számított. Valamirevaló erőssége természetadta előnyében, azaz nehezen megközelíthető voltában rejlett. Megszálló ereje mindössze 713 főből és 14 ágyúból állott.[126]

Lacy tábornagy az április 2-án és 3-án nagy körültekintéssel végrehajtott szemrevételezés eredményeképp arra a meggyőződésre jutott, hogy a várnak támadásra legalkalmasabb része a déli, illetve délkeleti homlokzata. A császár, aki április 8-án érkezett vissza a temes-bánsági hadtestnél megtett szemleútjáról a főseregbez, Lacynak a tapasztalatairól beszámoló jelentésére elrendelte, hogy az ostromot még áprilisban végre kell hajtani. Az erre a célra kijelölt csoport javarészt magyar csapatokból állott. Részletes összetétele a következő volt:[127]

Ferdinánd főherceg-gyalogezred	2	zászlóalja
Esterházy Antal- „	2	„
Esterházy Miklós- „	2	„
Nádasdy- „	2	„
Thurn- „	2	„
Pálffy- „	2	„
Pétervárади határőrök	1	„
Wurmser-huszárezred	6	százada
Toskanai nagyherceg-dragonyosezred	6	százada és 64 darab ostromágyú.

Összesen: 13 gyalogzászlóalj, 12 lovasszázad és 64 ágyú.

Az ostrom előkészületeként április 19-éről 20-ára virradó éjszaka a Száva balpartján, a várral szemben futóárok épült (c.), amelybe lövegeket telepítettek. 20-án délután 3 órakor, vízi járműveken, az épülő hajóhíd (a.) közelében a csapatok áthajózása is megkezdődött. Estére nagyobb részük már a Száva jobbpartján volt és az éjszakát, négyszögeket

[125] *Gyalókay:* Šabac vára 1787—1788-ban. *(Hadt. Közl.* 1924. évf. 209. l.)

[126] *Bécsi Kriegsarchiv:* Hauptarmee; Feldakten—1788-13-ad 16. (Journal von der Belagerung der türkischen Feste Sabac 1788.)

[127] *Bécsi Kriegsarchiv:* M.—1788-70. Továbbá: Journal von der Belagerung der türkischen Feste Sabac, 1788. (Hauptarmee; Feldakten—1788-13-ad 16.)

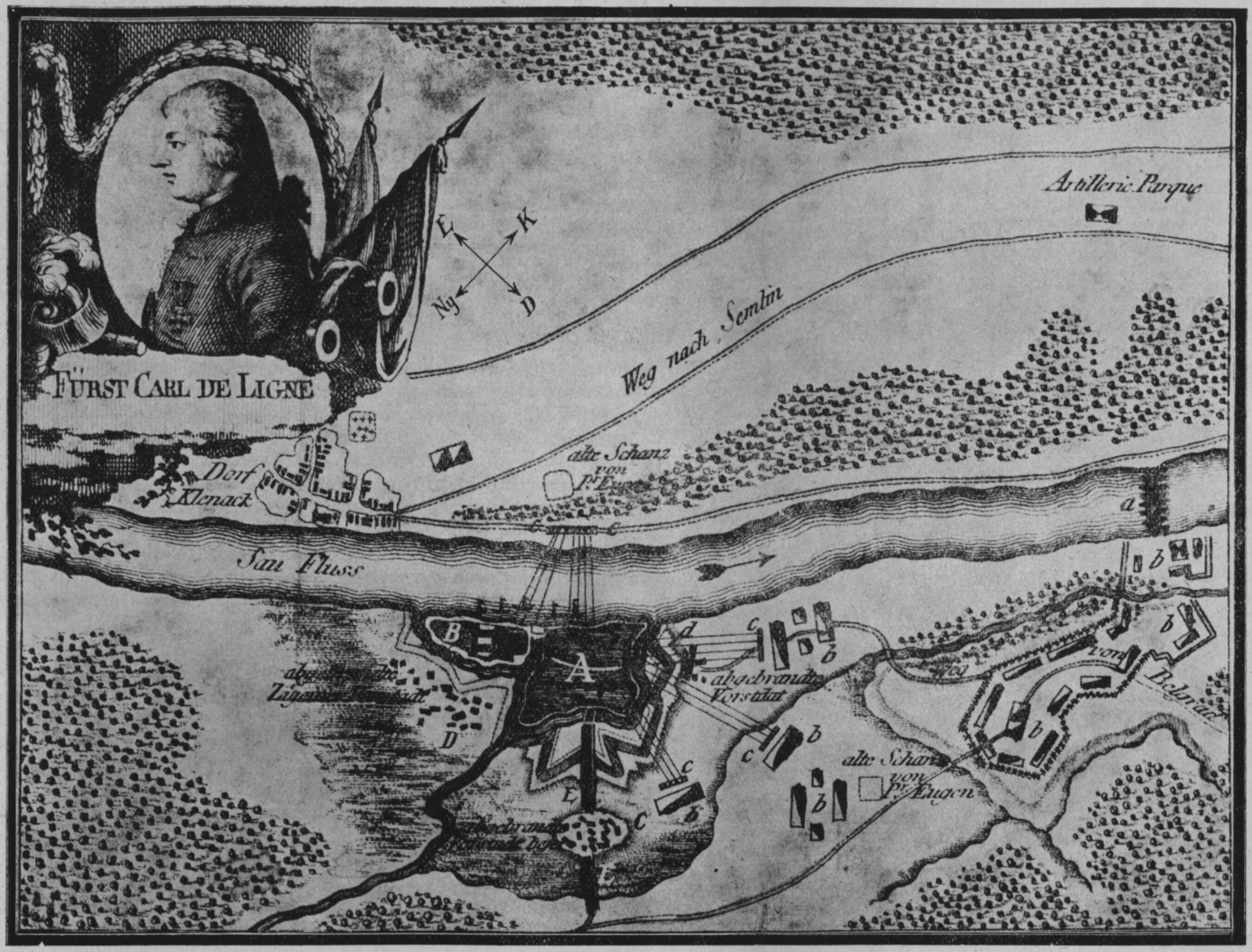

1. sz. térkép. *Szabács* ostroma 1788 április 21—24.
(A m. kir. *Hadilevéltár* térképanyagából.)

alkotva, közvetlen a folyóra támaszkodó, spanyoltövissel biztosított táborban töltötte (b.). A törökök az áthajózás alatt egy pár ágyúlövést tettek, de látva azok eredménytelenségét, a cigánynegyedet (D.) felgyújtották, s a citadellába és a várba húzódtak vissza. 21-én kora hajnalban a túlsó parton maradt csapatrészek is átkeltek a folyón, s ugyanakkor a Száva balpartján elhelyezett ostromlövegek lőni kezdtek a várra és az annak közelében horgonyzó török hajókra. Aznap délután 4 óráig tartó szakadatlan tüzük az összes hajókat elsüllyesztette, az erőd falait megrongálta s a vár belsejében több házat lángbaborított.[128] Az áthajózott gyalogság küzdői eközben három oszlopban megkezdték támadó előnyomulásukat. Az első közvetlen a Száva jobbpartján, a vár délkeleti homlokzatával szemben, a másik kettő az attól délre, illetve délnyugatra eső területen támadott; a tartalék a középső oszlopot lépcsőzve követte (b.).[129] A küzdő oszlopok térnyerése később, terepakadályok miatt, egyszerre megakadt. A csapatok helyben maradtak, s csupán a Száva partján és a balszárnyon előnyomuló oszlopok hajtottak végre még aznap kisebbjelentőségű vállalkozásokat. Amott a Ferdinánd főherceg-gyalogezred egyik zászlóalja megszállta közvetlen a várfalak közelében pár házból álló külvárost (d.), majd este parancsra felgyújtotta és visszahúzódott,[130] emitt pedig a balszárnyoszlop az úgynevezett Bajer külvárost (C.) gyújtotta fel. A császár, miután időközben maga is szemügyre vette a várat, elrendelte, hogy a támadást a déli homlokzat ellen kell folytatni, illetőleg végrehajtani. Ebből a célból 22-éről 23-ára virradó éjjelen a támadó oszlopok előtt három ágyúsáncot (c.) építtetett, amelyekbe ugyancsak ostromlövegek kerültek.[131]

Április 24-én reggel 5 óra körül valamennyi ostromágyú megszólalt. Kétórai lövöldözés után hatalmas füstoszlop tört fel a város belsejéből. Erre — hogy az ellenséget a tűz eloltásában megakadályozzák — a lövegek még hevesebben kezdték lőni a várost. Egy órai szakadatlan munkájuk után az egész vár belseje lángba borult. A tűz csakhamar a palánkra is átcsapott és a törököket a várfalak elhagyására kényszerítette.[132] II. József ezt észrevéve, rohamra adott parancsot. A rohamot a szávaparti tereprészen álló jobbszárnyoszlop kezdte meg. Az élen pétervárad lövészek és rác önkéntesek haladtak, akiket Sztáray Antal gróf ezredes veze-

[128] *Bécsi Kriegsarchiv:* M.—1788-70.
[129] *U. o.:* Journal von der Belagerung der türkischen Feste Sabac. 1788. (Hauptarmee; Feldakten—1788-ad 16.)
[130] U. o.
[131] *Gyalókay:* I. m. 217. l.
[132] *Bécsi Kriegsarchiv:* U. o.

tése alatt az Esterházy Miklós-gyalogezred egyik zászlóalja követett, két darab 3-fontos ágyúval. A beszegezett várkapu közelében elhelyezkedett törökök heves puskatűzzel fogadták a támadókat. Sztáray ezredes erre ágyúit irányította rájuk, amelyek kartácstüze pillanatok alatt előzte őket a gátról. Időközben a rác önkéntesek a leégett külvárosból sebtiben összehordott gerendákból rögtönzött pallón át megrohanták és elfoglalták a palánk északkeleti sarkán álló rondellát. A vár belsejébe jutott rohamozók ezután a várkapu torlaszait szétszedték és járhatóvá tették a hidat, amelyen Sztáray zászlóalja ágyúival átmehetett. E zászlóalj egyrésze nyomban megszállta a kapu mindkét oldalán a palánkot, másik része pedig — mivel a tűzön átmenni nem lehetett — a déli és az északi gát mentén követte és szorította vissza a törököket. Eközben a két ágyú a citadellát lőtte.[133] A törökök, látva az ellenállás reménytelenségét, abbahagyták a küzdelmet. Nemsokára három előkelő török jött ki a citadellából, hogy annak átadásáról tárgyaljon. II. József a várőrség feltétlen meghódolását kívánta, a tisztek azonban megtarthatták oldalfegyvereiket. A nőknek és a gyermekeknek szabad elvonulást és Zvornikig kellő fedezetet biztosított. A törökök, nem lévén más választásuk, minden feltételt elfogadtak, s így a citadellát még aznap a császár csapatai szállották meg.[134] Összesen 703 fő török esett fogságba, akik között 3 aga, 1 kádi, 3 hodzsa és néhány bajaktár volt. Az osztrák sereg 14 ágyút és 14 zászlót zsákmányolt.[135]

Szabács elfoglalása után hosszú szünet állott be az osztrák főseregtevékenységében. A hadműveleti terv második pontja Belgrád várának kézrekerítése volt, de ez a keményebb diónak ígérkező feladat úgylátszik komolyabb gondokat okozott Józsefnek és tábornokainak. Csak alaposabb előkészületek után mertek a vár ostromához kezdeni. Ezek alatt azonban napról-napra, észrevehetően csökkent a harckedvük, amely körülményben föltétlen szerepet játszott a császár sötétlátása. Közben rohamosan mult az idő anélkül, hogy komolyabb dolog történt volna. A Belgrád várának ostromához szükséges előkészületek, a Zimony körüli tábor és a Bezsanija melletti töltés erődítési munkálatai vették igénybe a hadsereg erejét és idejét.[136] Május közepe táján

[133] *Gyalókay:* I. m. 218. l.
[134] U. o.
[135] *Bécsi Kriegsarchiv:* U. o.
[136] *Thielen:* Geschichte des Feldzuges 1788 der k. k. Hauptarmee gegen die Türken. *(Österreichische-militärische Zeitschrift.* 1831. évf. II. k. 264—265. l.)

mintha kissé mozgalmasabb lett volna az élet a táborban. A Belgrád ostromához szükséges előkészületek nagyjában megtörténtek és a császár valószínűleg maga is érezte, hogy jó volna valamit tenni, mert különben a nagy zajjal beharangozott vállalkozás nevetségbe fullad. Az egész birodalom erejének mozgósítását mégsem lehet semmittevéssel befejezni. Május 12-én megtörténtek az intézkedések a hadseregnek a folyón való átkelésére és Belgrád várának körülzárására.[137] Ekkor azonban II. József Coburg hercegtől, a galiciai hadtest parancsnokától olyan tartalmú jelentést kapott, hogy az oroszok azt a kevés támogatást is megtagadták tőle, amire a közös hadműveleti terv tárgyalásánál ígéretet tettek. Erre az értesülésre a császár amúgyis sötéten látó lelke újabb aggodalommal telt meg. Az előbb kiadott intézkedéseket visszavonta, aminek következtében a hadsereg tovább is veszteg maradt. Hogy azonban a győzelem reményének legalább valami töredéke megmaradjon, június elején a szomszédos bánáti hadtesthez erősítésül 8 gyalogzászlóaljat és 12 lovasszázadot küldött, s Wartensleben gróf altábornagynak megparancsolta, hogy ekként megnövelt hadtestével próbálkozzék meg valami támadással.[138]

A kisebb csatározások, amelyek a Száva torkolatánál nem szűntek meg, az egyéni bátorságnak több szép példáját szülték, de a helyzeten nem változtattak. Azokban főként huszáraink vitték bőrüket a vásárra. Lacy tábornagy ugyanis uralkodójához hasonlóan, semmi kedvet sem érezvén magában nagyobbszabású vállalkozásokra, ezt a fürge lovas csapatnemet azzal a hálátlan feladattal bízta meg, hogy a belgrádi várból szétportyázó ellenséges lovascsapatokat az elsáncolt tábor közelébe csalogassa. Szigorúan meghagyta a huszároknak, hogy kitöréseik alkalmával a török lovasokkal semmi körülmények között se bocsátkozzanak harcba, hanem az ellenséggel való találkozás után forduljanak vissza. A törökök ilyen alkalmakkor természetesen gyakran utolérték a huszárokat és kegyetlen vérontást vittek végbe soraik között. Amikor pedig az elsáncolt osztrák tábor ágyúinak hatásos kartács-lőtávolságára értek, egyszerűen megfordultak és elvágtattak.[139] Még ennél is nagyobb baj volt az, hogy a tikkasztó nyárban, egészséges ivóvíz hiányában, a seregben ragályos betegség ütötte fel a fejét. Ettől az ellenségtől nem volt menekvés. Egymásután szedte áldozatait. A betegség méreteire következtethetünk abból a tényből, hogy július végén a zimonyi táborban a

[137] *Criste:* Kriege unter Kaiser Josef II. 160. l.
[138] *Thielen:* I. m. III. k. 5. l.
[139] *Szirmai:* Historia secreta sui temporis. 154. §.

betegek és elhalálozottak száma 20.000-re nőtt. A veszteség a fősereg harcos állományának tehát közel 1/5-ére rúgott.[140]

A Zimony környéki osztrák derékhad tétlensége annyira szembeszökő volt, hogy arra a birodalom lakossága is fölfigyelt. Megszólaltak a bécsi stratégák és aki csak egy kicsit is konyított valamit a hadidolgokhoz, szemrehányó szavakkal illette az osztrák hadvezetést, amely szerinte a török ellen védőháborút visel, holott az ellen csak a támadás hozhat sikert. A bécsi hírlapokban is több ilyen tartalmú bíráló cikk jelent meg.[141] A császári önkény és a jogtalan harácsolások miatt amúgyis nyugtalan és fölzaklatott magyar közvélemény sem maradt ebben a tekintetben adósa az osztrák hadvezetésnek. Az országban szájról-szájra jártak a csípős és gúnyos megjegyzések, amelyek főleg József császárt és Lacy tábornagyot ostorozták. Ezek között talán a legszellemesebb volt a következő: „Alii dicebant: pulcherrimam in Europa esse Civitatem Belgradum, quia iam ab uno anno penes eam consistentes Imperator et Lacy, illam aspiciunt et mirantur."[142]

Mindezek azonban nem segítettek az ügyön. A fellegek lassan, de annál biztosabban gyülekeztek a déli égbolton, hogy egyszerre nyakonöntsék a Száva torkolata közelében tétlenkedő osztrák katonai vezetőket a meglepetés esőcseppjeivel.

C) *A törökök támadása. Események a temes-bánsági hadtestnél.*

Amilyen bizonytalanság uralkodott a császár környezetében, olyan határozottan törtek a törökök céljaik felé. Tervük eleinte az volt, hogy az orosz hadsereg által megszállt Krimi-félszigetet foglalják vissza. Mivel azonban seregeiknek a Havasalföldön és Moldván történő előnyomulását nyugat felől az erdélyi és a galiciai osztrák hadtest veszélyeztette, elhatározták, hogy haderejük nagyobb részével Ausztria, illetve Magyarország ellen fordulnak. Ebből a célból főseregüket, a nagyvezir vezetése alatt, május havában Szófiában gyülekeztették és egy hadtestet a Kis-Havasalföldre irányítottak. Az előbbi, a támadószellemű hadműveleti terv értelmében azt a feladatot kapta, hogy Orsova közelében a Temesi-bánságba törjön és verje meg a Mehádia környékén álló osztrák hadtestet. Az utóbbinak, vagyis a Kis-Havasalföldön lévő török seregtestnek pedig ugyanakkor a fősereg oldalának és hátának biztosítása végett a

[140] *Thielen:* I. m. III. k. 18. l.
[141] *Rautenstrauch:* I. m. I. k. 300. l.
[142] *Szirmai:* I. m. 155. §. (kézirat).

Vulkán-hágón keresztül kellett Erdélybe vonulnia. Ettől a két támadó csoporttól független, de egyidőben végrehajtandó feladatot kapott a Bukaresten székelő Mavrojeni oláh vajda és az időközben ugyancsak Szófiába érkezett ruméliai pasa. Az előbbinek seregével Erdélybe, ez utóbbinak pedig közel 30.000 főnyi hadával Zimony mellett kellett Magyarország területére hatolnia.[143]

E hadműveleti terv értelmében a török főseregelővédje augusztus 7-én reggel 5 óratájt jelent meg Ó-Orsovával szemben, a Duna jobbpartján. Az innenső oldalon, a Cserna folyócska völgyét, annak torkolatánál, Papilla tábornoknak 3 gyalogzászlóaljból, 1 Graeven-huszár- és 1 dragonyos századból álló csoportja védelmezte. Közvetlen a Duna melletti sáncban, Szentiványi Pál alezredes alatt, a „De Vins" magyar ezred egy zászlóalja 7 löveggel, valamivel hátrább pedig, a Zsupanek községtől délre lévő veszteglőháznál, egy oláh határőr- és egy Reisky-gyalogzászlóalj[144] állott. A törökök a túlsó parton nemsokára ágyúkat hoztak állásba és lőni kezdték a „De Vins" zászlóaljat. A kölcsönös ágyúzás hozzávetőleg 8 óráig tartott. Ekkor a folyó jobbpartján, az Erzsébet-erőd közelében, 13 ellenséggel megrakott sajka ereszkedett a vízre. Szentiványi tüstént feléjük irányíttatta ágyúit. A vízi járművek az élénk ágyútűzben nehezen nyertek tért. Az átkelés irányát sem tudták betartani, miért is a törökök Ó-Orsova helyett valamivel lejjebb, az Allion-hegy lábánál elterülő fás részen szálltak partra. Papilla, látva a komolyra fordult helyzetet, a veszteglőház mellől két román századot a „De Vins" zászlóalj segítségére küldött előre. Időközben Szentiványi is a partraszállt törökök felé fordította zászlóaljának egyrészét. A kis csapat azonban nem tudta megakadályozni az ellenséges csoportok további partraszállását. Új-Orsova szigetéről sűrű rajokban egymásután indultak el a janicsárokkal megrakott csónakok. A törökök szárazföldre érve, nyomban a legközelebbi magaslatra, az Allion-hegyre igyekeztek feljutni. Térnyerésük következtében az osztrákokat a megkerülés veszélye fenyegette, ezért Papilla elrendelte az általános visszavonulást. Szentiványi zászlóaljával megfordult és a Cserna mentén hátrálni kezdett. Alighogy Ó-Orsovát elhagyta, a völgy egyszeriben megélénkült. Hullámszerűen újabb és újabb török csoportok kötöttek ki a Cserna torkolata közelében. Maga Ó-Orsova oláh lakossága is segített a törökök partra-

[143] *Rédvay:* Az erdélyi szorosok védelme 1788-ban. *(Hadt. Közl.* 1939. évf. 233. l. Továbbá: *Rautenstrauch:* I. m. I. k. 227. l.)

[144] A cs. és kir. 13. gyalogezred elődcsapatteste volt, amely 1809-ben feloszlott. *(Wrede:* Geschichte der k. u. k. Wehrmacht, Wien, 1898. I. k. 206. l.)

szállításában. A visszahagyott osztrák csónakokat kézrekerítve, többször átevezett a folyón és törökökkel megrakottan tért vissza.[145]

Az ellenséges csoportok gyors rendezkedés után a visszavonulók üldözéséhez láttak. Az osztrák utóvédet alkotó „De Vins" zászlóaljat Zsupanek községben érték utól. Szentiványi szembefordult vélük. Amikor észrevette, hogy azok az egyik hegyoldal felől is támadni akarják, katonáinak egyrészét ellenük küldte, a többivel pedig négyszöget alkotva védekezett. De az ellenség túlereje miatt képtelen volt huzamosabban helytállani, ezért lassan megindult visszafelé. Útközben a falu északi szegélye közelében egy kerítéshez ért, amely mellett ismét megpróbálta lábát megvetni. A törökök száma azonban nőttön-nőtt. Teljesen körülfogták csapatát. Az egyik ellenséges lovas- és gyalogos csoport már hátában, a falun kívül lovagoló huszárokat is megtámadta. Most már Szentiványi is belátta, hogy hasztalan minden erőlködése: a gyorsjárású törököket nem bírja feltartóztatni. Elhatározta, hogy egyhuzamban visszavonul.[146] Csakhogy ez a szívós helytállás következtében megoldhatatlan feladat volt. A Zsupanektől északra, Koramnik község felé hirtelen összeszükülő völgy nyüzsgött a törököktől. Megtámadásuk a zászlóalj teljes megsemmisülését jelentette volna. A találékony magyar törzstiszt erre kisebb csoportokra osztotta csapatát és a nyugatra elterülő hegységen keresztül, ilymódon próbált kimenekülni az ellenség gyűrűjéből. A visszavonulás még így is súlyos áldozatokat követelt. Az ellenség szeme elől nem lehetett egykönnyen kereket oldani. A hegység lábánál fedezni kellett azt. A biztos halált jelentő feladatra Medvey hadnagy és Turóczy tizedes jelentkezett 40 főből álló szakaszukkal. A kis osztagot a törökök gyilkos támadásai teljesen megsemmisítették. A hegység sziklás szakadékain át vezető útakon a zászlóaljból is csak 70 fő tudott megmenekülni. A többi a veszélyes meredekeken életét vesztette. Maga Szentiványi is lovával együtt egy mély szakadékba zuhant és halálra zúzta magát.[147] A magyar tisztek közül, Szentiványin és Medveyn kívül még két főtiszt vesztette életét: Mattyasovszky és Petheő.[148]

Papilla tábornok csoportjának megmaradt részével időközben a Koramnik melletti szűk hegyszoroshoz érkezett. A kedvező terepszakaszt természetesen arra igyekezett fel-

[145] *Bécsi Kriegsarchiv:* Banatisches Armeekorps. Feldakten—1788-8-7.

[146] U. o.

[147] *Finke:* Geschichte des k. u. k. Infanterie Regiments No. 37. Wien, 1896. 276. l.

[148] *Magyar Tudományos Akadémia:* Zichy-levéltár. „Haditudósítások."

használni, hogy az ellenségnek, ha rövid időre is, útját állja, ezért az oláh határőr- és a Reisky-zászlóaljat kétoldalt, az útszoros bejárata előtti magaslatok oldalán[149] helyezte el. Az itt bekövetkezett eseményt, amely az eddig aránylag rendben történő visszavonulást fejetlen futássá változtatta, az osztrák művek egybehangzóan akként adják elő, hogy az útszoros bejáratánál egy ágyú az első percekben felborult. Ez okozta a bajt. A többi csapatrészek az akadály láttára összetorlódtak, majd vakrémület keletkezett soraik között. Szétriadva menekléshez láttak. A példát a tűzérek és a vonat hajtókatonái is követték. Elvagdosták lovaik szerszámait és elinaltak. Tizenegy ágyú és a vonat javarésze az ellenség kezébe került. Ezzel a leírással szemben adatok vannak arra, hogy a fejetlenséget maga a biztosítást végző Reisky-zászlóalj idézte elő azzal, hogy a magaslaton elfoglalt állását parancs ellenére, időelőtt elhagyta.[150] A nagy riadalom további súlyos bonyodalmakhoz vezetett volna, ha váratlan segítség nem érkezik. Wartensleben gróf altábornagy a Mehádia melletti táborban figyelmes lett az ágyúdörgésre és ezért Vécsey bárót küldte a Graeven-huszárezred megmaradt részével Koramnik felé. A magyar tábornok éppen idejében érkezett. Csapatával nyomban megszállotta a hegyszoros száját és erélyes kézzel rendet teremtett a menekülők között.[151]

Wartensleben, az események hírére, augusztus 8-án hadteste zömével elhagyta Mehádiát, s a várostól délre mintegy 4 kilométernyire, a Belareka és a Cserna összefolyása közelében elterülő Lazu-Mare magaslaton foglalt védőállást, amelyet műszakilag gondosan megerősített. Egy hozzávetőleg 10.000 főre rúgó török sereg ezt támadta meg augusztus 17-én. Az ellenség lovas- és gyalogos kötelékeinek egymásután háromízben történt támadása délelőtt 10 órától 16 óráig tartott és igen heves volt. A janicsárok 20 zászlót tűztek földbe az osztrák csapatok harcvonala előtt. A védőállás azonban olyan előnyös helyen feküdt, hogy az ellenség erőlködése hiábavalónak bizonyult. Minden támadása összeomlott a jólcélzott ágyútűzben s a javarészt magyar és német gyalogosokból álló védők acélfalán. Végül is abbahagyta a kilátástalan harcot és 363 halottat visszahagyva, elvonult.[152]

[149] A 73.000-es térképen Drenek (314 ⏚) és Dobra (294 ⏚) magaslatok.

[150] „... Als derselbe an die Koramneker anköhe kahm, sahe er das Reiskische Rgt. die anhöhe in unordnung herab kommen, wo zu gleicher Zeit unsere Cavallerie durch den Schlüssel ankahm, folglich sich alles stockete und kreuzete...“ *(Bécsi Kriegsarchiv:* B. A. Feldakten—1788-8-8. Továbbá: *Magyar Tudományos Akadémia:* U. o.)

[151] *Bécsi Kriegsarchiv:* U. o.

[152] *U. o.*

Erről az elkeseredett küzdelemről írta az egyik résztvevő, Péchy Mihály mérnökkari főhadnagy: „... Augusztus 17-én próbáltak a törökök a mehádiai lágeren keresztül menni, de az ottlévő ágyúk őket százanként seprették, mégis ezzel nem gondolván, késeket szájokban, karddal a kezekben az ottlévő erős rekeszfalig mentek..."[153]

A törökök az első sikertelen támadás után még több ízben — 24-én, 25-én és 26-án — megpróbálkoztak a szerencsével, de fáradozásukat nem koronázta siker. Megismétlődő támadásaik hevességéből azonban nyilvánvalóvá lett, hogy erejük állandóan nő. Wartensleben megbízható jelentéseket kapott arról, hogy a véle szembenálló török csoport csak elővédje a főseregnek, amely a nagyvezir parancsa alatt, augusztus 24-én Zsupanek közelébe érkezett. Ez, valamint az a hír, hogy ellenséges osztagok, oláhok vezetésével, a környék hegyein keresztül igyekeznek a védőállást megkerülni, arra késztette, hogy helyét elhagyja. Augusztus 28-áról 29-ére virradó éjszaka csapataival Teregován át Fényesig húzódott vissza. A hadtest visszavonulását Vécsey báró tábornok fedezte a Graeven-huszárezred 3 osztályából, 1 dragonyos osztályból, 1 német gyalogzászlóaljból és tűzérségből álló csoportjával. Emberfeletti volt, amit ezek a bajtársaikért önmagukat feláldozó katonák teljesítettek. Az utóvédharcokról beszámoló egykori harcjelentés szerint a törökök többszörösen fölényben lévő serege, a 29-én reggel 8 órától délután 3 óráig terjedő időszakban, hat ízben intézett támadást ellenük.[154] A Graeven-huszárok közül különösen Ottó Rudolf ezredes és Dániel Ferenc kapitány tűnt ki vitézségével.[155] A biztosító csoport vesztesége 189 fő volt. Közöttük Bakonyi János Graeven-huszárszázados, aki hősi halált halt. A törökök vesztesége hozzávetőleg 600 főre rúgott.[156]

D) *A főssereg útja a Temesi-bánságba és visszavonulása.*[157]

Az orsovai ellenséges betörés és a Cserna völgyében lefolyt harcok híre az osztrák főssereg Zimony melletti táborában nagy riadalmat okozott. II. József környezetével

[153] *Szádeczky:* Az 1788—89-iki török háború történetéhez. *(Hadt. Közl.* 1889. évf. 316. l.)

[154] *Bécsi Kriegsarchiv:* Hofkriegsratakten. 1788—39—87.

[155] „Der General Vecsey bemerkt noch insbesondere dass.... wie auch der Oberste Otto von Gräven ihm auf die thätigste und erspriesslichste Art an die Hand gegangen sind.... Eben so hat der Rittmeister Daniel von Gräven, der während des Gefechtes, und bei dem Zuge durch Defileen die Arriergarde machte, mit Muth und Tapferkeit den heftigen Anfällen des Feindes wiedersetzt." *(Bécsi Kriegsarchiv:* U. o.)

[156] U. o.

[157] 2. sz. térkép.

együtt hirtelen rádöbbent a veszélyre, amelyet tétlenségével okozott. Az osztrák hadvezetés hosszú várakozásban elernyedt akaraterejét, a bajra való ébredés után, a cselekvésre való készség váltotta fel. A Zimony melletti táborban a mély álomból valóságra ébredők ösztönös gyorsaságával cselekedtek. A császár erejének egyrészét, Gemmingen altábornagy alatt, Zimony közelében hagyta, a többivel pedig (21 gyalogzászlóalj, 32 lovasszázad és a megfelelő tűzérség) augusztus 12-én fölkerekedett, hogy a veszélyben forgó bánsági hadtestet megsegítse. Csapataival másnap, 13-án átkelt a Szurduk melletti hajóhídon és Oppován, majd Pancsován át, augusztus 20-án Fehértemplom közelébe jutott. Innen nem a Mehádiához vezető közelebbi útvonalon, a Néra völgyében folytatta menetét, hanem északkelet felé fordulva, Karánsebesnek vett irányt, ahová augusztus 31-én érkezett.[158] Miután előzőleg szemrevételezte az előtte lévő terepet, seregét szeptember 3-án Szlatina környékére vezette. Itt csapatait az Ilova községtől közvetlen délnyugatra elterülő magaslaton[159] olyképen állította fel, hogy azok jobbszárnya a Temes völgyére támaszkodott. Ugyanakkor Wartensleben altábornagy hadtestét Fényesről magához vonta, amely a főssereg előtti egyik magaslaton helyezkedett el. A két seregrész ekként közvetlen összeköttetésbe került egymással.

József ezen a helyen kapta szeptember 3-án azt a hírt, hogy a törökök a Veterani-barlangot elfoglalták. Az ellenség sikeréről szóló jelentés teljesen lesújtotta. Szokása szerint élénk képzelőtehetsége is nyomban működni kezdett. Sorra véve a fenyegető lehetőségeket, azonnal a legrosszabbra gondolt: arra, hogy a törökök a Néra völgyét is kézrekerítve, elárasztathatják a Temesi-bánság termékeny síkságait, ahol korlátlan mozgási szabadságuk birtokában Temesvár felé húzódva, könnyen elvághatják visszavonulási útját. Ezekkel

[158] Nincs szükség valami különösebb képességre annak a felismeréséhez, hogy a főseregnek a Néra folyócska mentén, az úgynevezett Almás-völgyben történő előnyomulása hadászatilag összehasonlíthatatlanul több eredményt ígért, mint a Karánsebesnek való elkanyarodás. Nem szólva arról, hogy az előbbi útvonal jóval rövidebb is, az osztrák főssereg, ha augusztus 20-án a Néra mentén folytatja előnyomulását — a Zimonytól Fehértemplomig megtett napi menetteljesítményét alapul véve — augusztus 30-án érkezhetett volna Mehádia környékére. Ugyanakkor Wartensleben, hadtestével maga mögött hagyva a Lazu-Maret, már Fényes közelében állott, a török derékhad pedig Mehádia környékére érkezett. A császári főssereg tehát ezt az utat választva, minden valószínűség szerint az ellenség oldalába, esetleg hátába került volna. E hadműveleti mérlegelés tekintetében az osztrák művek véleménye megoszlik. Egyik részük kifogásolja a Karánsebes felé történt elkanyarodást, a másik ellenben — lehetséges, hogy dinasztikus szempontoktól befolyásolva — a Néra völgyének abban az időben járhatatlan voltára hivatkozik.

[159] Részletes térképen a Vrf. Bortun 431. ÷

a lehetőségekkel való számvetés annyira befolyásolta borúlátásra különben is hajlamos lelkét, hogy serege helyzetét egyszeriben reménytelennek látta.[160] Megítélésében az a tény sem befolyásolta, hogy a törökök, akik időközben a tőle délre eső tereprészen, Teregova környékén gyülekeztek, komolyabb támadást nem kezdtek. Csak szeptember 10-én próbálkoztak meg egy erőszakos felderítésszerű vállalkozással. E nap kora reggelén egy nagyobb ellenséges csoport közeledett Armönis felé, ahol Sztáray ezredes parancsnoksága alatt az Esterházy Miklós-gyalogezred egyik zászlóalja állott. Wartensleben az előírásszerűen kirendelt biztosító csapatnak azt a feladatot adta, hogy ellenséges támadás esetén ne bocsátkozzék harcba, hanem vonuljon vissza. Sztáray az utasításnak megfelelően zászlóaljából négyszöget alakított és a falun keresztül lassan megindult hátrafelé. Ekkor történt, hogy a törökök közeledésének hírére a helység lakosai rémült menekülléssel elhagyták házaikat. Közöttük egy oláh asszony futás közben, ijedtében a karjánülő 2—3 éves fiúgyermeket is elhajította magától. Sztáray ezredes ezt észrevéve, leugrott lováról és fölemelve az apróságot, ölébe kapta. ..... Az emberi nemet szerető leg-érzékenyebb szívétől megilletődött Obester le-ugrik lováról — olvassuk e kor egyik magyar híradójában — és a maga sarkában lévő ellenségének szeme láttára fel-veszi lovára a gyereket és bé ugratt a maga Vezérsége alatt 4-szeg forma népség közé, bal karján a gyereket, a jobb kezében kivont fegyverét fogván mind addig, míg magát a maga Népével barátságos helyre helyezteté . . ." Az eset teljességéhez tartozik még annak a megemlítése, hogy Sztáray később nem adta vissza a lelketlen anyának gyermekét, hanem maga gondoskodott fölneveléséről.[161]

A szeptember 10-én előnyomult török csoportot nemsokára a derékhad is követte, amely az Ó-Szadovától közvetlen keletre húzódó magaslaton foglalt állást.[162] Egyébként napokon keresztül semmi különösebb nem történt. Az egymástól alig pár száz lépésnyi távolságra álló két sereg a Temes mentén farkasszemet nézett egymással anélkül, hogy bármelyik megmozdult volna. Lehet, hogy az ellenségnek éppen ez a nyugalma rendítette meg a császár amúgyis megviselt idegeit. Szeptember 20-án délután 5 órakor elrendelte a visszavonulást. Intézkedése alapján a Graeven-huszárezred 2 osztálya és 1 oláh határőrosztag maradt hátra. A huszárok feladata az volt, hogy az ellenség felé láncszerűen felállva, egyrészt leplezzék a csapatok elvonulását, másrészt, hogy az

[160] *Bécsi Kriegsarchiv:* M.—1788—68.

[161] *Magyar Kurir:* 1788. évf. okt. 4. száma. (Az ezredtörténet nem tesz említést erről az esetről.)

[162] Részletes térképen a 458 -ik.

2. sz. térkép. A *Temesi-bánság* egykorú térképe az osztrák főserg menetvonalával. Artaria kiadás.

árulás megakadályozása végett tartóztassák fel az esetleges szökevényeket. Az oláhoknak az ellenség félrevezetése céljából az elhagyott tábor tüzeit kellett élesztgetniök. Közben lassan alkonyodni kezdett. Este 7 óratájt a török táborban, a takarodó szokásos jeleként, megszólaltak az összes ágyúk. Máskor rendszerint azonnal válaszoltak reájuk a császári tűzérség ütegei, most azonban csöndben maradtak. Csak a tábortüzek égtek magasbalobogó fénnyel. 9 óra felé az osztrák táborban is elhangzottak a nyugovóratérést jelző ágyúlövések.[163] A csapatok még mindig fegyverben álltak. Végre úgy 11 óra körül, a tiszta égbolton ragyogó holdvilág fáklyafényénél megindultak. Ilova mellett két oszlopban elhaladva, lassan ereszkedtek le a Temes völgyébe. Itt az úton bevárták az utóvédeket és azokkal együtt folytatták útjukat Karánsebes felé. A menet eleinte minden akadály nélkül, simán folyt. Éjfél körül járhatott az idő. A csapatok már jóval Szlatinán túl haladtak. A láncot alkotó huszárok egyrésze is bevonult, s a szlatinai híd túlsó oldalán már csak egy Graeven-huszárosztály állott, hogy a tábor helyén visszamaradt oláh határőröket bevárja. Ekkor egy jelentéktelennek látszó eset történt, amely azonban következményeiben annál súlyosabbá vált. A szigorú parancs ellenére egy oláh paraszt érkezett pálinkás hordókkal megrakott taligájával a hídhoz. A huszárok megkóstolták az italt, s az első kortyok után kedvet kapva, valamivel többet öntöttek fel belőle a garatra. Időközben megérkeztek az oláh határőrök is, akik ugyancsak részt követeltek maguknak az italozásból. Ebből szóváltás, majd dulakodás keletkezett, amelynek során a huszárok előzték az oláh gyalogosokat. Azok a közeli erdőbe húzódtak s bosszúból tüzelni kezdtek a huszárokra. A magyar lovasok erre elsütve puskáikat, sarkantyúba kapták lovaikat és elvágtattak. Szerencsétlen módon a valamivel hátrább haladó dragonyosok sorai közé ugrattak. Ezek meglepetésükben azt vélve, hogy török lovasokkal van dolguk, össze-vissza tüzelni kezdtek. A vakrémület pillanatok alatt harapódzott el. Csakhamar elérte a Temes völgyében menetelő oszlopokat, amelyek csoportokra töredezve, fejveszetten menekültek. Hasztalan igyekeztek a tisztek „Halt! Halt!" kiáltásokkal megállítani az áradatot. Az éjszakában elhangzó parancsszavaik csak növelték a zűrzavart, mert azokat a legtöbben a törökök „Allah! Allah!" rohamkiáltozásainak vélték és mégjobban megfélemlítve, állandóan egymásra lövöldöztek.[164] A vakrémület az elemek erejével hul-

[163] *Bécsi Kriegsarchiv:* B. A. Feldakten, 1788—13—3. (Bemerkungen über die Campagne im Jahre 1788 gegen die Türken im Bannat. Geppert százados feljegyzése.)

[164] „....Germani Officiales continuo inclamabant Halt! Halt!

lámzott végig a menetoszlopokon. A tűzérségre és az élen haladó vonatra is ráterjedt. A lovászok elvagdosták a lovak istrángjait és lóra pattanva, vad kiáltozások közepette elvágtattak. Az út tele volt csapattestüktől elkallódott, ordítozó, szitkozódó gyalogosokkal és lovasokkal, az árkok mentén pedig szanaszét hevertek az eldobált lószerszámok, üstök, sátorponyvák és egyéb fölszerelési tárgyak.

II. József a visszavonulás kezdetén, kocsin ülve, az úton menetelő baloldali oszlopnál tartózkodott. Amikor a vakrémület kitört, lóra szállt és a rohanó oszlopok között császári voltának hangoztatásával igyekezett a rendet helyreállítani. Erőlködése azonban hiábavalónak bizonyult. A nagy ijedelemben senki sem hallgatott rá. A vadúl hullámzó tömegek őt is magukkal sodorták. A császár az áradat gyönge játékszerévé lett. Még környezete tagjaitól is elszakadt. Magárahagyottan két közkatonát kért meg, hogy mellette maradjanak. De hiába ígért fényes jutalmat nekik, azok csak önmagukkal törődtek s cserbenhagyták uralkodójukat.[165] Valamivel szerencsésebb volt az ugyancsak császári környezethez tartozó Ferenc főherceg, akit a Nádasdy-gyalogezred egyik zászlóalja vett oltalmába. A magyar zászlóalj négyszöget formálva védte a főherceget, amely tettéért másnap a császártól jutalmul 150 aranyat kapott.[166]

A fejetlen menekülésé fajúlt visszavonulás veszteségét több mű túlságosra nagyítva jelöli meg. Van olyan, amely 10.000 főre teszi az eltűnt és elesett osztrák katonák számát. Szirmai is, egykori kéziratos naplójában 3000 főre becsülte a császári sereg veszteségét.[167] A hivatalos feljegyzések nyomán haladó dolgozatok azonban a valóság színvonalára szállították le a túlmagas számokat. Ezek szerint a csapatok másnapi reggeli jelentéseiből kitűnt, hogy az éjszaka folyamán összesen 563 fő tűnt el, de később ezek javarésze is visszatért. A lövöldözésben elesett tiszt és legénység számáról szóló kimutatások hiányoznak.[168] Mindez természetesen édeskeveset szépít a megtörtént eseten. A legszomorúbb volt az, amit a környék lakosságára gyakorolt. A sereg menekülésének hírére megindult a vándorlás Karánsebesről és a környékbeli falvakból. Ingó és ingatlan javait visszahagyva, jóformán mindenki eszétveszítve menekült. „Az

quod ex adverso alii pro Turcico Allah! Allah! interpretabantur, et continuo e sclopis emisso igne socios impetebant..." *(Szirmai:* I. m. 151. §. Továbbá: *Bécsi Kriegsarchiv:* U. o.)

[165] *Meynert:* Geschichte Österreichs, seiner Völker und Länder. VI. k. 183. l.

[166] *Bécsi Kriegsarchiv:* M.—1788—68.

[167] I. m. 151. §.

[168] *Öst. Mil. Zeitschrift:* 1837. évf. II. k. 301. l.

útban nyakra-főbe szaladóknál egyebet nem találtunk — írta az egyik szemtanú — magának Temesvárnak külső városából is egész gazdák elszakadtak, házokat és minden portékáikat pusztulásra hagyván."[169] A lakosság körében is hullámszerűen terjedt tova a rémület. Karánsebesről Lugosra, innen Temesvárra csapott át, sőt még Aradig is elért. „... Oly nagy volt a rémülés, igazi terror pannicus — olvassuk Farádi Vörös Ignác naplójában — hogy az emberek Lugosról is Temesvárra szaladtak, ki szekéren, ki lóháton nyargaltak, és..... Temesváron a kapunál némely embereket agyon nyomtak..... Némely asszonyok egész Posonyig futottak."[170] Növelte a nagy ijedelmet az, hogy az oláh parasztok Lugos és Karánsebes környékén csoportokba verődve, gyilkolni és fosztogatni kezdtek.[171] Az egyesével bolyongó katonákat kirabolták, fegyvereiket elvették, sőt vakmerőségükben annyira mentek, hogy Sokcán falu közelében az Esterházy Antal-gyalogezred egyik szakaszával szabályos tűzharcba is bocsátkoztak.[172] A császár később karhatalmat rendelt ki ellenök és a kézrekerülteket rögtönítélő bíróság elé állíttatta. A Lugos környékén fosztogató és rabló oláhok közül október 17-én Dentán 59-et akasztottak fel. Közöttük 2 pópa és 2 asszony is volt.[173] Hozzávéve mindehhez azt, hogy a törökök egymásután gyújtották fel a délvidéki falvakat, megfelelő képet alkothatunk magunknak a nagy pusztulásról.

A törökök természetesen figyelmessé lettek a Szlatina körüli lövöldözésre és észrevéve a császári sereg visszavonulását, követni kezdték azt. Egyik nagyobb lovascsoportjuk másnap, 21-én virradatkor Karánsebes előtt utolérte a féligmeddig rendezett osztrák utóvédet és megtámadta. Kinsky gróf lovassági tábornok csak olymódon tudta megmenteni csapatait, hogy a rendelkezésére álló gyalogságból a várostól délre négyszöget formáltatott. A városon átvonuló katonái között így is fejetlenség keletkezett, amit a törökök arra használtak fel, hogy két oldalról a helység házaiba és kertjeibe szivárogva, tüzelni kezdtek az osztrákokra. A válságos helyzetet a Nádasdy-gyalogezred egyik zászlóalja mentette meg, amely véres közelharcban kényszerítette az ellenséget a város elhagyására. Karánsebes a harc közben lángbaborult és jóformán porig égett. Az elkeseredett küzdelem színhelye másnap megrendítő képet mutatott. Az osztrák

[169] *Magyar Kurir:* 1788. okt. 8-i száma.
[170] *Madzsar:* Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései. Bp. 1927. 63. és 65. l.
[171] *Magyar Kurir:* 1788. okt. 10. száma.
[172] *U. o.* 1788. évf. szept. 20.
[173] *Magyar Tudományos Akadémia:* U. o.

lovasok és gyalogosok megcsonkított holttestei szanaszét hevertek a helység utcáin.[174]

II. József szeptember 22-én, Karánsebesről északnyugati irányban továbbvezette seregét. Még aznap Szakulra, 24-én pedig Lugosra ért. A megpróbáltatások sorozatának itt sem akart végeszakadni. A császár a lugosi táborban a Zimony körül visszahagyott sereg helyzetéről kapott aggodalmas híreket. Az a török seregtest, amelynek az ellenséges haditerv értelmében a Száva torkolata közelében kellett Magyarországba törnie, az ottmaradt osztrák erőket a Délvidék kiürítésére kényszerítette és az istenáldott, termékeny földön pusztítva, rabolva kóborolt. Miután a Cserna és a Temes völgyébe hatolt ellenséges főosereg az üldözést Karánsebes után abbahagyta, sőt az egyik október 9-i felderítés megállapítása szerint egészen Mehádiáig húzódott vissza, a császárt egyszeriben a Zimony körüli helyzet kezdte nyugtalanítani. Rövid megfontolás után elhatározta, hogy Wartensleben altábornagy hadtestétől elválik és azt az ellenségtől időközben elhagyott Mehádiára irányítva, ő maga a főseregheż tartozó csapataival visszatér a Száva torkolatához. Az erők kettéválasztása csakhamar megtörtént. A főosereg október 12-én elindult Lugosról s Tomasevácon, majd Jabukán át 25-én Oppovára és 27-én Zimony közelébe érkezett.

E) *Események a Délvidéken 1788 őszén.*

Szeptember második felében, mialatt az osztrák főosereg Lugos mellett táborozott, a törökök Belgrád közelében átkeltek a Dunán s megszállták Új-Palánkát, Kubint és Pancsovát. Gemmingen altábornagy, a Zimony környékén álló császári erők parancsnoka azt megelőzően a veszélyeztetett területen állomásozó csoportokat visszavonta és elrendelte az ott felhalmozott élelmikészletek megsemmisítését. A törökök az intézkedésért azzal bosszúlták meg magukat, hogy az útjukbakerült helységeket sorra kirabolták és felgyújtották.[175] Átmenetileg csak azoknak kegyelmeztek, amelyekben megszálltak. Az alsó Temes, a Béga vidéke, Torontál déli része Pancsovától Oppováig lángtengerben állott. „Nihil relictum seu ex frugibus, seu ex aliis naturalibus!" — írta a borzalmas pusztulás egyik szemtanúja.[176]

Az ellenséges hadak a kezükbe került helységekből

[174] U. o.

[175] *Zinkeisen* szerint a török 150 falut égetett porrá. Ez a szám valószínűleg megfelel a valóságnak, mert többen, így *Szentkláray* is 147 községre teszi a Délmagyarországba betört török sereg pusztítását. (*Zinkeisen:* Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. Gotha, 1859. VI. k. 628. l.; *Szentkláray:* Száz év Délmagyarország újabb történetéből. 501 l.

[176] *Szentkláray:* U. o.

több kisebb-nagyobb vállalkozást hajtottak végre. Ezek közül csak egy párra térünk ki.

Október 17-én éjszaka Pancsováról egy 600 főnyi török lovascsapat kerekedett fel és Tomasevác felé indult azzal a céllal, hogy az ottlévő osztrák hídverő különítményt meglepje. A sűrű ködben a község alatt átkelt a Temesen és hajnaltájt olyan észrevétlenül esett az osztrák gyalogosok nyakába, hogy azoknak idejük sem volt a védekezésre. A törökök valamennyit — 2 tisztet és mintegy 90 főnyi legénységet — felkoncolták vagy fogságba ejtették és utána kereket igyekeztek oldani. Elinalásuk azonban nem sikerült. A helységtől délkeletre fekvő Uzdin községben ugyanis történetesen egy Wurmser-huszárosztály állomásozott. Ez figyelmes lett a puskaropogásra, lórapattant és Nauendorf alezredes vezetésével egy arra alkalmas helyen a törökök útját állotta. A huszárok dühösen csaptak az ellenséges lovasokra. 40-et levágtak közülük, 10-et elfogtak, a fogságba esett osztrák gyalogosokat pedig kiszabadították.[177]

József seregével október 22-én útban volt Jabuka felé. Mivel az ellenség még mindig Pancsován tartózkodott, elhatározta, hogy megtámadja. Szokásához hűen azonban most is késlekedett. Olyan hosszúra nyújtotta az előkészületeket, hogy mire 24-én reggel seregével a város felé indult, útközben jelentést kapott arról, hogy az lángokban áll, ami egyszersmind a törökök visszavonulásának szokásos jele volt. A császár erre a Wurmser-huszárezred első őrnagyi osztályát küldte előre. A huszárok a szép Pancsova város helyén már csak égő és üres romhalmazt találtak. Pihenés nélkül nyomban a törökök után vetették magukat. A várostól nem messze az ellenséges utóvédet el is érték, s azonnal megtámadták. Több törököt, közöttük magát Mehmis basát is megölték — aki előzőleg Pancsova parancsnoka volt — és számos foglyot ejtettek.[178]

A magasrangú török tisztet egy közhuszár terítette le, aki a hadijog alapján tulajdonába került gazdag zsákmány közül a basa pompás lovát ott helyben eladta 1000 forintért.[179]

* *
*

[177] *Thielen:* I. m. IV. k. 155—156. l.

[178] „... welches dann auch den glücklichen Erfolg gehabt hat, dass Pancsova alsogleich besetzt, der Feind eingeholt, viele von demselben nieder gemacht, und Mechmisch Bascha selbst, der zu Pancsova das Kommando hatte, tödtlich verwundet, sterbend auf dem Platze gelassen, sein Pferd sammt reicher Rüstung zum Beweis eingebracht, auch dem Feinde viele Wagen abgenommen, und mehrere Gefangene gemacht worden ..." *(Besondere Beylage zur Wr. Zeitung.* No. 88.)

[179] „... worunter eben durch einen Wurmser Husaren ein Bascha zusammengehauet, sein prächtige Equipage Pferd, und gold zur Beute genohmen, das Pferd hat er gleich einem Fürsten um 1000 f. verkauft ..." *(Magyar Tudományos Akadémia:* U. o.)

A török erők október 31-ig, egyrészt moldvai seregük vereségének hírére, másrészt az előrehaladott idő miatt, az ország területéről kivonultak. Az osztrák csapatok kijelölt téli szállásaikba tértek, s József császár november 18-án maga is elhagyta Zimonyt és Bécsbe utazott. Testben és lélekben megtörve, súlyos betegen érkezett meg birodalma székhelyére. A Duna és a Száva mentének egészségtelen éghajlata s a tábori élet viszontagságai teljesen aláásták erős szervezetét. Már az egyik Jabukán, augusztus 15-én kelt levelében többek között ezeket írta Kaunitznak: „.... Közel egy hónapja betegeskedem, száraz köhögés kínoz és a munka nehezemre esik. Még a lépésben való lovaglás is kifáraszt, de dolgozni fogok, amíg tagjaim csak vonszolni tudom."[180] Valóban később csak erős akarata tartotta meg a hadseregnél. Egészségi állapota napról-napra szemlátomást súlyosodott. Ilyen körülmények között megértjük azt a lelki leromlást is, amely benne végigment. A fokozatosan elhatalmasodó sötétlátást, idegeinek lassú megőrlődését, amelyek képtelenné tették a váltakozó hadihelyzetek higgadt mérlegelésére s a megfontolt cselekvésekre. Elerőtlenedett; megviselt lelke a sors játékszere lett. Nem az történt, amit ő akart, hanem amit a rajta kívülálló erők parancsoltak. A hadjáratnak mélységből felbukkanó, meglepetésszerű eseményei ugyanúgy húzták, taszítgatták, mint a szlatinai tömegrémületté fajúlt visszavonulás megriadt emberáradatának sodrása. Mindenütt ott szeretett volna lenni, mindenütt segíteni akart s a végén sehol sem volt a helyén. Nem mert kockáztatni s éppen ezért többszörös árat kellett fizetnie. Csak a védelemre gondolt, alattvalói javainak, életének oltalmazására, s amitől a legjobban félt — a török hordák pusztításától — mintha éppen ezért következett volna be. Régi igazság, hogy emberséges lelkülettel, s különösen beteges testtel és gyönge idegekkel nem lehet háborúskodni.

Rédvay István dr.

[180] *Brunner:* Correspondances intimes de l'empereur Joseph II. avec son ami le comte Cobenzl et son premier ministre, le prince de Kaunitz. Paris, 1871. 140—141. l.

Horvát határőrcsapatok felfrissítése magyar ujoncokkal. (1797)

A francia forradalmi köztársaság ellen 1792—1797-ig viselt ú. n. „első koaliciós háború" közepén, 1795-ben, Ausztria magára maradt; így éppen a legsúlyosabb két utolsó évnek terhét egyedül kellett viselnie mind a rajnamenti, mind az olaszországi hadszíntéren. Minden erő latbavetésére szükség volt.

A Magyarországból és Erdélyből kiegészített sorkatonaság (11 gyalog és 8 huszár ezred) részére már a háború kezdetétől fogva serényen folyt a toborzás úgy, hogy nemcsak a veszteségeket tudták folytonosan pótolni, hanem még elégsok fölösszámú ujonc is állott rendelkezésre. A legfőbb Udvari Haditanács a magyar sorezredek eme feleslegét fel akarta használni, ebben a törekvésében azonban nem tekintvén a magyar alkotmányos felfogást, hanem csakis a maga érdekeit, vagyis a Monarchia haderejének növelését tartván szem előtt, a magyar ujoncfelesleget a határőrcsapatok feltöltésére vette igénybe.

A határőr gyalogezredek (4 erdélyi, 2 délmagyarországi, 11 horvát és szlavon) eddig nem túlzott mértékben vettek részt a háborúban. Ezeknek az ezredeknek nem egész zászlóaljai vonultak a harctérre, hanem az egyes határőrvidékek 2—3 ezred részéről alakított századokból állítottak fel ú. n. „összevont"[1] zászlóaljakat, melyeknek száma, miként az alábbiakból látjuk, eleinte csekély volt, de 1796-ban — a sürgős szükség folytán — több mint megháromszorozódott.

Melyik határőrvidék csapataiból	1792	1793	1794	1795	1796	1797-ben, vagyis a háboru végén tehát volt
		évben alakult				
Károlyvárosi	—	—	3	—	6	9
Varasdi	1	2	—	—	5	8
Szlavon	1	3	—	—	6	10
Horvát bánsági	—	—	—	—	5	5
Német-román bánsági	—	1	—	—	5	6
Erdélyi székely	—	1	1	—	1	3
„ oláh	—	1	—	—	2	3
Összesen:	2	8	4	—	30	44 zászlóalj

[1] Kombinált zászlóalj, egykorú néven „Komponiertes Bataillon".

A harctérre küldött határőr zászlóaljaknak 1796. évi nagyarányú szaporítása folytán, de meg a súlyos veszteségek további pótlása miatt is, a határőrezredek teljesítőképessége jóformán kimerült; hiszen egy-egy ezredterület összes lakossága átlagosan alig érte el a 65.000, az erdélyieké pedig még az átlag 35.000 lelket sem. Az erdélyieknek azonfelül még egy határőr huszárezredet (kereken 1600 lovast) is fenn kellett tartaniok, amelynek részei már 1795-tól a harctéren voltak, így ennek veszteségeit is folytonosan pótolni kellett.

A határőrvidékeken tehát a tulajdonképeni hivatásra, vagyis a határszolgálatra, továbbá a belső szolgálatra, nemkülönben a földek művelésére alig maradt munkabíró ember.

Az 1796. év harctéri eseményei folytán, a határőrcsapatok veszteségei egyre növekedtek. A legfőbb Udvari Haditanács a helyett, hogy a létszámukban megfogyatkozott zászlóaljakat összevonta volna, inkább a már meglevő csapatkötelékeket akarta fenntartani: a határőrcsapatok pótlásának kérdését tehát akként vélte megoldani, hogy a magyarországi, illetve erdélyi sorezredek fölösszámú ujoncait használja fel erre.

Báró Barco Vince lovassági tábornok, magyarországi vezénylőtábornok, 1796 november elején rendeletet[2] kapott, melyben a legfőbb Udvari Haditanács kifejtette, hogy a rajnai seregnél a német—román bánsági 1. határőrzászlóalj olyan nagy veszteségeket szenvedett, hogy azt a határőrvidékeknek már eddig is erős igénybevétele miatt onnan pótolni nem lehet. Ennélfogva a magyar sorgyalogezredek toborzóhelyein éppen kéznél levő ujoncok közül részben már kiképzett, lehetőleg román vagy illyr, horvát és német anyanyelvű 800 ember az említett zászlóalj részére azonnal a rajnai sereghez küldendő. Az átadandó legénység felének a kabáthajtókája a németbánsági határőrezred sötétbarna, a másik felének pedig a román-illyr határőrezred csukaszürke színére átigazítandó.[3]

A vezénylőtábornok a rendelet alapján akként intézkedett, hogy a Devins-gyalogezrednek[4] Szegeden, az Antal főherceg-gyalogezrednek[5] pedig Pécsett működő toborzóparancsnoksága 200—200 embert a németbánsági határőr-

[2] M. kir. Hadilevéltár Generalkommando-iratok 1796—51—514.

[3] Nem egyszerű kis paroli kicserélésről, hanem a fehér kabát nyakának és ujjhajtókáinak teljes beborításáról volt szó. Manapság az ilyesmi felesleges lényegtelenség volna, a maga idejében azonban súlyt vetettek az ilyenfajta külsőségekre, sőt a legfőbb Udvari Haditanács — miként látni fogjuk — egyenesen fontosnak tartotta.

[4] 37. gyalogezred (toborzókerülete Arad, Bihar, Krassó, Szabolcs, Szatmár, Temes, és Torontál megye).

[5] 52. gyalogezred (tob. ker. Baranya, Bács, Békés, Csanád, Csongrád, Sümeg, (:Somogy:) és Tolna megye).

ezredhez helyezzen át: evégből a toborzóhelyen levő összes ujoncokat azonnal, a netán még hiányzókat pedig felavatásuk után Pestre kell küldeni.

Az Alvintzy,[6] az Esterházy,[7] a Gyulay[8] és a Ferdinánd[9] főherceg gyalogezredek toborzó parancsnokságainak 100—100 embert a román-illyr határőrezredhez kellett áthelyezni; a Ferdinánd-ezredbelieket a pozsonyi hadbiztosság közvetlenül küldte a rajnai hadsereghez; a többieket Pestre kellett irányítani. A Pesten összegyűlt szállítmányok hajtókáit a pesti hadbiztosság az óbudai ruházati bizottsággal (Monturs-Commission) alakíttatta át.

A rendelet hangsúlyozta, hogy a szállítmányok késedelem nélkül induljanak, a toborzóparancsnokságok pedig jelentsék, hogy hány embert indítottak el.

Alig ment ki a toborzóparancsnokságok részére ez a rendelkezés, amikor a legfőbb Udvari Haditanács 1796 november közepén újabb rendeletet[10] küldött, amely az előbbi rendeletre ráduplázott, vagyis a 800 emberen kívül még 1600 embert kívánt a határőrcsapatok feltöltésére.

Az újabb rendelet szintén igyekezett indokolni önmagát, de már ki lehetett érezni belőle, hogy a legfőbb Udvari Haditanács maga is tisztában van azzal, hogy nem a magyar alkotmányosság szellemében cselekszik. Bevezetőül rámutatott arra, hogy az összes határőrvidékekről olyan erős a hadbavonulás, hogy e miatt a határszolgálat károsodik: az ezredek belszolgálatát sem lehet kellően ellátni, a gazdasági helyzet pedig válságba került: így az egész határőrintézmény pusztulásra van ítélve. Ilyen viszonyok között a hadrakelt sereg határőrcsapatait hazulról pótlással ellátni nem lehet, szükséges tehát, hogy máshonnan kapjanak pótlást, mégpedig olyat, mely már legalább részben kiképzett emberekből áll.

„Nincs más hátra — úgymond a legfőbb Udvari Haditanács — minthogy a Magyar-, Horvát- és Szlavonországból, a Bánságból és Erdélyből a magyar, illetőleg erdélyi gyalogezredek részére toborzott ujoncok közül át kell adni azokat, akik az ezred hadilétszámán felül vannak."

A legfőbb Udvari Haditanács, egyéb szempontokon kívül, úgy látszik azt sem vette figyelembe, hogy a magyar

[6] 19. gy. ezred (tob. ker. Abauj, Gömör, Szepes, Torna és Zemplén megye).

[7] 34. gy. ezred (tob. ker. Fejér, Győr, Komárom, Sopron, Vas és Veszprém megye).

[8] 32. gy. ezred (tob. ker. Borsod, Heves és Pest megye).

főherceg[9] gyalogezredek toborzóparancsnokságainak 100—100

[9] 2. gy. ezred (tob. ker. Moson, Nyitra, Pozsony, Trencsén és Turóc megye).

[10] Hadilev. Gen. Kom. 1796—51—334.

és az erdélyi sorezredek részére nem marad elegendő pótlás, ha elviszik a tartalékot, ami a hadilétszámon felül még mutatkozik.

A rendelet megmondotta, hogy a határőrcsapatok részére szánt pótlást honnan kell venni. A két erdélyi sor gyalogezrednek[11] az erdélyi határőrök zászlóaljaihoz,[12] a Devins- és a Jellachich-[13] ezrednek pedig a bánsági, a szlavon és — ha lehet — a horvát báni, a varasdi és a károlyvárosi, vagyis általában a bánsági, a szlavon és a horvát határőrzászlóaljakhoz kell adni a pótlást. A többi magyar ezrednek olyan legénységet kell átadnia, amely oláhul, horvátul, németül vagy szerbül tud és már annyira ki van képezve, hogy a harctéren azonnal használható.

A legfőbb Haditanács azonban nem akarta magára venni az odiumot azzal, hogy a szóbanforgó pótlások átadásának mikéntjét is megmondja, inkább a magyarországi vezénylőtábornokra bízta tehát, meghagyván neki, hogy találja meg a módját,[14] hogy az egész dolog a politikai hatóságoknak fel ne tűnjék és gyorsan bonyolíttassék le.

Kiemelte a rendelet, hogy az olasz hadszíntéren levő határőrcsapatoknak égetően szükséges a pótlás, mert részint a nyár folyamán a harcokban nagy veszteséget szenvedtek, részint pedig Mantua várában vannak, ahol betegségek és a nélkülözés miatt nagy a fogyatékuk.

Az átadandó legénység részletes elosztásának következőleg kellett történnie: A két károlyvárosi határzászlóaljhoz 800—800, a károlyváros-szluinihez és a varasdihoz pedig 400—400 ember, mindegyik zászlóaljhoz azonkívül 4—4 kiképzett dobos és ugyanannyi síposs[15] volt átadandó. Valamennyi szállítmányt gyorsan, előfogaton kellett a hadszíntérre szállítani.

Ám a megvalósítás gyorsaságának ütemét némileg gátolnia kellett ama követelménynek, hogy a legénység kabátjának hajtókáit előbb még át kellett alakítani új csapattestük színeire, mégpedig azokét, akik a két károlyvárosi zászlóaljhoz kerültek, ibolyaszínre, felerészben sárga, felerészben fehér gombokkal, a szluini zászlóaljhoz átadottakét narancssárgára, végül azokét, akik a varasdi zászlóaljhoz kerültek, rákvörösre. A legfőbb Udvari Haditanács megjegyezte, hogy az utóbbi szín a Devins-ezred skárlátvörös hajtókaszínéhez leginkább

[11] Benyovszky 31. és Splényi 51.

[12] 3 székely és 3 oláh zászlóalj.

[13] 53. gy. ezred (tob. ker. Zala, Kőrös, Pozsega, Szerém, Varasd, Verőce és Zágráb megye).

[14] Hadilev. Gen. Kom. 1796—51—534.

[15] A gyalogcsapatoknak abban az időben nem kürtösei, hanem síposai voltak.

hasonlít; talán könnyíteni akarta ezzel az átalakítások munkáját.

A vezénylőtábornok a legfőbb Udvari Haditanács kívánalmaihoz híven intézkedett:[16]

A Devins-ezred Szegeden működő toborzóparancsnokságának a varasdi határőrzászlóaljhoz szükséges 400 embert a varasd-kőrösi határőrezredhez kellett felavatnia és egy vagy két szállítmányban előfogatokon azonnal Pestre küldenie.

Az Antal főherceg-ezred toborzóparancsnoksága Pécsett 400 embert, a 3. károlyvárosi határőrzászlóalj részére, a szluini határőrezredhez, 200 embert pedig — a másik két károlyvárosi zászlóalj részére — az otočaci határőrezredhez tartozott felavatni.

A Gyulay-ezred pesti, továbbá az Alvintzy-ezred kassai és az Esterházy-ezred székesfehérvári toborzóparancsnoksága részéről 200—200 ember, a két károlyvárosi határőrzászlóalj számára, a liccai határőrezredhez volt áthelyezendő.

A Devins- és az Antal főherceg-ezred toborzóparancsnokságai azonkívül még 4—4 dobost és 4—4 sípost, az említett többi toborzóparancsnokságok pedig 2—2 dobost és ugyanannyi sípost voltak kötelesek adni. A dobosokat és a síposokat a fegyveres szolgálatra kevésbbé alkalmas 5 láb, 2 hüvelyknél (162 cm) alacsonyabb, vagyis mértéken aluli testmagasságú emberek közül lehetett venni.

A vidékről küldött szállítmányoknak Pesten kellett gyülekezniök és minden mozgásnak előfogatokon kellett történnie; az olasz hadszíntérre továbbításuk végett szükséges előfogatok biztosításáról a pesti hadbiztosság gondoskodott.

A vezénylőtábornok meghagyta, hogy ha a toborzóparancsnokságoknál elegendő egyenruha nem volna készletben, akkor az emberek polgári ruhájukban indítandók útba. Mivel azonban a szökésre nagyon kellett ügyelni, minden embert legalább egy egyenruhadarabbal el kellett látni, mert abban nehezebben tűnhetnek el. A hajtókák átcseréléséne Pesten kellett történnie, s azt az óbudai ruházati bizottságnak minden időveszteség nélkül kellett foganatosítania.

A vezénylőtábornok a fenti intézkedéseken kívül jónak látta, hogy a legfőbb Udvari Haditanács figyelmét felhívja[17] a rossz hatásra, amit a magyar ujoncoknak határőrcsapatok feltöltésére való felhasználása a magyar nemzetben kelthet. Feltárta, hogy az átadott embereknek fel fog tűnni egyenruhájuk megváltoztatása, a katonának természetben adott

[16] [17] Hadilev. Gen. Kom. 1796—51—534.

kenyér helyett annak váltságolása,[18] valamint az, hogy szekéren szállítják őket, még pedig nem ahhoz az ezredhez, amelyikhez eredetileg felavatták.

Hangsúlyozta továbbá a vezénylőtábornok, hogy a nemzetben, amely most nagy buzgalommal igyekszik minél több újoncot adni, visszatetszést fog ébreszteni, ha látja, hogy a részéről adott katonák nem magyar ezredhez kerülnek, hanem határőrül viszik őket. Éppen ezért célszerű volna — mondotta a jelentés — ha a határőrzászlóaljakat a harctéren, az ott levő magyar csapatok állományából olyan emberekkel töltenék fel, akik már ki vannak képezve és a megkívánt nyelvet beszélik. Magyarországról — fűzte tovább a vezénylőtábornok — már csak azért is nehéz az ilyen pótlásokat küldeni, mert az embereket nyelvismeretük szerint kell összeválogatni, ami időveszteséggel jár.

Az olaszországi seregnél igen sürgős volt a pótlás. Ugyanazon a napon, amikor az olasz harctér határőrcsapatai részére szánt, imént tárgyalt 1.600 főnyi pótlásra a legfőbb Udvari Haditanács rendelete Budára megjött, ugyancsak a legfőbb Udvari Haditanácsnak másik rendelete[19] is érkezett, amely arról szólt, hogy a rajnamenti sereg határőrcsapatai részére szánt 800 főnyi pótlásból, melyet fentebb már ismertettünk, 400 ember az olasz hadszíntérre, a 3. bánsági határőrzászlóaljhoz küldendő. Sőt valamelyik magyar ezredtől ezenkívül még 2 dobost és 3 sípost is kellett adni az 3. bánsági határőrzászlóalj részére, mert ilyeneket — szólt a rendelet — a határőrvidéken nem lehet előteremteni. A másik 400 ember, a rajnamenti sereghez, szintén sürgősen volt útbaindítandó.

A pótlások és szállítmányok küldésére vonatkozó minden rendelet végén egyébként mind a legfőbb Udvari Haditanács, mind a vezénylőtábornok, sohase mulasztotta el következetesen ismételni, hogy az útbaindítás sürgős.

Az újabb rendeletre a vezénylőtábornok tehát intézkedett,[20] hogy a pesti hadbiztosság a rajnamenti sereg részére szánt pótlásból 400 embert az olaszországi hadszíntérre küldjön. A megmaradt 300 embert, szintén szekéren, a rajnamenti sereghez kellett azonnal útbaindítani, ahová a többi 100 ember Pozsonyból, a Ferdinánd-ezredtől, már elment.

Az olasz hadszíntérre, az 3. bánsági határőrzászlóaljhoz szükséges 2 dobost és 3 sípost akár a fegyveres szolgálatra kevésbbé alkalmas legénységből kellett venni, akár a pesti laktanyákban elhelyezett legénységi családok felserdült gyer-

[18] Kenyér helyett akkor adtak pénzbeli váltságot, ha a katonát más csapattesthez helyezték át és az út odáig több napra, sőt hetekre terjedt. A kincstár ugyanis útközben nem mindig tudott ötnaponként kenyeret természetben adni.

[19] [20] [21] Hadilev. Gen. Kom. 1796—51—535.

mekei közül, vagy a Gyulay-ezred fiúnevelőházának fegyveres szolgálatra alkalmatlan növendékei közül kellett választani, akár pedig a polgári lakosságnál kellett megfelelő suhancokat keresni és katonául felavatni.[21]

A határőrcsapatok részére küldött szállítmányok pontosan útbaindultak és hivatalosan egyelőre senki se szólalt fel a miatt, hogy a magyar ezredek részére gyüjtött ujoncok közül a határőröknek juttatnak. A legfőbb Udvari Haditanács pedig kizárólag a haderő érdekeit tartotta szem előtt és ezentúl sem csinált ebből lelkiismereti kérdést.

A magyar országgyűlés 1796 őszén 50.000 ujoncot ajánlott meg, akiknek sorozása 1797 január elején kezdődött.[22] A legfőbb Udvari Haditanács ezek közül az ujoncok közül 7.000 embert ismét a határőrcsapatok kisegítésére szánt; erre nézve azonban csak bizalmas formában adott utasítást a vezénylőtábornoknak,[23] noha az utóbbi 1796 december végén megismételte[24] azt a korábbi javaslatát, hogy a határőr alakulatok kisegítése inkább a harctéren levő csapatok állományából történjék.

Amitől a vezénylőtábornok tartott, az hamarosan bekövetkezett. A Devins-ezred toborzóparancsnoka, Thay százados, 1797 január 17-én írásban jelentette,[25] hogy Luby Károly, Szatmármegye alispánja, átírt neki, hogy nem enged szatmármegyei ujoncot se idegen szabadcsapathoz, se a határőrökhöz, sőt akár a szomszédos magyar ezredhez se, mert különben Szatmármegye beszűnteti a sorozást és nem engedi felesküdni az ujoncokat.

A toborzóparancsnok, az alispán átiratát mellékelve, útasítást kért a további magatartásra. Jelentette egyúttal, hogy másnap nehány embert Óbudára, a ruházati bizottsághoz küld az ujoncok részére szükséges egyenruha és felszerelés elhozatala végett; ha netán ezentúl a határőrök részére nem kellene ujoncot avatnia, akkor kéri, hogy a ruházati bizottság útasíttassék, hogy ilyen egyenruhát ne is küldjön.

A vezénylőtábornok, a szatmári alispán levelét csatolva, azonnal jelentést[26] küldött a legfőbb Udvari Haditanácsnak. Most újból, immár harmadszor, javasolta, hogy ha a magyar ezredek ujoncai közül a határőrökhöz át kellene adni, akkor ez a hadszíntéren történjék, mert valószínű, hogy a szatmári alispánhoz hasonlóan más megyék is felszólalnak. Azt ugyanis, — szólt a jelentés —, hogy magyar ezredek részére besorozott ujoncokat határőrcsapathoz visznek, ha egyébről nem, hát arról tudja meg a lakosság, hogy az illető határőr-

[22] [23] Hadilev. Gen. Kom. 1797—51—12.
[24] Hadilev. Gen. Kom. 1796—51—610.
[25] [26] Hadilev. Gen. Kom. 1797—51—44.

ezred altisztje az ujoncok átvétele végett a toborzóhelyen megjelenik, továbbá, hogy ennek az ujoncszállítmánynak részére előfogatokat kell adni.

A legfőbb Udvari Haditanácshoz intézett jelentéssel egyidejűleg a Devins-ezred toborzóparancsnoksága is kapott kengyelfutóval továbbított rendeletet,[27] hogy ha Szatmármegye a határőrök részére nem akar ujoncot adni, akkor a szatmármegyei összes ujoncok a Devins-ezredhez, illetőleg a szekerészethez avatandók fel. Tudatta egyúttal a vezénylőtábornok, hogy az óbudai ruházati bizottságot útasította, hogy csakis Devins-ezredbeli és szekerész egyenruhát küldjön.

A toborzóparancsnok nem értette világosan, vajjon csakis a szatmári ujoncok közül, avagy a toborzókerület többi megyéinek ujoncai közül sem szabad a határőrökhöz felavatni. Intézkedést kért tehát[28] úgy ebben, valamint abban a kérdésben is, hogy míg az először kiadott rendelet szerint három különböző határőrzászlóalj részére 1200 ujoncot kell soroznia, addig a pár nap mulva kiadott másik rendelet másik két határőrzászlóaljat említ, s az ezek részére sorozandó ujoncok számát 1700-ban állapítja meg. Felemlítette továbbá, hogy az első rendelet szerint a délvidéki megyékben sorozandó ujoncok, akik egyébként oláhok, a nem oláh nyelvű szluini határőrzászlóaljhoz vannak szánva.

A vezénylőtábornok azt felelte,[29] hogy Szatmármegye állásfoglalása egyelőre figyelembe veendő, az alispánt rövidesen úgyis jobb belátásra bírják. Az ujoncokat egyelőre a saját (Devins) ezredhez kell avatni, mert ott sürgős és nagyarányú pótlásra van szükség. Meghagyta a rendelet, hogy a toborzóhelyen összegyüjtött ama más megyebeli ujoncokat, akik a határőrök részére vannak szánva, gyorsan továbbítani kell. A határőrök részére egyébként nemcsak a főtoborzóhelyeken, vagyis Debrecenben és Nagyváradon, hanem az ezred fióktoborzóhelyein — Temesváron és Aradon — is kell gyüjteni ujoncot. Éppen ezért az említett fióktoborzóparancsnokságok útasítandók, hogy határőregyenruha-szükségletüket az óbudai ruházati bizottsággal időről-időre tudassák, hogy idejében ki tudja szállítani.

A legfőbb Udvari Haditanács a szatmári esetből kifolyólag a bécsi magyar udvari kancelláriához fordult[30] és hangoztatta, hogy a magyar rendek az 50.000 ujoncot általában a háború céljaira ajánlották meg, de nem kötötték ki, hogy miféle csapathoz kell beosztani. Mivel a magyar gyalog-

[27] [28] [29] Hadilev. Gen. Kom. 1797—51—72.
[30] Hadilev. Gen. Kom. 1797—51—58.

ezredek létszáma majdnem teljes,[31] a legfőbb Udvari Haditanács célszerűnek látta, hogy a megajánlott ujoncokat a szabadcsapatok és a határőrcsapatok feltöltésére is fordítsa. A határőrvidékek ugyanis a háború céljaira már nagyon sok embert adtak, minek folytán népességük annyira megfogyatkozott, hogy a határszolgálatot és a belső szolgálatot már alig tudják ellátni.

A szatmári alispán magatartása — mondotta az átirat — igen veszélyes, már csak azért is, mert ha más megyék is ugyanezt teszik, az a háború kimenetelére nagyon végzetes lehet. A legfőbb Udvari Haditanács mindig tekintettel volt a magyar ezredekre, a magyar rendek pedig az országot fenyegető veszedelmet akarják elhárítani azzal, hogy az ujoncokat megajánlották. A megyék és városok által adott ujoncokat a háború után amúgy is elbocsátják és különben is a határőrcsapatok kiegészítésére ezeknek az ujoncoknak most csak csekély részét veszik igénybe.

Kérte végül a legfőbb Udvari Haditanács, hogy a szatmári esetből keletkezett ügy a politikai hatóságokkal rendeztessék, nehogy az ujoncozás akadályokba ütközzék. Fontos dologról van szó — hangoztatta —, mert a hadműveletek nemsokára megkezdődnek. A szóbanforgó ügyben kiadott intézkedésekről értesítést kért, hogy a magyarországi vezénylőtábornokot tájékoztatni tudja.

A magyar Udvari Kancelláriához intézett átirat másolatát a magyarországi vezénylőtábornok is megkapta, mégpedig a következő rendelkezéssel:[32] A határőrökhöz és a szabadcsapatokhoz adandó ujoncokat nem közvetlenül azután kell ezekhez a csapatokhoz beosztani, amikor a polgári hatóságoktól átveszik, hanem a területileg illetékes magyar gyalogezredhez kell felavatni és csak azután kell onnan áthelyezni. Ennek eddig is így kellett és ezután is így kell történnie.[33] Az átadottak ruházatának hajtókái még Magyarországon kicserélendők az illető határőrezred színére, mert fontos okok kívánják.[34] A vezénylőtábornok a Helytartótanácsnál is szorgalmazza, hogy a polgári hatóságoknak a szatmári alispán eljárásához hasonló esetleges magatartása ne akadályozza a sorozást.

Mielőtt az események ismertetésében tovább mennénk,

[31] Ez az állítás ellenkezik a magyarországi vezénylőtábornoknak éppen az előbb említett ama megállapításával, hogy pl. a Devins-ezrednél sürgős és nagyarányú pótlásra van szükség.

[32] Hadilev. Gen. Kom. 1797—51—58.

[33] A Haditanács vagy nem volt tájékozva, vagy tudatosan tévedett, mert a határőrökhöz átadandó ujoncokat, az idevágó rendeletek értelmében, eddig közvetlenül az illető határőrezredhez kellett felavatni.

[34] A Haditanács nem mondotta meg, hogy melyek a fontos okok.

a szatmári eset megvilágítása végett rá kell térnünk az okokra, amelyek azt előidézték.

Szatmármegye alispánjának tiltakozását közjogi tekintetben meg lehetett érteni és indokoltnak is látszott. A Magyar Szent Korona országainak déli egész területén végighúzódó határőrvidék, a maga különleges törvényei, de különösen a lakosság katonai szolgálati kötelezettsége tekintetében, szinte állam volt az államban, valóságos katonaország, amely a közigazgatástól kezdve egészen a közoktatásig, vagy a földművelésig, minden, még a legkisebb vonatkozásban vagy részletben is, katonai vezetés alatt állott. A határőrvidék nem megyékre, hanem ezredekre oszlott és éppen úgy járások helyett századai voltak. A határőrvidéknek nem volt törvényhozása, hanem a bécsi legfőbb Udvari Haditanács rendeletei alapján kormányozták.

A határőrvidék egész lakossága, tekintetnélkül korra és nemre, katonai fegyelem alatt állott és 17—60 éves férfinépe állandóan katonaköteles volt. A határőrt mind a határszolgálatra és a belsőszolgálatra, mind pedig a határokon belül vagy kívül viselt háborúra bármikor igénybe lehetett venni; ennek fejében házat és földet kapott haszonélvezetre, azonkívül még egyéb előnyökben is részesült.

A különleges helyzet és az ebből eredő kötelességek és kiváltságok alapján a határőrvidékre ennélfogva az a feladat hárult, hogy a maga külön csapatait kellő létszámban kiállítsa és fenntartsa. Ha tehát valamelyik csapatkötéleknek fenntartására már nem volt elegendő ember, akkor azt a köteléket tulajdonképen vagy fel kellett volna osztani, vagy másik kötelékbe beolvasztani. Határőrcsapatban csak határőrnek lehetett helye, így oda olyan embereket, akik nem a határőrvidéken voltak illetékesek, igazság szerint bekényszeríteni nem lehetett.

A magyar alkotmány szerint Magyarországnak csakis a sorkatonaság magyar ezredei részére kellett ujoncot adnia, a határőrezredek ujoncszükségletét azonban — miként az elmondottaktól következik — magának a határőrvidéknek kellett fedeznie. A magyar megyék részéről adott ujoncokat tehát, a törvény szerint, nem lehetett egyszerűen határőrré áttenni, már csak azért sem, mert hiszen szolgálatuk fejében nem részesültek azokban az előnyökben, amelyeket az igazi határőrök élveztek.

Ez volna az érem egyik oldala.

A legfőbb Udvari Haditanács szempontjából viszont egyedül az volt fontos, hogy a haderő minél erősebb legyen és így a háborút eredményesen lehessen viselni. Az ő szempontjából tehát egészen mindegy volt, hogy a katonául vitt

egyén a haderőnek melyik csapatkötelékében harcol. A magyar megyéknek a határőrcsapatokhoz átadott ujoncait különben is csak a háború végéig tartották katonai szolgálatban, mégpedig a harctéren, ahol úgy ők, mint az igazi határőrök teljesen egyenlő terhet viseltek. A határőrökre a határőrvidéken háramló kötelességek tehát nem terhelték az átadott magyar ujoncokat.

Kétségtelen, hogy alkotmányos tekintetben még ezzel az indokolással sem volt egészen törvényszerű, hogy a magyar ujoncokat a határőrcsapatok megfogyatkozott létszámának feltöltésére használják fel.

Nem is a gyakorlatiasság tekintetében, hanem csakis közjogi, vagyis a jelen esetben eszmei tekintetben merült fel a szatmármegyei alispán kifogása, ami nem is volt baj, mert a legfőbb Udvari Haditanácsnak be kellett látnia, hogy Magyarország mégsem az a tartomány, amely minden önkény előtt szó nélkül meghajlik. Ez pedig különösen fontos volt az adott esetben, amikor a magyar rendek a háború céljaira nagy áldozatot hoztak, vagyis a már említett 50.000 ujoncon kívül még 10.000 lovat, 20.000 ökröt, 2,400.000 mérő gabonát és 3,760.000 mérő zabot is ajánlottak meg.[35]

Vegyük fel ismét az események fonalát.

Körülbelül abban az időpontban, amikor a szatmári alispán tiltakozása a felsőbb helyek fent ismertetett iratváltását eredményezte, a legfőbb Udvari Haditanács a károlyváros-varasdi határőrvidék vezénylőtábornokának rendeletet[36] küldött, amelyben értesítette, hogy a magyarországi vezénylőtábornok jelentése szerint, az 1. és 2. károlyvárosi határőrzászlóalj részére 400, a 6. károlyvárosihoz 200, a 3. varasdihoz pedig 800 ujonc rendelkezésre áll. Ezeket az ujoncokat minél előbb Zágrábba és Károlyvárosba kellett elhozatni, ott századokba osztani, felszerelni, a szükséges tiszteket és altiszteket a határőrcsapatoktól hozzájuk beosztani, a kiképzést, különösen a lövészetben, azonnal megkezdeni és igyekezni, hogy az ujoncok minél előbb a harctérre küldhetők legyenek. A menetkészség elérése után a három károlyvárosi zászlóalj részére szánt ujoncokat Fiuméba, a többit pedig Triestbe kellett küldeni, ahol a kiképzést folytatták.

A magyarországi vezénylőtábornok február 19-én a legfőbb Udvari Haditanács újabb rendeletét[37] vette, amelyben az állt, hogy a határőrcsapatokhoz már eddig kiutalt ujoncokon kívül adni kell még a németbánsági határőrzászlóalj

[35] Hadilev. Gen. Kom. 1797—51—12.
[36] Hadilev. Gen. Kom. 1797—51—76.
[37] [38] Hadilev. Gen. Kom. 1797—51—109.

részére 225, az 1. károlyvárosi részére 571, a 2. károlyvárosi részére 613, az 1. horvát báni zászlóalj részére 473, a varasdbáni zászlóalj részére pedig 330, összesen tehát 2212 ujoncot. A szállítmányokat a lehető leggyorsabban Innsbruckba kellett küldeni.

A vezénylőtábornok ezek alapján elrendelte, hogy a Devins-ezred toborzóparancsnoksága a németbánsági és az 1. horvát báni zászlóalj részére Temesváron és a Bánátban 698 ujoncot soroztasson, a Jellachich-ezred toborzóparancsnoksága a két károlyvárosi zászlóalj számára 1.184 embert a horvát megyékből adjon, az Antal főherceg-ezred toborzóparancsnoksága pedig Pécsett és környékén 330 ujoncot válasszon ki a varasd-báni zászlóalj részére.

Mind a három toborzóparancsnokságnak olyan embereket kellett kiválasztani, akik nyelvre, szokásokra és faji tekintetben a valódi határőrökkel egyeznek. A vezénylőtábornok hangsúlyozta, hogy most nem kell figyelemmel lenni arra a körülményre, hogy a hivatalos ujoncszállításnak a saját ezred részére kell szolgálnia; a magyar ezredek fogyatékait más megyékből olyan ujoncokkal fogják pótolni, akik nem olyan vidékről valók, hogy a határőrcsapatokhoz lehetne adni őket, hanem magyar születésűek, tehát egyéni tulajdonságaiknál fogva magyar ezredbe illenek.

Az ujoncokat közvetlenül az említett határőrzászlóaljakhoz kellett avatni, noha a legfőbb Haditanács — a szatmári esetből kifolyólag — alig pár nap előtt azt rendelte el, hogy a határőrökhöz szánt ujoncok a területileg illetékes magyar gyalogezredhez avatandók, és csak azután kell őket onnan a határőrcsapatokhoz áthelyezni.

A vezénylőtábornok ezekről az intézkedésekről egyidejűleg értesítette mind a német bánsági, mind a károlyvárosi határőrvidék vezénylőtábornokát és felhívta figyelmüket, hogy úgy a most, valamint az eddig átadott ama ujoncok, akiket a határőrcsapatok az országgyűlés által megajánlott 50.000 ujoncból kaptak, a háború után elbocsátandók, mert besorozásuk ezzel a kötelezettséggel történt.[38]

A szatmármegyei alispán által felkavart ügy elég hamar, 1797 február közepén, elintéződött. A legfőbb Udvari Haditanács február 22-én a magyarországi vezénylőtábornok részére rendeletet[39] küldött, amely a magyar Udvari Kamarának ebben az ügyben a legfőbb Udvari Haditanácshoz intézett válaszát másolatban tartalmazta. Ennek a válasznak értelmében, az országgyűlés által megajánlott 50.000 ujoncból a határőrcsapatok részére is kellett adni.

A legfőbb Udvari Haditanács meghagyta a vezénylő-

[39] [40] [41] Hadilev. Gen. Kom. 1797—51—93.

tábornoknak, hogy érintkezzék a helytartóval, aki útasítást kapott, hogy ha valamelyik megye a határőrök részére önmagától nem akarna ujoncot adni, akkor egyszerűen parancsoljon rá.

A rendelet felhívta a vezénylőtábornok figyelmét, hogy az Udvari Kancellária által a helytartó tanácshoz intézett, másolatban közölt útasítás csak tájékozásul szolgáljon, de nem kell nyilvánosságra hozni. Az útasításnak különösen azt a mondatát nem kell még illetékes helyen sem említeni, amelyik azt mondja, hogy a határőrök magyar katonáknak tekintendők. Ennek ugyanis — szólt a rendelet — súlyos következményei lehetnének és e miatt a legfőbb Udvari Haditanács sem jelentheti ki hivatalosan.[40]

A Devins-ezred toborzóparancsnoka, közvetlenül a legfőbb Haditanácstól, szintén kapott rendeletet, mely szerint Luby Károly szatmármegyei alispánt értesítse, hogy ujoncot a határőrök részére is kell adni, mert az 1792. évi országgyűlés által hozott III. törvénycikk kimondja, hogy a határőröknek magyar törzstisztjei legyenek, tehát így a határőrcsapat is magyar katonaság.[41]

Figyelemreméltó, hogy a legfőbb Udvari Haditanács vonakodott hivatalosan kijelenteni, hogy a Magyar Szent Korona országainak területéhez tartozó határőrvidékek részéről kiállított haderő, vagyis a határőrezredek, magyar katonaságnak tekintendők. Viszont a Devins-ezred toborzóparancsnokához intézett rendeletben a Haditanács, sovány indokolással ugyan, de mégis kimondotta ezt.

A legfőbb Udvari Haditanács bizonyára attól tartott, hogy a székelyek kivételével a többi határőrök felzúdulnak e miatt, hiszen ők, mint a császári hatalom feltétlen hívei, kizárólag császárinak tartották magukat, s ezt büszkén hangoztatták. Magyarországon viszont az idegen nemzetiségű határőröket soha senki se számította a magyar katonák közé, hanem inkább belső ellenségnek tekintették, akiket a császári hatalom, ha arra szüksége volt, a magyar nemzet ellen mindíg felhasználhatott és fel is használt.

A magyar gyalogezredek toborzóparancsnokságai, a felsőbb parancshoz híven, tehát a határőrcsapatok részére is soroztak. A Magyarországról átadott ilyen ujoncok száma, beleértve azokat is, akiket az 1796. év utolsó hónapjaiban, vagyis az országgyűlés által a magyar csapatok részére megajánlott 50.000 ujonc sorozása előtt, a határőrcsapatoknak már átadtak, az 1797 március 15-ig felterjesztett sorozási kimutatások[42] szerint a következő volt:

[42] Hadilev. Gen. Kom. 1797—51—126, 147, 167, 154.

Melyik határőrvidék csapataihoz	2	19	32	33	34[43][44]	37	52	53	Összesen
		magyar gyalogezred				részéről			
Károlyvárosi	—	400	200	184	271	352	1630	909	3946
Varasdi	262	26	—	—	234	400	422	—	1344
Szlavon	1182	—	—	—	—	—	200	—	1382
Horvát bánsági	—	—	—	—	277	—	—	—	277
Német-román báns.	100	200	100	—	100	200	392	—	1092
Összesen:	1544	626	300	184	882	952	2644	909	8041

Egyes határőrzászlóaljakhoz nemcsak olyan ujoncok kerültek, akik valamely szláv nyelven beszéltek, hanem akár elegendő ilyen híjján, akár talán felületességből, olyanokat is küldtek, akik csak magyarul tudtak. A legfőbb Udvari Haditanács, a magyarországi vezénylőtábornok javaslatára, 1797 májusában elrendelte,[45] hogy mivel a határőrcsapatokhoz csakis olyan ujonc adható át, aki horvátul vagy szerbül tud, a már átadottak közül azokat, akik csak magyarul beszélnek, magyar ezredekhez kell áthelyezni. Ezeket Pestre kellett küldeni, ahonnan az Esterházy-gyalogezred toborzóparancsnokságának adták át őket az Esterházy-ezred részére.

Az első koaliciós francia háború alatt tehát kereken 8.000 magyar katona harcolt határőrcsapatok kötelékében. Ebből a 8.000 magyar katonából, ha mindjárt csak a háború tartamára is, legalább két magyar gyalogezredet lehetett volna szervezni és pótlással fenntartani. Nagyon valószínű, hogy a határőrök közé vegyített magyar ujoncok közül többen kitűntek vitézségükkel, amit azután a határőrcsapatok javára könyveltek el, mi által a magyar katonák dicsősége lett szegényebb.

vitéz Berkó István

[43] Sztáray-gyalogezred (tob. ker. Árva, Bars, Esztergom, Hont, Liptó, Nógrád és Zólyom megye).

[44] A Nádasdy 39. gyalogezred (tob. ker. Bereg, Mármaros, Sáros, Ugyocsa és Ung megye) a 42. sorszám alatt említett okmányok szerint nem adott ujoncot a határőrcsapatoknak. A két erdélyi gyalogezred (31. és 51) az erdélyi határőrvidék 2 székely és 2 oláh határőrgyalogezredét volt köteles ujoncokkal kisegíteni; Erdély különállása folytán azonban ezek az ujoncok nem számíthatók a Magyarország részéről adott határőrujoncok közé.

[45] Hadilev. Gen. Kom. 1797—51—220.

Békés László jelentése a vilnai vajdának az 1594. évi magyar-török harcokról.

Általánosan ismeretes, hogy Békés Gáspár vetélytársa volt Báthory Istvánnak az erdélyi trón elnyerésében s hogy Báthory a Kerelő-Szent-Pálnál vívott ütközetben megverte Békést, aki kénytelen volt elbújdosni.

Azt azonban már kevesen tudják, hogy midőn Báthory Istvánt lengyel királlyá választották, Békés kibékült vele és felajánlotta neki szolgálatait, amit Báthory nagylelkűen el is fogadott.

Békés leghűebb embere lett Báthorynak és rendkívül nagy szolgálatokat tett neki Lengyelországban. Így részt vett 1577-ben a Danzig elleni hadjáratban, melyet Báthory kénytelen volt e város ellen vezetni, mert az nem akarta őt elismerni királynak. Ezenkívül Békés Báthory első orosz hadjáratában is küzdött, melyet Báthory Rettenetes Iván ellen vezetett 1579-ben. E hadjáratában Polock várát vette ostrom alá István király és azt be is vette. Békés e hadjáratban a magyar csapatok vezére volt és igen vitézül küzdött, de a hadjárat fáradalmai következtében megbetegedett és 1579 november 7-én meghalt Grodnóban, honnan Báthory Vilnába vitette holttestét s ott a város mellett egy magas dombon temettette el, mely dombot a mai napig Békés-hegyének („Góra Bekieszowa") neveznek.

Azonban nemcsak Békés Gáspár, hanem annak öccse, *Gábor* is Báthory szolgálatában állott és részt vett annak mind a három orosz hadjáratában s az utolsóban, 1581-ben Pszkov várának ostrománál hősi halált halt.

Békés Gáspár családja továbbra is Lengyelországban maradt és élvezte Báthory támogatását, aki saját költségén neveltette annak fiát Lászlót és Gábort a vilnai és pultuski jezsuitáknál, ott, ahol unokaöccse, Báthory András, a későbbi bíbornok és erdélyi fejedelem is nevelkedett.

Békés Gáspár fiai közül *László* kivált vitézségével és ő vette át atyjának és nagybátyjának szerepét, mert több hadjáratban vett részt és tűntette ki magát. László ugyanis résztvett 1588-ban a *lyczynai* ütközetben Habsburg Miksa főherceggel szemben, aki a lengyel trónra törekedett. Békés László Zamoyski János kancellár oldalán küzdött nagyon vitézül és bár nyakán és kezén megsebesült, nem hagyta el a harcteret. A Békés család katonai érdemeit azonban nemcsak Báthory hálálta meg, hanem a lengyel nemzet is, amennyiben a lengyel országgyűlés 1593-ban Békés Lászlónak és Gábornak lengyel és litván indigenátust adott, atyjuknak Gáspárnak és nagybátyjuknak Gábornak érdemeire való tekintettel.

1594-ben Békés László Magyarországba ment és Pozsony vidékén részt vett a török elleni hadjáratban. Midőn Békés László visszatért Lengyelországba, Zamoyski kancellár arra törekedett, hogy a moldvaiak őt a bitorló Mihály vajda helyébe válasszák

meg vajdának, de azok nem akarták őt elfogadni, mint nem görögkeleti vallású embert. Békés László azután részt vett 1600-ban Zamoyski Jánosnak Mihály vajda elleni hadjáratában, melyben ez utóbbi vereséget szenvedett.

Visszatérve innen, részt vett III. Zsigmond lengyel király svéd hadjáratában és érdemei jutalmául sztarosztaságokat kapott a Litvániához tartozó Livoniában. Látjuk ezekből, hogy az egész Békés család, de főkép László, mily kiváló katonai szerepet vitt Lengyelországban. Nemcsak Lengyelországban küzdött, de Magyarországon, Svédországban és Moldvában is hadakozott. Említettük, hogy részt vett az 1594-ik évi nyugatmagyarországi török-magyar harcokban is.

Ezekről a harcokról fennmaradt két jelentés, melyet Békés László Radziwill Kristóf herceg vilnai vajdának küldött. Az egyik levél 1594 szeptember 4-ikén kelt a Nagidur (sic) melletti táborból, a másik — az előbbinek folytatása — Pozsonyból kelt 1594 szeptember 14-ikén, tehát tíz nappal később. E leveleket Radziwill herceg szolgája — Wnuczek — vitte el urának.[1]

Úgy látszik, hogy Békés László több jelentést küldött Radziwill hercegnek, melyek azonban vagy nem jutottak el hozzá, vagy pedig később elvesztek. A levelekből az tűnik ki, hogy Békés László egy lengyel csapattal vett részt ezekben a harcokban s e csapatot — úgy látszik — Radziwill herceg küldte. E levelek lengyelül vannak írva, de hibásan; mondatszerkezetük zavaros, nehézkes, az írásjelek is hibásan vannak alkalmazva. E leveleken látszik a Litvániában használatos fehérorosz nyelv hatása. Látszik az is, hogy írójuk jobban forgatta a kardot, mint a tollat.[2]

E jelentések érdekes és jellemző adatokat szolgáltatnak a hosszú török háború (1593—1606) történetéhez, azért érdemesnek tartottam azokat magyar fordításban adni. Ezek a levelek az orosz „Archeograficseszkij Zbornik" című oklevélgyűjtemény VII. kötetében jelentek meg[1] s a Radziwill hercegek nieswiezi levéltárának anyagából vannak közölve.

Szövegük a következőképen hangzik:

„Kegyelmes és hozzám oly kegyes Wilnói Vajda Uram!

Rendületlenül biztosítom hercegségedet, az én Kegyelmes Uramat, engedelmes szolgálatkészségemről. Mivel Hercegséged szolgája Wnuczek kénytelen sürgős dolgainak elintézése céljából innen Lengyelországba menni, ezért írásomban Hercegséged, az én kegyes Uram egészsége iránt bátorkodom érdeklődni és óhajtom, hogy mielőbb magam is láthassam. Szeretnék időről-időre Hercegségednek írni, de nagyon nehéz itt futárt kapni. Most különben úgy sem történt semmi különösebb, legfeljebb az, hogy a közelmultban többezer tatár átkelt a folyón a mi táborunkba, de a

[1] A Nagidur helynév el van ferdítve, de nem tudtam megállapítani, hogy milyen helynévnek felel meg.

[2] A levelek fordításánál igyekeztem megtartani az eredeti szöveg mondatainak szerkezetét dacára nehézkességüknek.

[1] **Археографическій Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси. Томъ седьмой, Вилбна, 1870.** (Archeograficseszkij Zbornik dokumentov otnoszjascsichszja k isztorii Szievero-Zapadnoj Ruszi, Vilna, 1870) VII. köt. 60—64. l.

mieink ellentállottak nekik és sokan közülük a vízbe fúltak. Én magam abban az időben Pozsonyban voltam, de az én csapatom összes embereimmel együtt harcban volt: Isten kegyelméből senkinek sem történt semmi baja, kivéve egy ifjút, akinek a lábát puskalövés érte. Azután nagy harcok voltak, melyekben Isten segítségével mindíg sikereket arattunk.

A mult héten tízezer gyalogost küldtek a török sáncokra, lovasainkból pedig kétezernégyszáz és néhányat küldtek a gyalogság segítségére; ugyanakkor gyalogságunk megrohanta a sáncokat, de a harchoz nem szokott népség zsákmányolni kezdett, mire a török lovasság visszavetette. Ezekre viszont száz lovasunk vetette reá magát, bár a törökök száma több mint tízezer volt. Dacára ennek, a mieink eleinte visszavetették őket. Azután hátráltak egészen a kopjásokig, akiknek száma Nádasdy[1] úrral együtt nem volt több másfélszáznál s akikkel én is ott voltam néhány szolgámmal együtt, a többiek pedig a zászlókkal tartalékban állottak. Amint azonban bennünket megláttak, mindjárt megtámadtak, de nem sokáig kedvezett nekik a szerencse, mert kénytelenek voltak meghátrálni és akkor sok brokátba és atlaszba öltözött török esett el. Azután ismét néhányszor támadtak, úgy hogy reggeltől az esti órákig mindnyájan harcoltunk velük a török ágyúk szűntelen tüzelése közben és azok olyan jól működtek, hogy egyetlen egyszer sem tüzeltek hiába. Pálffy[2] fővezér úr a lábán sebesült meg lőfegyvertől és hasonlókép sok más derék ember. Engem az Úristen megvédett és lovammal együtt egészségesen visszatértem táborunkba, bár könnyen eleshettünk volna az első sorokban, mert Nádasdy úr ő nagysága megparancsolta, hogy vele együtt tartsunk az előcsapatokkal ahonnan nehéz volt még pihenés céljából is hátrábbmenni. Ezen ütközetben Czechowski kezét keresztüllőtték, de nem fog meghalni; az én magyar csatlósomat egy ágyúlövés megölte, majdnem kettészakítva őt. Bujwid alól pedig kilőtték a lovat; általában akit az Úristen abban a harcban úgy megóvott, hogy lovával épségben kikerült, az jól szolgált az Úrnak. Wnuczek úr, hercegséged szolgája majd mindenről be fog tudni számolni.

Bár kezünkben volt a szerencse, mégsem tudtuk az Úr adományát kihasználni, mert az összes törökök és tatárok ezen reggel portyázásra indultak; Sinai basa[3] annyira megijedt, hogy már a táborból menekülni készült az esetre, ha szétszórtuk volna azokat, kikkel harcoltunk. Könnyen ment volna az, de féltünk a cselvetéstől, mert kevesen mentünk ki a táborból, főleg a lovasok közül. Napról-napra mind több ember csatlakozik hozzánk. Ferdinánd fia, az Őrgróf tegnap udvarával együtt megérkezett. Emberei, kiknek száma állítólag hétezer, minden órában megérkezhetnek. Reménységem van az Úrban, hogy az a pogány soha többé nem tér vissza; volna miben, — kegyelmes hercegem — mártogatni kezünket,[4] mert mind kicsinek, mind nagynak gazdag felszerelése van. Sinai basa fiát Begler béget „masul"-lá tette, mert

[1] Nádasdy Ferenc.
[2] Pálffy Miklós.
[3] Szinán basa, nagyvezér.
[4] Meghagytam az eredeti kifejezést, mert jellemző.

a sáncokról elsőnek szaladt meg[1] s ha a basa nem tette volna meg ezt, maguk a janicsárok vagdosták volna össze. Abban az időben két béget ütöttek agyon és húsz zászlót zsákmányoltak, melyek közül az egyik kétoldalas, vörös, az egész arany betűkkel kifestve, nagyon szép és abban állítólag az összes bégek és foglyok megegyeznek, hogy ez a zászló az anatóliai basáé volt, melyet Szulejmán szultán sajátkezűleg adott neki Sziget ostroma előtt; azt mondják, hogy a basa sokkal jobban sajnálja ezt a zászlót, mint a megvert bégeket és a lovasságot, bár azok közül is derék emberek pusztultak el. Az ezüstöt, a ruhákat és az összes gazdagságot, melyek a sáncokban voltak, a mieink elvitték, mert abból nagyon sok volt ott; mindezeket a zászlókat több díszes karddal egyetemben a főhercegnek[2] adtuk. Azt is közlöm, hogy a tegnapi napon a prekopi cár[3] levelet küldött egy parasztttal a főhercegnek,[4] Pálffy úrnak és Ugnath úrnak[5] sajnálkozását fejezve ki, hogy a magyar földet pusztítják s a mellett felajánlotta, hogy ha jól megjutalmaznák, békét közvetítene a keresztény császár és a török császár között. Erre még nem adtak neki választ és állítólag nem is adnak. Ami új dolog adódik, azt majd hercegségednek jelenteni fogom. A törökök éjjel-nappal nagy sietséggel emelnek egy halmot, mellyel be akarják tömni az árkot, de munkájuk hiábavaló lesz. Alázatosan kérem hercegségedet, hogy maradjon továbbra is az én kegyes uram és ha szolgáim az én ügyeimben hercegségedhez fordulnának, azt hálásan meg fogom szolgálni hercegségednek. Ezzel újból a legalázatosabban hercegséged kegyeibe ajánlom saját magamat és szolgálataimat. Kelt a Nagidur (sic) melletti táborban szeptember 7-ikén, az Úrnak 1594-ik esztendejében. Miután megírtam hercegségednek ezen levelet (tekintve azt, hogy Wnuczek úr még néhány napig itt tartózkodik), alkalmam volt rövid idő mulva a szerencse változását látni, mert hamarosan fordulat állott be. Úgy éjfél felé, ante diem decolationis S. Joannis,[6] Sinai basa egész erejével a Duna partja felé tört, ott ahol két héttel ezelőtt a tatárok akartak átkelni és ahol — mint fent írtam — ötezer közülük elpusztult. Hajnalhasadás előtt kaptuk e hírt. Erre az olaszok, németek és magyarok rögtön harcba indultak. A janicsárok, kiknek készenlétben voltak csajkáik és hídjuk, kora reggel hozzáfogtak az átkeléshez és a hídveréshez, de a mieink azokat a janicsárokat, akiknek eleinte sikerült átúszniok, vízbefullasztották. Ekkor hozták nekünk hírül, hogy úgy egy mérfölddel lejebb a janicsárok nagy tömege van átkelőben és velük együtt a tatárok is; rögtön huszárokat, lovasokat és gyalogosokat küldtek ellenök és Zrinyi úr[7] megparancsolta nekem, hogy én is velük menjek; nem messze lévén tőlük, harmincöt huszárt vettem magamhoz segítségül különböző szakaszokból, akikkel a janicsárokhoz közeledtem;

[1] Mazul (ejtsd: mazúl) arab szó, annyi mint „elcsapott."
[2] Mátyás főherceg.
[3] Úgy látszik, hogy a krimi tatár kánt érti alatta.
[4] Mátyás főherceg.
[5] Báró Ungnad von Weissenwolf und Sonneg Dávid, 1584-től 1599-ig az Udvari Haditanács elnöke.
[6] Augusztus 28.
[7] Zrinyi György, a szigetvári hős fia.

még elég messze voltunk tőlük, mikor tüzelni kezdtek reánk; mintegy tizenöt zászlós csapat már keresztüljutott; tekintettel arra, hogy a füst a szemükbe ment, a többi lovassal együtt egyenesen reájuk rohantam; amikor már közel éreztek bennünket és csak egy kis mocsár volt közöttünk, zavar keletkezett csapataikban és amikor már a bőrükön is megéreztek bennünket és reájöttek, hogy segítséget kapunk, megfordultak és szégyenteljesen futni kezdtek; én meglátva egy gazdagon öltözött törököt, utána eredtem és már majdnem elértem, midőn lovam velem együtt gyalázatosan elbukott és lovasaink miatt majdnem nyakamat szegtem, mert az egész csapatunk rajtam keresztülment, úgy hogy a földről nem tudtam feltápászkodni, sőt többször töröknek gondolva reám lőttek; végül azonban néhány legényem, mellettem elmenve, megismerte hangomat és egy más lóval tért vissza hozzám, de azt is, mely velem elbukott, egy magyar elfogta; bár nagyon össze voltam taposva, az ijedtség erőt adott nekem és felültem az első lóra. A janicsárok közül egy sem menekült meg: egyeseket összeszabdaltak, mások vízbe fulladtak és összes zászlóik a mi kezeinkbe jutottak. Ezekben a harcokban Komparski nagyon derék embernek bizonyult, bár más harci szükségekben is jól viselkedett: a janicsár zászlósnak lovával nekiugrott, megölte s zászlaját elvitte, de elvesztette lovát, megsebesült. Hercegséged szolgái jól megállták helyüket mindezekben a harci szükségekben és ezekben a harcokban is, nem tudom, volt-e olyan, aki lovastul jött volna vissza: egyeseké ágyútól, a másoké puskától esett el; ugyanis a Duna másik partján nagyon sok ágyú volt; és aki maga nem volt ott, nem is hinné el azt, mert a Duna partja egy jó mérföld hosszúságban tele volt velük, s azokból oly sűrűn lőttek, mint a gyalogság szokott lőni a puskákból; ezektől oly sok derék ember halt meg úgy a magyarok, mint az olaszok és németek közül, a lovakból pedig még tízszerte több. Míg ezekkel a janicsárokkal harcoltunk, azalatt Sinai basa megparancsolta, hogy ott, ahol Zrinyi úr a Dunát védő sáncainknál volt, úgy a lovasság, mint a gyalogság nagy erővel keljenek át, mire egyesek a hídon, mások bőrkocsikban, ismét mások a tevéket megfogva, vagy lovakon keltek át; ezek kivágva csekélyszámú gyalogságunkat, elfoglalták a sáncokat. Erre mi mindnyájan Zrinyi úrral együtt és a hercegekkel megtámadtuk a sáncokat, és bár rengeteg török esett el, nem tudtunk velük szemben semmit sem elérni, mert előttünk árkok és mély folyóágak voltak, úgyhogy feléjük közeledve a mieink közül sokan vízbe fúltak; az ágyúk kegyetlen tüzelése viszont elvette lovasaink bátorságát, akikben pedig minden bizalmunk volt. Eközben reánk esteledett és a mieink közül e két ostromban nagyon sokan elestek: két olasz herceg lövést kapott; egyikük bizonyára meghal. Másnap, pénteken, napkeltekor megint a harctérre mentünk, de ezen éjjel már tizenötezer török és tatár kelt át a folyón; mi nemcsak védekezhettünk volna ellenük, de még ha háromszorta annyian is lettek volna, felvettük volna a harcot velük. De az Isten úgy elvette a lovasok bátorságát, hogy csak a puskára gondolva, a sátrakat nagy lármával széjjelszedték, a dunai hídra siettek, a tábort felgyujtották, a magyarokat pedig magukra hagyták. Amidőn a törökök ezt látták, néhány ezren vágtatva utolértek bennünket,

reánk csaptak, de mihelyt megfordultunk, úgy futottak amint csak bírtak egészen arra a helyre, ahol táborunk volt; amint azonban észrevették, hogy mögöttünk nincsenek németek, nagy kiabálással felénk fordultak és egész a hídig űztek bennünket, összekeveredve velünk; ezt látva a németek a híd felé tolakodtak és a vízbe fulladtak, úgy hogy mintegy ötszáz magyar és német pusztult el; az összes szekereket és pedig úgy a főhercegét, mint más hercegekét és urakét a törökök és tatárok utólérve, elvitték: úgy, hogy alig egy néhány maradt meg, mert több mint háromezret zsákmányoltak belőlük; még a főherceg is a többiekkel együtt csak lovával menekült meg. Most a főherceg a sereggel van, hol még többekre vár és csatát akar vívni. Én kénytelen voltam legényeimet hazaküldeni, mert lovaikat annyira kilőtték, hogy alig tízen vannak, akik lóra ülhetnének: még a külföldiek is elismerik, hogy e gyakori és sűrű harcokban nem kíméltük magunkat. Elég volna ez a saját hazáért is, de én Isten segítségével már végig kitartok, akár-hogy is fordulnak a dolgok; és azután haladék nélkül sietek Litvániába, hol — adja az Úristen — jó egészségben találjam hercegségedet. Kelt Pozsonyban szeptember 14-ikén. Hercegségednek, az én kegyes uramnak alázatos szolgája Wladyslaw Bekesz.

A levél címe: „Az én igen kegyes herceg uramnak és wilnói vajdának saját kezéhez."[1]

Közli: Divéky Adorján.

[1] Mint említettem, igyekeztem megtartani a levelek eredeti szerkezetét, hogy megmaradjon azok régies stílusa. Ezért meghagytam az eredeti írásjeleket is, a pontosvesszőket és kettőspontokat, bár sokszor helytelenül alkalmazza a levelek írója. Meghagytam tehát az eredeti nehézkes stílust, hogy a levelek régies színezete megmaradjon.

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

Báró Petrichevich Horváth Emil: *A Petrichevich család történetének regesztái.* Nagy 8° 408 lap. Több képpel és facsimilével. Pécs, 1942. „Dunántúl" Egyetemi Nyomda.

A szerző az előszóban hangoztatja, hogy nem hiúság, hanem jól felfogott nemzeti érdek sarkalta könyve megírására. Elhiszszük és igazat is adunk neki, mert egy sokszázéves és minden téren fontos szerepet játszott család krónikája, valóban kiegészítő része a nemzet történetének is.

Sajnos, nálunk mindeddig nem sok igyekezetet láttunk abban az irányban, hogy régi nemes családaink megmentsék multjuk elpusztult s részben most is pusztuló emlékeit, egy higgadtabb s kegyeletesebben gondolkozó utókor számára.

Már a túlságosan demokrata s minden családi hagyománnyal szakítani akaró 1848-i áramlat is, temérdek régi levelesládát ítélt halálra. Betetőzte ezt a folyamatot az 1852 november 29-én kiadott „ősiségi pátens", amely végleg megszüntette a nemesi birtok kötött voltát. Ennek következtében is nagyszámmal kerültek a tűzbe, vagy a szemétdombra, a már feleslegesnek vélt családi íratok, nem kis kárára a hazai történetírásnak.

Most, részben a zsidótörvény hatása alatt, részben a törzsökös magyarsággal szembeforduló idegen eszmevilág visszahatásaként, újból megindult az őskutatás s vele együtt annak az okleveles történelmi anyagnak megmentése és feltárása, amely az általános nemtörődömség, valamint a történelmi érzék hiánya ellenére is túlélte a pusztulást.

A szerző, a maga családját illetőleg aránylag kedvező helyzetben volt, bárha a széplaki levéltárat a Hora-Kloska lázadás, az 1848/49-i, majd az első világháborút követő zavarok erősen megdézsmálták. Sajnálkozva olvassuk, hogy mindenestül elveszett Petrichevich Horváth Kozma fogarasi főkapitány (1523—1590) értékes és fontos levéltára s elpusztult a gróf Tholdiaknak a múlt század derekán még érintetlenül megvolt levéltára. A hadtörténetírás nagy kárára, szőrén-szálán eltűnt Báró Petrichevich Horváth Kozma altábornagy (1735—1794) és Gróf Petrichevich Horváth-Tholdi János altábornagy (1801—1865) nagyértékű levelesládája is.

De még így is sikerült a fáradhatatlan szerzőnek, az 1069-től 1941-ig terjedő csaknem 9 évszázadból, 1808 regesztát kiadnia. Ehhez járul még a Suky család 1314 és 1541 közötti történetére vonatkozó további 148 regeszta.

Hadtörténelmi szempontból különösen érdekes Petrichevich Horváth Kozma vezérőrnagynak a vakaresti táborban, a Mária Terézia-rend adományozása végett, 1790 szeptember 9-én kelt kérvénye, továbbá II. Lipót király 1791 május 16-án kelt adománylevele, amellyel az említett tábornokot római szentbirodalmi bárói rangra emeli.

1845 szeptember 15-én V. Ferdinánd király Petrichevich Horváth János huszáralezredesnek és törvényes utódainak, a magyar bárói méltóságot adományozta s ugyanőt, mint a 10. huszarezred ezredesét, 1848 február 23-án, a magyar nemestestőrség hadnagyává nevezte ki. Ennek a Jánosnak fényes katonai pályafutásáról szól a Bécsben, 1858 március 31-én kelt diploma, amellyel a király a fiágon kihalt Gróf Tholdiak nevét és grófi rangját, vérségi kötelék alapján, reá ruházta.

Végül a Mária Terézia-rend káptalanja, 1921 október 12-én, a rend lovagkeresztjét ítélte oda Petrichevich György ezredesnek, Sielec mellett 1915 február 28-án véghezvitt kiváló haditettéért.

Sz.—ő.

Bánlaky József: *A Magyar Nemzet Hadtörténelme.* XIX. rész. Budapest, 1941. Grill Könyvkiadóvállalata; negyedrét. 319 lap 26 helyzetvázlattal és képmelléklettel.

A Magyar Nemzet Hadtörténelmét ismertető nagy munkájának sorozatában, Bánlaky altábornagy ezzel a kötettel a magyar hadtörténetírás szemszögéből nézve igen jelentős korszakhoz érkezett. A volt Monarchiának háborúi közül minden bizonnyal III. Károly, Mária Terézia és II. József háborúinak eseményei keltik fel ma is minden komoly hadtörténetkutató érdeklődését, mert ezek azok, amelyekben magyar vezérek és magyar csapatok nagy háborúk keretében jelentősebb szóhoz jutottak. Bánlaky igen helyesen ismeri fel a magyarság teljesítményét ezekben a háborúkban és igyekszik ezt a körülményt tárgyalásaiban mindenütt kidomborítani.

III. Károly első török háborújából különösen az 1716. és 1717. évi eseményekkel foglalkozik részletesen. Az első török háborúban a tatárok és a bújdosó kurucok 1717. évi utolsó betörésének és a második török háborúban Rákóczi József sikertelen kísérletezésének leírása időrendben van e háborúk keretébe osztva, de kissé röviden, pedig éppen ez a két esemény olyan magyar vonatkozású hadtörténeti mozzanat, amelyről eddig kevesen írtak.

Mária Terézia korszakának tárgyalásánál Bánlaky altábornagy igen célszerűen megtartotta a külföldi hadtörténeti munkákban megszokott beosztást (első, második szilézia és hétéves háború) és ennek keretén belül mindazokat a csatákat, amelyekben magyar csapatok szerepeltek, részletesebben ismerteti művészien megrajzolt, könnyen áttekinthető vázlatok segítségével. II. József egyetlen török háborúját eléggé részletesen ismerjük meg Bánlaky altábornagy leírásából, bár nélkülözzük mind ebben, mind III. Károly török háborúiban a legújabb és eddig legpontosabb hadtörténeti tanulmányoknak (Dr. Rédvay István munkái a Hadtörténelmi Közleményekben és a Magyar Katonai Szemlében.) felhasználását.

Hadik tábornagy jelentőségét és hadvezéri rátermettségét a szerző túlságosan lebecsüli. (258. lap). Azt sem mondhatjuk határozottan, hogy Hadik tábornagy tervét Belgrád ostromára (277.

lap) II. József nem fogadta el, s ezért mentette fel a fővezérségtől. A felmentés oka kizárólag a tábornagy hajlott kora, betegsége volt. De hogy Belgrád visszavételére készített haditerve — és általában a hadjáratra való felvonulás elrendezése — kitűnő volt, annak bizonyítéka az, hogy Laudon tábornagy Belgrád elfoglalása után külön követet küldött Hadikhoz az örömhírrel s azzal a nyilatkozatával, hogy hálás Hadiknak, mert a vár bevételét az ő kitűnő terveinek köszönhette.

Bánlaky altábornagynak ez a kötete is nélkülözhetetlen és igen hasznos kútfő a későbbi magyar hadtörténetírás számára. Bőséges forrásaival megkönnyíti a magyar hadtörténet iránt érdeklődők és kutatók munkáját.

Markó Árpád.

Kovács Márton: *A felsőőri magyar népsziget.* 8° 118 lap, 1 térképvázlattal. Budapest, Sylvester-nyomda r. t. 1942.

Településtörténeti tanulmány, de egyes részeivel a hadtörténelem körébe is belevág. Folyóiratunk tárgykörénél fogva, csakis ezekkel foglalkozhatunk.

A Német-Birodalom legkeletibb részén, az elcsatolt Nyugat-Magyarországon, négy község alkotja a felsőőri népszigetet, még pedig Felsőőr (Oberwart), Alsóőr (Unterwart), Őrsziget (Siget in der Wart) és Vasjobbágyi (Jabing).

Már a magyar védőrendszer kiépítése előtt is voltak Nyugat-Magyarországon emberi települések. Virágzó római telepek nyomai ma is láthatók. Később avarok és szlávok éltek itt, majd pedig a frankok lettek az urak. Avarok még 875 táján is akadtak ezen a vidéken. A honfoglaló, később a külföldre betörő magyar hadak sokszor végigseperték és végül megszállották a későbbi Felsőőr vidékét is. Azonban az ottani magyarság még nem alkotott összefüggő tömböt s a magyar nép zömével se volt közvetlen kapcsolata.

Mivel Magyarországnak nyugaton van legkevésbbé természetes határa, fokozottabban kellett mesterséges védelemről — gyepűről — gondoskodni. Összefüggő gyepüvonalról nem lehet szó; valószínűleg egyes gyepüszakaszok voltak, legfeljebb néhány kilométer hosszúságban. A hadiszempontból fontos helyekre őrségek települtek s ezek tartották szemmel az egész vidéket. Ezt a nyugati gyepüt alkalmasint a X. századi nagy vereségek (Wels, Augsburg) hatása alatt építették ki. Több egymásmögötti vonalból állott. A legnyugatibb a Lapincs völgye lehetett; a második a Rába völgyéből kiindulva végighúzódott az Ösztörmen-Strém völgyén. A harmadik, a legerősebb, a Pinka völgyén vonult végig. A XIII. század második felétől kezdve épült ki a gyepü megerősítésére szolgáló várrendszer, amelynek láncszemei Borostyánkő, Szalonak, Vörösvár, és Újvár voltak.

A X—XI. századi őrök magyarokból, vagy valamely rokonnépségből teltek ki. Már igenkorán két eléggé elkülönülő osztály alakult közöttük, tudniillik a voltaképeni őröké (speculatores) és a lövőké (sagittarii). Szervezetük merőben más mint a várnépeké,

mert az őrök és előljáróik egyaránt szabadok; nem tartoznak a királyi megyéhez, hanem a tőle független határispánsághoz.

A mongoljárás után kezd megcsappanni a gyepü fontossága, mert szerepét hovatovább a kővárak veszik át. A gyepürendszer bomlásával az őrök katonáskodása is más lett: nem lovasokat, hanem gyalogosokat állítanak ki, az addiginál nehezebb fegyverzettel.

V. István korától kezdve biztosítják a magánbirtoklást az őrök számára, akik ugyanakkor jutnak szoros kapcsolatba a várszerkezettel. A vasvári ispán lett az őrök feje és másodfokú joghatósága. Ő nevezi ki a birtokos várjobbágyok közül való előljárójukat, akit ezentúl őrnagynak hívnak. Ez volt egyszersmind az elsőfokú joghatóság is.

A XIII. században három részre oszlott a vasmegyei őrvonal; az első a Zalától a Rábáig, a második a Rábától Újvárig, a harmadik Újvártól Borostyánkőig nyúlt. Valószínűleg mindháromnak külön őrnagya volt. A királyok és az oligarchák között folyt többévtizedes harcban az őrök nagyrésze is elvesztette birtokát s csak a Kőszegiek leveretése után állította vissza korábbi jogaikat I. Károly király. De az őröknek akkor már csak töredékei voltak meg. A pusztán maradt területeket új telepesek foglalták el. Német település legkorábban Borostyánkő környékén keletkezett s a XIV. században a határmenti községek — nevük tanúsága szerint — már németek.

Felsőőr és környékének népszigetté válását közvetlenül az 1532-i török hadjárat okozta, mert a törökök portyázó csapatai, Kőszeg ostroma alatt, messzeföldön elpusztították a falvakat. A magyar lakosságból kevés maradt s a kiirtottak helyét német és horvát telepesek foglalták el.

Az első világháború után beállott változás Vasmegye nyugati határvidékét is elszakította tőlünk. Azóta gyors ütemben fogy a magyarság a felsőőri népszigeten. Egyetlen adat is eléggé megvilágítja az új helyzetet: Felsőőrnek 1920-ban még 3138 főnyi magyar lakossága, 1939-ig 1482 főre olvadt le.

—y—ő.

H. A. L. Fisher: „Európa története III." A liberális kísérlet. 5 térképpel. Fordította Benedek Marcell. Átnézte Lukinich Imre. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet kiadása, Budapest.

Rövid idő előtt jelent meg Fisher angol tudós világhírűvé vált művének harmadik kötete, melyet Dr. Lukinich Imre neves magyar történetírónk nézett át.

Fisher műve kivételes helyet foglal el a történetírásban. Nemcsak azért, mert a tudomány legújabb eredményeit népszerűen, írói készséggel, élvezetes módon ismerteti, hanem talán legfőképpen azért, mert emelkedett felfogásával felette áll minden elfogultságnak. Ez a tulajdonsága legjobban érvényesül a III. kötetben, melynek tárgya a XIX. század története.

Egyes fejezetei különösen érdekesek és tanulságosak, mint pl. A történelem szálai a német egység felé, stb.

A szerző természetesen brit szemszögből nézi az eseményeket, de meg kell állapítanunk, hogy tárgyilagosan. Nagy munkájában Magyarország számára aránylag csak kevés hely jutott. Ezt a hiányt pótlandó, a kiadó, Balla Antal neves írónkat bízta meg Magyarország történetének kimerítőbb méltatásával. Balla Antal „Magyarország története az 1790—91. országgyűléstől a világháborúig" című mesterien megírt részben mutat rá a mai különleges viszonyokra, melyekre természetszerűleg a világ nagy eseményei más hatással voltak, mint egyéb országokban.

A munka nemcsak tanulságos, értékes olvasmány, hanem sok tekintetben nélkülözhetetlen segédkönyv, ha a nagy eseményeket tömören, amellett áttekinthetően akarjuk megismerni, hogy okuljunk belőlük.

A fordítás nehéz munkáját Benedek Marcell, a nála megszokott művészettel és gondossággal végezte.

Suhay Imre.

Carlo Montù: *Storia dell'Artiglieria Italiana,* VIII. kötet. Nagy 8° XVII + 962 lap, 303 képpel és 1 grafikonnal. Roma, 1942.

Montù altábornagy hatalmas munkájának, az olasz tűzérség történetének, az első világháború előtti időről szóló része immár bevégződött. Ez a VIII. kötet lezárja az 1870-től 1914-ig terjedő s a tűzérség fejlődésében és taktikájában új fejezetet jelző korszakot. Ebben a 44 évben az addiginál jóval nagyobb fontossághoz jutott ez a fegyvernem s alkalmazásának is újabb meg újabb szabályai bontakoztak ki.

A most szóbanlevő kötet bőséges tartalma négy fejezetre oszlik s mindeniküknek folytatásként csatlakozik a korábbi kötetek egy-egy hasonlótárgyú fejezetéhez.

Az első az olaszországi tűzér szergyárak fejlődésével, fokozatos átalakulásával foglalkozik és szorosan összefügg az akkor megszületett olasz nehézipar haladásával. Az 1870 és 1914 közötti idő különösen fontos az itáliai tűzér szergyárak történetében, mert a már meglevők kibővültek, berendezésük tökéletesedett; az elavultak megszűntek, helyettük újak születtek, mások új nevet kaptak.

A tűzériparban az öntöttvas és a közönséges bronz helyett előbb a nálunk olyan sokáig alkalmazott acélbronz, majd az acél, végül pedig az utóbbinak több különleges fajtája tűnik fel.

A lövegtalpak gyártása terén, fontos újításként, egyre sűrűbben jelentkezik az acél, később a nikkelacél, az addigi kovácsoltvas helyett. A lövedékek korábbi anyagát, az öntöttvasat, fokozatosan kiszorítja az acél, majd a krómacél és a króm-nikkelacél. A kisebb alkotórészek gyártásában azelőtt használatos sárgarezet keményebb ötvözetek váltják fel, a bronz mellett pedig az alumínium is szerephez jut.

A közönséges fekete puskapor helyét újabb robbanószerek foglalják el, amelyek kisebb fajsúlyuk és térfogatuk ellenére is, aránytalanul hatásosabbak s azonkívül mechanikai és légköri hatásokkal szemben is kevésbbé érzékenyek; nincs füstjük és salakjuk, könnyen kezelhetők és tárolhatók.

A tűzér szergyárak történetét ismertetve, az 1870 és 1914 közötti korszakot két alkorszakra osztja a szerző. Az elsőben, 1904-ig, még a régi nyomon halad a löveggyártás; de már a másodikban a könnyű és a nehéz táboritűzérség egyaránt a gyorstüzelésre alkalmas csövekre és talpakra tér át. Ugyancsak a kötet első fejezete részletesen szól a központi lövőiskoláról és a tűzérség lövőtereiről.

Érdekes a második fejezet is, amely nem csupán leírja, hanem számos színezett képen is bemutatja az olasz tűzérség egyenruhájának a szóbanforgó korszak folyamán beállott sokféle változását. A harmadik fejezet az olasz tűzérség szervezetének 1870 és 1914 között történt fejlődését és átalakulását tárgyalja behatóan. A sok és különben nehezen áttekinthető változást igen jól szemlélteti a kötethez csatolt kitűnő grafikon. Végül az utolsó fejezet a tűzér és nem tűzér szakírók életrajzi adatait és irodalmi munkásságát tárja elénk.

Meg kell állapítanunk, hogy a fáradhatatlan szerző, jeles munkatársaival együtt, temérdek fontos és hiteles adatot kutatott és dolgozott fel s azt hisszük, hogy tárgyát ebben a kötetben is teljesen kimerítette. Várjuk a IX. kötet mielőbbi megjelenését, amely már az olasz tűzérség 1914 és 1918 közötti történetéről szólva, a mi hadtörténelmünkbe is közvetlenül bekapcsolódik.

Gyalókay Jenő.

XLIII. ÉVFOLYAM.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR
HADI TÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYALÓKAY JENŐ

R. TAG

1—II. FÜZET.

A GRÓF VIGYÁZÓ SÁNDOR- ÉS FERENC-VAGYON
JÖVEDELMÉNEK FELHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA. BUDAPEST, 1942.

TARTALOM.

Oldal

Dr. Rédvay István: II. József török háborúja, 1788—1790. (1. közlemény) 1
Vitéz dr. Timon Béla: A magyar hadügyi politika fejlődése a Habsburg-uralkodók alatt 29
Gyalókay Jenő: A váradi vár 64

Hadtörténelmi Okmánytár.

Báró Mészáros János altábornagy feljegyzései a hétéves háborúról 96

Hadtörténelmi Irodalom.

Dr. Fekete Nagy Antal: Trencsén-vármegye történelmi földrajza a Hunyadiak korában. (Ism. Gy. J.) 121
Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme. XVI.—XVII. r. (Ism. Markó Árpád) 124
L. A. Maggiorotti: Architetti e architetture militari III. k. (Ism. Gy. J. 126

Szerkesztőség: Budapest, XII., Böszörményi-út 3/B. V. 2.
Kiadóhivatal: Budapest, V., Akadémia-utca 2.
(Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó hivatala.)

Felelős kiadó: Gyalókay Jenő.
A nyomdáért felelős: Mészáros József igazgató.

XLIII. ÉVFOLYAM.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR
HADI TÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYALÓKAY JENŐ
R. TAG

III—IV. FÜZET.

A GRÓF VIGYÁZÓ SÁNDOR- ÉS FERENC-VAGYON
JÖVEDELMÉNEK FELHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA. BUDAPEST, 1942.

TARTALOM.

Gárdonyi Albert: A középkori zsoldosintézmény és a magyarság 129
Markó Árpád: Hadik András tábornok harcai Bergen op Zoom vára körül, 1748 elején 144
Póka-Pivny Aladár: Az Amerikai Egyesült Államok lovasságának első kiképzőmestere magyar volt 168
Dr. Rédvay István: II. József török háborúja, 1788—1790. (Második közlemény) 179
Berkó István: Horvát határőrcsapatok felfrissítése magyar ujoncokkal (1797) 201

Hadtörténelmi Okmánytár.

Békés László jelentése a vilnai vajdának, az 1594-i magyar—török harcokról (Közli: Dr. Divéky Adorján) 215

Hadtörténelmi Irodalom.

Báró Petrichevich Horváth Emil: A Petrichevich család történetének regestái ((Ism. Sz—ő) 221
Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme XIX. rész (Ism. Markó Árpád) 222
Kovács Márton: A felsőőri magyar népsziget (Ism. —y—ő) 223
H. A. L. Fisher: Európa története. III. k. (Ism. Suhay Imre) 224
Carlo Montù: Storia dell'Artiglieria Italiana. VIII. (Ism. Gyalokay Jenő) 225

Szerkesztőség: Budapest, XII., Böszörményi-út 3/B. V. 2.
Kiadóhivatal: Budapest, V., Akadémia-utca 2.
(Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó hivatala.)

Felelős kiadó: Gyalókay Jenő.
A nyomdáért felelős: Mészáros József igazgató.